

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

САРАНЧУК ОЛЕКСАНДРА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 340.15 (477.7) «1800/1917»

ДИСЕРТАЦІЯ
УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННІ
ПРАВОСУДДЯ ХVІІІ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

спеціальність 081 – Право
галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ /Саранчук О.В./

Науковий керівник -
АНИЩУК НІНА ВОЛОДИМИРІВНА,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2026

АНОТАЦІЯ

Саранчук О.В. Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя XVIII - на початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - Право (галузь знань 08 - Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2026.

У дисертації проведено комплексний історико-правовий аналіз форм, механізмів та практики участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя у XVIII та на початку XX століття.

Одним із актуальних завдань сучасної української держави є реформування судової системи та відновлення суспільної довіри до суду. Серед ключових напрямів цього процесу є розширення участі громадян у здійсненні правосуддя через суд присяжних, а також не завершені досі дискусії про запровадження виборності суддів та відновлення мирового судочинства. У цих умовах звернення до історичного досвіду функціонування інститутів народного правосуддя набуває не лише академічного, а й виразного практичного значення.

Актуальність теми зумовлена також необхідністю вивчення регіональних правових систем та врахування історичних особливостей окремих регіонів при реформуванні судочинства. Південь України є унікальним регіоном правової та культурної різноманітності, що сформувався у ході інтенсивної колонізації XVIII та XIX століття за участю українців, росіян, греків, болгар, сербів, молдован, кримських татар, караїмів, євреїв та німецьких колоністів. Кожна з цих спільнот привнесла власні звичаєві норми та форми вирішення спорів, унаслідок чого в регіоні склалася специфічна правова культура, що не зводиться ані до загальноімперської норми, ані до спадщини окремого народу.

Методологічну основу дослідження склали загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Історико-генетичний метод дав змогу простежити виникнення та еволюцію інститутів народного правосуддя на Півдні України від козацьких форм судочинства XVIII століття до пореформених установ кінця XIX та початку XX століття. За допомогою історико-порівняльного методу зіставлено форми участі

населення у різних губерніях регіону, відмінності між загальноімперськими нормами та місцевою практикою, а також судові звичаї різних етнічних груп. Системно-структурний метод дав змогу розглянути народні судові інститути як єдину взаємопов'язану систему. Статистичний метод застосовано для кількісного аналізу складу присяжних засідателів і мирових суддів, динаміки розгляду справ у волосних судах та правової активності різних соціальних груп. Формально-юридичний метод використано для дослідження законодавчих та інших нормативних джерел, що регулювали участь населення у судочинстві.

На основі проведеного дослідження встановлено, що Південь України був територією активних колонізаційних та міграційних процесів, унаслідок яких упродовж XVIII та XIX століття сформувалося поліетнічне й поліконфесійне соціально-правове середовище. Кожна етнічна група регіону мала усталені звичаєві норми та власні форми вирішення спорів, що створило передумови для співіснування різних інститутів народного правосуддя та потребу їхньої взаємодії з офіційними судовими установами.

В історії участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя запропоновано виділити чотири ключові етапи, на основі яких побудовано структуру роботи. Критеріями поділу слугували ступінь безпосередньої залученості громади до судочинства, характер інституцій, що забезпечували цю участь, і правова основа їхньої діяльності.

Перший етап, козацько-звичаєвий (XVIII ст. до 1775 р.), вирізнявся найвищим ступенем залучення населення до здійснення правосуддя. Судова влада не була відокремлена від громади, а військова рада поєднувала функції верховного органу влади та вищої судової інстанції. Виборність старшини, нетривалість її повноважень і можливість дострокового відкликання забезпечували реальний громадський контроль над судом. Помітну роль відігравали третейське судочинство та звичаєве право козацтва. Ліквідація Запорозької Січі у 1775 році започаткувала поступове згортання інституційних форм участі, причому досвід Чорноморського козацького війська, Задунайської Січі та Дунайського козацького війська засвідчив пряму залежність ступеня участі від рівня політичної автономії спільноти.

Другий етап, станово-реформаційний (кінець XVIII до середини XIX ст.), пов'язаний з розбудовою станової системи судочинства на основі реформ Катерини II. Постали станові та совісні суди з виборними засідателями від дворянства, міщанства й державного селянства, а найближчим до загальносуспільного представництва виявився совісний суд. Виборне начало зберігало реальний характер попри адміністративне затвердження кандидатів, чому сприяв кадровий дефіцит нових губерній. Поряд з офіційними структурами діяла мережа судових та квазісудових органів національних меншин, зокрема менонітських колоній, Маріупольського грецького суду, мусульманських шариатських інституцій, а також єврейських і караїмських громад, що спиралися на виборність посадовців та норми звичаєвого й релігійного права. Общинне судочинство меншин кваліфіковано як самостійний вияв участі населення у здійсненні правосуддя, а політику імперії щодо народів краю як поєднання уніфікації з вибірковою толерантністю та елементами правового плюралізму.

Третій етап, реформаційно-прогресивний (1861 до 80-х рр. XIX ст.), позначений значним розширенням офіційних форм участі населення завдяки проведеним реформам. Селянська реформа 1861 року закріпила волосний суд і сільський схід як форми селянського самоврядного правосуддя на звичаєвому праві, що за своєю природою наближалися до сучасних способів альтернативного вирішення спорів. Судова реформа 1864 року втілила принцип народного представництва через мирове судочинство з виборністю судді земським зібранням, що поєднувало підзвітність суспільству з ризиком залежності судді від місцевих еліт. Найпослідовнішим виявом участі населення у кримінальному правосудді став інститут присяжних засідателів, реальне соціальне наповнення якого визначалося майновими та освітніми цензами й відображало строкатість населення регіону. Цю модель намагалися поширити також на спеціалізовані судові органи, насамперед на військову юстицію, прикладом чого був інститут тимчасових членів військово-окружних судів.

Четвертий етап, контрреформений (кінець 1880-х до 1917 р.), характеризувався поступовим звуженням участі населення у здійсненні правосуддя. Безпосередня участь населення у формуванні суддівського корпусу зменшувалася, натомість

посилювався адміністративний контроль, насамперед через інститут земських начальників та обмеження мирової юстиції наприкінці 1880-х років. Мировий суд не зник повністю, продовжував діяти в окремих місцевостях, зокрема в Одесі, а у 1912 році був частково відновлений. Інститут присяжних також продовжував діяти, проте загальною тенденцією було поступове згасання форм народної участі до 1917 року.

Зроблено висновок, що протягом досліджуваного періоду форми участі населення у правосудді на Півдні України еволюціонували від прямої демократії козацької доби до опосередкованого представництва пореформеного періоду, а згодом зазнали згортання в добу контрреформ. Доведено, що життєздатність народних судових інститутів залежить від їх укорінення у правосвідомість конкретної спільноти. Досвід організації народного правосуддя на південноукраїнських землях може бути використаний при подальшому реформуванні судової системи України, насамперед щодо виборності суддів, мирового судочинства та суду присяжних у поліетнічному суспільстві.

Ключові слова: судоустрій, права людини, судова система, судді, суд присяжних, народні засідателі, волосний суд, звичаєве право, козацькі суди, правосуддя, військові присяжні, виборність суддів, народовладдя, судочинство, судова реформа.

ANNOTATION

Saranchuk O.V. Participation of the population of Southern Ukraine in the administration of justice in the 18th and early 20th century. – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 Law (field of knowledge 08 Law). National University Odesa Law Academy, Odesa, 2026.

The dissertation provides a comprehensive historical and legal analysis of the forms, mechanisms and practice of the participation of the population of Southern Ukraine in the administration of justice in the 18th and early 20th century.

One of the urgent tasks of the modern Ukrainian state is the reform of the judicial system and the restoration of public trust in the courts. Among the key directions of this process is the expansion of citizens' participation in the administration of justice through trial by jury, as well as the still unfinished debates on introducing the electability of judges and restoring the magistrate court. In these circumstances, an appeal to the historical experience of the functioning of people's justice institutions acquires not only academic but also clear practical significance.

The relevance of the topic is also determined by the need to study regional legal systems and to take into account the historical features of particular regions in reforming the judiciary. Southern Ukraine is a unique region of legal and cultural diversity, formed during the intensive colonization of the 18th and 19th centuries by Ukrainians, Russians, Greeks, Bulgarians, Serbs, Moldovans, Crimean Tatars, Karaites, Jews and German colonists. Each of these communities brought its own customary norms and forms of dispute resolution, as a result of which a specific legal culture developed in the region that cannot be reduced either to the all-imperial norm or to the heritage of any single people.

The methodological basis of the study comprised general and special scientific methods. The historical-genetic method made it possible to trace the emergence and evolution of the institutions of people's justice in Southern Ukraine from the Cossack forms of the judiciary of the 18th century to the post-reform institutions of the late 19th and early 20th century. By means of the historical-comparative method, the forms of popular participation across the provinces of the region were compared, together with the differences between the all-imperial norms and local practice and the judicial customs of various ethnic groups. The system-structural method made it possible to consider the people's judicial institutions as a single interrelated system. The statistical method was applied for the quantitative analysis of the composition of jurors and justices of the peace, the dynamics of case consideration in the volost courts and the legal activity of various social groups. The formal-legal method was used to study the legislative and other normative sources that regulated the participation of the population in the judiciary.

Based on the conducted research, it was established that Southern Ukraine was a territory of active colonization and migration processes, as a result of which a multi-ethnic

and multi-confessional socio-legal environment formed during the 18th and 19th centuries. Each ethnic group of the region had established customary norms and its own forms of dispute resolution, which created the prerequisites for the coexistence of various institutions of people's justice and the need for their interaction with the official judicial bodies.

In the history of the participation of the population of Southern Ukraine in the administration of justice, it is proposed to distinguish four key stages, on which the structure of the work is built. The criteria for this division were the degree of direct involvement of the community in the judiciary, the character of the institutions that ensured this participation and the legal basis of their activity.

The first stage, the Cossack-customary one (18th century until 1775), was distinguished by the highest degree of involvement of the population in the administration of justice. Judicial power was not separated from the community, and the military council combined the functions of the supreme authority and the highest judicial instance. The electability of the officers, the short term of their powers and the possibility of early recall ensured real public control over the court. A notable role was played by arbitration justice and the customary law of the Cossacks. The abolition of the Zaporozhian Sich in 1775 initiated the gradual curtailment of the institutional forms of participation, and the experience of the Black Sea Cossack Host, the Danubian Sich and the Danube Cossack Host demonstrated the direct dependence of the degree of participation on the level of the community's political autonomy.

The second stage, the estate-reform one (late 18th to mid-19th century), is connected with the development of the estate system of the judiciary on the basis of the reforms of Catherine II. Estate and conscience courts emerged with elected assessors from the nobility, the townspeople and the state peasants, while the conscience court proved to be the closest to all-society representation. The elective principle retained a real character despite the administrative confirmation of candidates, which was facilitated by the personnel shortage of the new provinces. Alongside the official structures, a network of judicial and quasi-judicial bodies of the national minorities operated, in particular the Mennonite colonies, the Mariupol Greek Court, the Muslim sharia institutions, as well as

the Jewish and Karaite communities, which relied on the electability of officials and the norms of customary and religious law. The communal judiciary of the minorities was qualified as an independent manifestation of the participation of the population in the administration of justice, and the policy of the empire toward the peoples of the region as a combination of unification with selective tolerance and elements of legal pluralism.

The third stage, the reform-progressive one (1861 to the 1880s of the 19th century), was marked by a significant expansion of the official forms of popular participation thanks to the reforms carried out. The peasant reform of 1861 established the volost court and the village assembly as forms of peasant self-governing justice based on customary law, which by their nature approached modern means of alternative dispute resolution. The judicial reform of 1864 implemented the principle of popular representation through the magistrate court with the election of the judge by the zemstvo assembly, which combined accountability to society with the risk of the judge's dependence on local elites. The most consistent manifestation of popular participation in criminal justice became the institution of jurors, whose actual social composition was determined by property and educational qualifications and reflected the diversity of the region's population. This model was also intended to be extended to specialized judicial bodies, primarily to military justice, an example of which was the institution of temporary members of the military district courts.

The fourth stage, the counter-reform one (late 1880s to 1917), was characterized by a gradual narrowing of the participation of the population in the administration of justice. The direct participation of the population in the formation of the judicial corps decreased, while administrative control strengthened, primarily through the institution of the zemstvo chiefs and the restriction of the magistrate justice at the end of the 1880s. The magistrate court did not disappear completely, continued to operate in particular localities, in particular in Odesa, and in 1912 it was partially restored. The institution of jurors also continued to operate, but the general trend was the gradual fading of the forms of popular participation until 1917.

It was concluded that throughout the studied period the forms of popular participation in justice in Southern Ukraine evolved from the direct democracy of the Cossack era to the indirect representation of the post-reform period and later underwent curtailment in the era

of counter-reforms. It was proven that the viability of people's judicial institutions depends on their rootedness in the legal consciousness of a particular community. The experience of organizing people's justice in the southern Ukrainian lands can be used in the further reform of the judicial system of Ukraine, primarily regarding the electability of judges, the magistrate court and trial by jury in a multi-ethnic society.

Key words: judicial organization, human rights, court system, judges, trial by jury, people's assessors, volost court, customary law, Cossack courts, justice, military jurors, electability of judges, popular rule, judiciary, judicial reform

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Саранчук О. В. Форми участі населення у здійсненні правосуддя в Російській імперії XIX століття на прикладі волосних судів та органів місцевого самоврядування Півдня України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Т. 1, № 90. С. 130-136. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.18>

2. Саранчук О. В. Інститут тимчасових членів військово-окружних судів, як спроба реалізації військової моделі суду присяжних (друга пол. XIX ст.). *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2023. Вип. 94. С. 52-60. URL : <https://derzhava-i-pravo.com.ua/files/issues/Держава%20і%20право.%20Випуск%2094.pdf>

3. Саранчук О.В. Інституційні форми народної участі у здійсненні правосуддя: історико-правовий досвід судів Запорізького козацтва XVIII ст. *Актуальні проблеми політики.* 2026. №77. С. 192-199. URL : <https://doi.org/10.32782/app.v77.2026.25>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Саранчук О. В. Становлення Інституту народного судочинства у Середньовічній Україні X - XVI ст. *Європейські орієнтири розвитку України:*

науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / НУ "ОЮА" ; за заг. ред. С. В. Ківалова ; відп. за вип. М. Р. Аракелян. - Одеса : Фенікс, 2024. - С. 141-143

5. Саранчук О. В. Порядок формування волосних судів Півдня України в другій половині XIX - на початку XX століття. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. Одеса, 2025. Т. 1. С. 160-164.*

6. Саранчук О. В. Правове регулювання участі населення півдня України у волосному судочинстві (друга половина XIX - початок XX ст.) // *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2023. Т. 1. С. 143-146.*

7. Саранчук О. В. Совісні суди на півдні України як форма народного судочинства (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.). *Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22 квітня 2026 р.). Одеса : Фенікс, 2026. Т. 1. С. 137-142.*

8. Саранчук О.В. Інститут народного представництва у судовій системі Російській імперії (за реформою 1775 р.). *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави. Збірник матеріалів IX Всеукраїнської науково-практичної інтернет конференції . Черкаси, 2026. С. 31-*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. НАРОДНЕ СУДОЧИНСТВО НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У XVIII СТОЛІТТЯ: ТРАДИЦІЙНІ ТА ІМПЕРСЬКІ ПРАКТИКИ.....	19
1.1. Вплив козацьких судових традицій та звичаєвого права на судочинство на Півдні України.....	19
1.2. Інститути народного представництва у судовій системі Російської імперії (за реформою 1775 р.).....	42
Висновки до першого розділу.....	72
РОЗДІЛ II УЧАСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ (КІНЕЦЬ XVIII - СЕРЕДИНА XIX СТ.): МІЖ ОБЩИННОЮ АВТОНОМІЄЮ ТА ДЕРЖАВНИМ КОНТРОЛЕМ.....	75
2.1. Етноконфесійний склад населення Півдня України та участь мешканців менонітських колоній у здійсненні правосуддя.....	75
2.2. Судова автономія грецьких громад Півдня України та механізми її державного обмеження.....	91
2.3. Мусульманське судочинство на Півдні України: функціонування шаріатських інституцій в умовах російської адміністративно-правової системи....	98
2.4. Судочинство єврейських і караїмських громад: особливості функціонування та трансформація під впливом державної політики.....	107
Висновки до другого розділу.....	120
РОЗДІЛ III. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ УЧАСТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	122
3.1. Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя через волосний суд та сільський схід (1861-1917 рр.).....	122

3.2. Реалізація принципу народного представництва у судах мирової юстиції Півдня України (1864 - початок XX ст.).....	151
3.3. Інститут присяжних засідателів, як форма участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя: виникнення та еволюція.....	179
3.4. Реформування системи військової юстиції Російської імперії та спроби запровадження інституту «військових присяжних» у другій половині XIX ст.....	197
Висновки до третього розділу.....	208
ВИСНОВКИ.....	211
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	219
ДОДАТКИ.....	248

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасна Україна переживає одну з найглибших трансформацій судової системи у своїй новітній історії. Стаття 5 Конституції України проголошує, що “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”, який “здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування”. Із цього положення випливає, що судова влада, будучи однією з гілок державної влади, також похідна від народного суверенітету, а отже участь громадян у відправленні правосуддя постає природним продовженням конституційного принципу народовладдя. Логічним продовженням цього положення є ст. 124 Конституції та ст. 5 ЗУ “Про статус суддів та судоустрій” які визначають, що “Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних”, тим самим фіксуючі право громадян України на участь у процедурі судочинства та, одночасно, визначаючи його форми. З участю присяжних у судочинстві й досягненням у такий спосіб правосуддя, значна частина громадян України пов’язує свої сподівання на правдиве вирішення своєї долі народними представниками (тобто на судовий захист у такий спосіб), а не суддями як носіями державної влади.

Водночас, серед науковців, політичних та громадських діячів, пересічних громадян немає одностайної позиції щодо обсягів та форм залучення населення до здійснення правосуддя, обсягів та змісту права людини на участь здійсненні правосуддя. В довоєнний період реалізація судової реформи та зміни до процесуальних кодексів загострили суспільні дискусії щодо можливості розширення сфери застосування суду присяжних, реставрації інституту народних засідателів, як однієї з альтернативних форм участі населення у відправленні правосуддя, запровадженні інституту мирових суддів тощо. Показовим у цьому відношенні став законопроект №3844 “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій і статус суддів” у зв’язку із прийняттям Закону України “Про суд присяжних” прийнятий Верховною Радою України за основу у 2024 році. Автори законопроекту підкреслювали, що на сьогодні існує нерозуміння основних історичних форм участі народу у здійсненні правосуддя, що призводить до законодавчої плутанини та нефективності прийняття правових норм. Розробка цього законопроекту в умовах

війни показує, що питання належного нормативного регулювання участі населення у відправленні правосуддя залишається вкрай гострим та актуальним на сьогодні.

Право населення на участь у здійсненні правосуддя не варто зводити лише до залучення громадян як присяжних чи народних засідателів, як це роблять окремі дослідники [20, с.56]. Таке розуміння є надто вузьким і не охоплює всього обсягу можливостей, через які народ як єдине джерело влади впливає на судову гілку. Одним із важливих складників цього права історично виступала участь громадян у формуванні суддівського корпусу, зокрема через вибори суддів та можливість їх відкликання. Поряд із цим, як справедливо наголошує І.Бойко, до форм участі населення належали різноманітні механізми громадського контролю за діяльністю судів, від гласності судового розгляду до участі представників громад у наглядових та станових установах [26, с. 28]. Отже, право на участь у правосудді доцільно трактувати як комплексний інститут, що поєднує безпосереднє вирішення справ, формування судових органів та контроль за ними.

Історичний досвід засвідчує значне розмаїття форм залучення населення до відправлення правосуддя, які склалися на українських землях протягом тривалого часу. Поряд із судом присяжних діяли виборні мирові судді та почесні мирові судді, інститут народних засідателів, волосні суди, а також громадські й станові судові установи з елементами народного представництва. Кожна з цих форм відображала певне співвідношення між державним началом та участю громади, а також різний обсяг прав, наданих населенню. Вивчення цього досвіду дає змогу не лише систематизувати наявні моделі, а й виявити ті з них, що можуть бути корисними для сучасного реформування судової системи з урахуванням національних правових традицій.

Водночас історія переконливо свідчить, що широке залучення населення до правосуддя несе в собі і певні ризики. Серед них недостатня правова підготовленість осіб, які беруть участь у вирішенні справ, схильність до сторонніх впливів, ухвалення рішень під тиском суспільних настроїв або всупереч наявним доказам, а також можлива нерівність у представництві різних верств населення через майнові та станові обмеження. Звернення до історичного матеріалу допомагає оцінити ці

ризика не абстрактно, а на підставі реальної практики функціонування відповідних інституцій.

Оцінка історичного досвіду повинна відбуватися на усіх рівнях, починаючи від загальнодержавного та закінчуючи регіональним. Необхідність вивчення регіональних правових систем зумовлена загальною тенденцією сучасної правової науки до відходу від уніфікованих, гранично централізованих моделей права та визнання значущості локальних правових традицій. Різні регіони, сформовані відмінним історичним досвідом, мають власну правову культуру, усталені практики вирішення конфліктів, власне розуміння справедливості. Ігнорування цієї регіональної специфіки при реформуванні судочинства нерідко призводить до суто формальних змін, не дає належного ефекту, а інколи викликає відторгнення запроваджених інститутів.

Південь України являє собою унікальний регіон з огляду на правову та культурну різноманітність. Упродовж XVIII - початку XX ст. ці землі зазнали інтенсивної колонізації, у ході якої Новоросійський край заселявся українцями, росіянами, греками, болгарами, сербами, молдованами, євреями, кримськими татарами, караїмами, німецькими колоністами та представниками інших народів. Кожна з цих спільнот принесла власне звичаєве право, власні форми позасудового та судового вирішення спорів. Взаємодія цих традицій між собою та з офіційним законодавством Російської, а почасти й Османської імперій породила специфічну регіональну правову культуру, яка не зводиться ані до загальноімперської норми, ані до правової спадщини будь-якого окремого народу.

Вивчення цього досвіду дозволяє з'ясувати значну кількість актуальних для сьогодення питань, зокрема таких, як: як народні судові інститути адаптуються до поліетнічного середовища, чи здатне звичаєве право ефективно регулювати суспільні відносини поряд із позитивним законодавством; які соціальні групи реально формують «народний» елемент у судочинстві, а які залишаються на периферії, маргінальними елементами. Відповіді на ці питання є актуальними для сучасної України - держави поліетнічної та регіонально різноманітної, що прагне розбудувати правосуддя, яке користувалося б довірою всіх її спільнот.

Слід також підкреслити, що дотепер відсутнє комплексне дослідження участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні України у зазначений хронологічний період. Наявні праці або присвячені окремим аспектам та установам, або охоплюють ширші географічні простори, у яких особливості регіону розчиняються. Тим часом, саме регіональна правова мікроісторія здатна виявити ті механізми, що залишаються невидимими на рівні загальноімперської чи загальнодержавної перспективи.

Стан наукової розробки теми. Проблематика історичних витоків та розвитку права населення на участь у здійсненні правосуддя на південноукраїнських землях у XVIII - на початку XX ст., незважаючи на її актуальність, тривалий час залишалася поза увагою дослідників, що зумовлювалося низкою політичних, ідеологічних та соціальних чинників. Дослідження участі населення у правосудді на Півдні України перебуває на перетині кількох наукових дискурсів: загальної історії судових установ Російської імперії, регіональної історії Причорномор'я і Таврії, а також соціальної та правової антропології. З огляду на це історіографію проблеми доцільно розглядати в межах чотирьох умовних блоків - дореволюційного, радянського, сучасного (пострадянського) та зарубіжного.

Дореволюційна історіографія заклала емпіричний та джерельний фундамент вивчення теми. Головним об'єктом уваги стала Судова реформа 1864 року та зміни, що відбулися у судовій системі, зокрема впровадження мирових суддів та суду присяжних. Загальні засади організації пореформеного судочинства, а разом із ними й інститут присяжних засідателів, системно проаналізовано у класичних працях І. Я. Фойницького, А. Ф. Коні та М. В. Духовського, які й донині залишаються відправними для дослідника судових реформ XIX ст.

Значна частина робіт була присвячена реформам Катерини II у сфері судоустрою та судочинства. Імперська історіографія в особі К. Д. Кавеліна та В. О. Ключевського загалом позитивно оцінювала катерининські перетворення як спробу запровадження виборного начала в місцеве управління. Особливо слід відмітити роботу Г. М. Бараца, який порушив питання генези станових і совісних судів та обґрунтовував зв'язок російського совісного суду з українськими «третейськими» та полюбовними судами і «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р..

Окремий напрямок історіографії цього періоду складають дослідження присвячені козаччині, зокрема на Півдні України. Традиції козацького судочинства та звичаєвого права висвітлювалися переважно в межах історико-краєзнавчого та етнографічного напрямку: праці А. О. Скальковського, М. Є. Слабченка, Д. І. Яворницького, А. М. Лазаревського, О. О. Андрієвського, містять багатий фактичний матеріал та обстоюють тезу про демократичний, народний характер козацького суду.

Окрему групу досліджень складають роботи присвячені правовому становищу національних меншин в Російській імперії. В цілому до початку XX століття було опубліковано небагато по справжньому наукових праць, які б висвітлювали соціальну та політичну історію “малих народів” національних меншин. Серед таких робіт можна виділити праці Ю. Гесена, А. Скальковського, Д. Багалія, О. Клауса, А. Рождественського. Найбільш розкритою в цей період є історія колонізації південноукраїнського регіону німецькими переселенцями, зокрема менонітами, що знайшло відображення в творах А. Клауса, Ю. М. Бондар, К. Є. Ліндеман, Д. І. Багалій, К. Вернер та інш. Ці роботи ґрунтуються на аналізі значного фактичного матеріалу і, розкривають картину внутрішнього життя колоністів, у тому числі і функціонування традиційних органів судочинства.

Узагальнюючи, можна констатувати, що дореволюційні автори створили значний джерелознавчий доробок, проте він мав переважно описовий, фрагментарний характер, а регіональний вимір південноукраїнського судочинства залишався в ньому другорядним.

Радянська історіографія розглядала тематику народних судових інститутів передусім крізь призму класового аналізу. Судовій реформі 1864 р. та її реалізації в окремих регіонах присвячені праці М. М. Покровського, П. А. Зайончковського, Б. В. Вількова. Демографічні та етнічні процеси на Півдні ґрунтовно досліджені В. М. Кабузаном. Історію колоністських та сектантських громад, зокрема менонітів, висвітлювали А. Клибанов та Б. Б. Кафенгауз. Спільною рисою цих студій було трактування совісних і станових судів як інструмента класового панування дворянства, а виборності, як суто декоративного елемента, покликаного легітимізувати кріпосницький лад. Як наслідок, специфіка Півдня України у

контексті участі населення у правосудді систематично не досліджувалася, а сам феномен народного представництва у суді здебільшого заперечувався або применшувався. Водночас, ряд праць присвячених судовій системі Російської імперії, які були створені в радянський період, продовжують мати важливе значення оскільки побудовані на опрацюванні значної джерельної бази, частково втраченої у наш час, а окремі висновки зроблені авторами, зберігають свою актуальність і сьогодні. Зокрема, слід відзначити роботи Б.В. Віленського, який ґрунтовно дослідив судову реформу 1864 року, праці П.Ф. Щербіни у яких досліджено специфіку реалізації судової реформи 1864 року та впровадження мирових судів на Правобережній Україні, та роботу В.А. Бондаревського, яка одна з перших стала комплексним дослідженням функціонування волосних судів на українських землях.

Зі здобуттям незалежності, українські дослідники почали активно звертатися до національної правової та судової історії. Підготовлені фундаментальні праці, які з нових позицій розглядають історію становлення та розвитку судової та правової системи на українських землях. На першому місці знаходяться дослідження присвячені формуванню та функціонуванню традиційних козацьких звичаєвих інститутів, характеристиці регіональних аспектів козацького і звичаєвого права, які відтворені у у працях В. М. Мільчева, Г. К. Швидько, І. М. Грозовського та М. М. Бедрія. Ці праці дозволяють продемонструвати, що навіть в умовах панування уніфікованого імперського права на місцевому рівні продовжували діяти традиційні правові норми, які формувалися суспільством і шляхом спільного волевиявлення реалізовувалися через офіційні та неофіційні інституції, у тому числі й судові.

Окрему групу досліджень становлять роботи сучасних українських істориків та правників присвячені дослідженню розвитку судової системи на українських землях у XVIII - на початку XX ст. Найбільшу увагу дослідників традиційно привертає реформа 1864 року та створення системи мирової юстиції і інститут присяжних засідателів. Цій проблематиці присвячені роботи О. Н. Ярмиша, В. А. Греченко, В.О.Румянцева; В. Р. Сендецького, О. О. Сидорчука, Д.А.Шигаля. З накопиченням емпіричного матеріалу відбувається спеціалізація досліджень, і науковці починають присвячувати свої роботи окремим судовим інституціям. Так, судова система та

правовий статус суддів Війська Запорозького розкрито у роботах С. М. Мартянової, В. Полторака, Д.В. Слинька. Виникнення та функціонування совісних та станових судів проаналізовано у працях В. С. Шандри, О. М. Посунько, С. І. Дегтярьова та А. В. Шевчука. Особливостям правового статусу та історії діяльності військових судів присвячені роботи І.Г.Філінюка та Г.А. Волошкевича. Також з'являються перші регіональні дослідження у яких розкривається особливості функціонування судової системи чи окремих судів в межах певного регіону. Так, у працях Т. В. Хуцько проаналізовано судову систему Таврійської губернії та мусульманське судочинство. У дослідженнях А. В. Гедьо, Н. О. Терентьєвої, С. Арабаджі та К. В. Балабанова розкрито історію функціонування Маріупольського грецького суду. Накопичені результати досліджень знайшли своє втілення у підготовлені комплексній монографії історію розвитку судової влади на українських землях під редакцією І. Б. Усенка.

Попри безсумнівний внесок у розвиток знань про дореволюційну судову систему, цьому масиву притаманна фрагментарність оскільки більшість праць присвячені або окремим установам (мировий суд, суд присяжних, совісний суд), або конкретним хронологічним відріzkам, або є регіонально ширшими студіями, у яких південноукраїнська специфіка залишається на периферії наукового розгляду. Крім того, у зазначених роботах головний акцент робиться на розкритті питань та проблем пов'язаних з становленням та розвитком власне судових органів, а не участі народу у здійсненні правосуддя. Натомість, ця проблематика в наукових колах України майже залишалася недослідженою. Лише в останні роки з'явилися праці В.В.Берча, І.В. Бойко та Ю.М. Бисаги, у яких розкриваються історичні форми участі народу у процесі здійсненні правосуддя в Україні. Зазначені роботи демонструють актуальність теми нашого дисертаційного дослідження, характеризують окремі форми участі народу у здійсненні правосуддя, але через формат публікації у вигляді наукової статті, не можуть претендувати на статус повноцінного та комплексного дослідження. Також, зазначені роботи сконцентровані на узагальненні загальноукраїнського досвіду, не розкриваючи регіональної специфіки півдня України.

Зарубіжна історіографія пропонує цінні порівняльні та концептуальні рамки. Р. Уортман проаналізував розвиток правової свідомості та природу виборного начала в дореформеній Росії. Дж. ЛеДонн дослідив адміністративно-судову систему доби абсолютизму. Ряд праць створені українськими істориками в еміграції. Так, процеси імперської інкорпорації Гетьманщини та українських автономій розкрити у працях З. Когут, а феномен козацької правової традиції та козацького суду у роботах С. Плохій і А. Яковлів. Окрему групу становлять роботи присвячені правовому статусу національних та релігійних меншин Російської імперії. Так, релігійну політику імперії та функціонування ісламських інституцій було досліджено у роботах Р. Крюса та Р. Дженнінгса. Праці І. де Мадар'яги та Д. Гріффітса розкривають ідейні витоки реформ Катерини II та вплив на них європейського Просвітництва. Саме в зарубіжній науці сформувалося поняття «frontier justice» (правосуддя порубіжжя), що добре описує легітимаційну роль громади у винесенні вироку. Водночас Південь України розглядається в цих працях здебільшого як складова ширших імперських або козацьких сюжетів, а не як самостійний об'єкт історико-правового аналізу.

Отже, попри наявність значного масиву літератури, участь населення у здійсненні правосуддя на Півдні України у XVIII - на початку XX ст. досі не отримала комплексного висвітлення. Наявні дослідження присвячені або окремим інституціям, або окремим хронологічним періодам, або охоплюють ширші географічні простори, у яких регіональна специфіка нівелюється. Це й зумовлює необхідність спеціального комплексного дослідження, у якому форми участі населення у правосудді Південної України розглядалися б у їхньому внутрішньому зв'язку та еволюційній логіці - від козацьких судових традицій і станово-совісних судів до пореформених мирового суду та суду присяжних.

Джерельна база дослідження. Джерельна база дослідження є різноманітною та представницькою; її можна поділити на кілька основних груп.

По-перше, це нормативно-правові акти, що діяли в українських губерніях Російської імперії, насамперед Повне зібрання законів Російської імперії та Звід законів Російської імперії, «Установлення для управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р., Статут благочіння 1782 р., жалувані грамоти дворянству та містам

1785 р., Статут духовних справ іноземних сповідань 1832 р., Статут про колонії іноземців 1857 р., Положення про Таврійське магометанське духовне правління 1831 р., а також маніфести й іменні укази, що визначали правовий статус окремих національних і станових груп.

По-друге, це архівні матеріали, що зберігаються у фондах державних архівів України. Зокрема, опрацьовано документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, а також обласних архівів Одеси, Миколаєва, Дніпра. До роботи залучено матеріали губернських і повітових судів, протоколи засідань мирових суддів, справи про діяльність волосних судів, документацію совісних судів, розправ, колоністських приказів і Маріупольського грецького суду, звіти губернаторів та прокурорів. Разом з тим, слід зауважити, що доступ до частини матеріалів сьогодні обмежений або зовсім неможливий. Особливо це стосується фондів Херсонського державного архіву. За наявними повідомленнями, під час окупації Херсона частину архівних зібрань було знищено або вивезено. Для теми, що безпосередньо стосується південноукраїнських земель, це відчутна втрата, оскільки саме херсонські фонди містили цінні матеріали з історії місцевого судочинства.

По-третє, це статистичні матеріали державних та земських установ які уможливають кількісний аналіз складу присяжних засідателів і мирових суддів, динаміки розгляду справ у волосних судах, соціального та національного складу виборних посадовців. Особливо цінними є «Пам'ятні книги» та «Адрес-календарі» по окремим губерніям, які дозволяють прослідкувати соціальний та національний представників судової влади, а також охарактеризувати частоту їх змінюваності.

По-четверте, це матеріали регіональної преси та публіцистики («Одесский вестник», «Херсонские губернские ведомости», «Таврические губернские ведомости» та інші видання), що містять репортажі про судові процеси і відображають суспільні дискусії про народне правосуддя.

По-п'яте, це опубліковані збірники документів та матеріали етнографічних описів і звичаєвого права (зокрема «Архів Коша Нової Запорозької Січі», «Записки Одеського товариства історії та старожитностей»), які фіксують звичаї вирішення

спорів серед різних етнічних груп регіону. Комплексне використання зазначених джерел забезпечує обґрунтованість і достовірність висновків дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до планів науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» у межах загальної теми «Правове та соціальне життя України у людиноцентриському вимірі в цифрову еру» на 2021-2025 роки (державний реєстраційний номер 0122U000266) (з 2026 р. «Соціально-політична стабільність в період воєнних та поствоєнних трансформацій: правові, економічні, гуманітарні, інноваційно-технічні можливості в цифрову еру») і пов'язане з планом науково-дослідної роботи кафедри історії держави і права за темою «Право і держава ХХІ століття: генезис, сучасність, перспективи» на 2021-2025 рр. (з 2026 р. - «Тенденції розвитку держави і права в період воєнних та поствоєнних трансформацій у новітній історії: європейський та український досвід»).

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що склалися у сфері організації та здійснення правосуддя на Півдні України у ХVІІІ - на початку ХХ ст.

Предметом дослідження є правові засади, механізми та практики участі населення південноукраїнських земель у здійсненні правосуддя у ХVІІІ - на початку ХХ ст. .

Метою дисертаційного дослідження є комплексне висвітлення генезису, еволюції та особливостей участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя у ХVІІІ - на початку ХХ ст.

Досягнення поставленої мети зумовило виконання таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати правові засади і форми участі населення у здійсненні правосуддя в козацьких громадах Півдня України;
- розкрити зміст інститутів народного представництва у судовій системі, запроваджених реформою 1775 р., та особливості їх функціонування в регіоні;
- дослідити звичаєве право та судові інституції національних меншин Півдня України та визначити основні форми участі населення у здійсненні правосуддя;

- охарактеризувати участь населення у здійсненні правосуддя через волосний суд, сільський схід та суди мирової юстиції Півдня України у другій половині XIX та на початку XX століття. ;
- проаналізувати виникнення та еволюцію інституту присяжних засідателів на Півдні України, а також спроби запровадження інституту військових присяжних у системі військової юстиції;
- виявити регіональні особливості та загальні закономірності участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя і визначити історичне значення цього досвіду ;
- виробити практичні рекомендації щодо врахування історичного досвіду участі населення у здійсненні правосуддя.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від XVIII ст. до 1917 р. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений двома чинниками. По-перше, у частині південноукраїнських земель у XVIII столітті продовжували існувати козацькі спільноти, які зберігали традиційну самобутню систему самоврядного судочинства, яка є вихідною історичною формою участі населення у здійсненні правосуддя в регіоні. По-друге, у другій половині XVIII століття почався процес приєднання до Російської імперії більшості південноукраїнських земель, що мало наслідком формуванням у цьому регіоні імперських судових структур та привнесення переселенцями власних традицій у сфері судочинства. Верхня хронологічна межа мотивована початком революційних процесів, що спричинили якісно нові перетворення у державно-правовому устрої та у становищі національних спільнот регіону.

Територіальні межі дослідження охоплюють південноукраїнські землі, що в зазначений історичний період становили частину козацького краю (Військо Запорізьке), а пізніше входили до складу Таврійської, Катеринославської та Херсонської губерній, а також Бессарабії та Одеського градоначальництва.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи об'єктивності, історизму та системності, а також міждисциплінарний підхід. Принцип об'єктивності передбачає аналіз і зіставлення даних різних джерел задля

отримання достовірного уявлення про реальний стан участі населення у здійсненні правосуддя. Принцип історизму вимагає розгляду судових інститутів у контексті соціально-політичних реалій XVIII - початку XX ст. Принцип системності передбачає розгляд народних судових інститутів регіону як єдиної системи, елементи якої взаємопов'язані та підпорядковані певній внутрішній логіці. Застосування міждисциплінарного підходу зумовлене своєрідністю теми, що тісно пов'язана з предметами таких наук, як історія держави і права, соціологія, етнографія, демографія та релігієзнавство.

Історико-генетичний метод використовувався для простеження процесу виникнення й еволюції інститутів народного правосуддя на Півдні України - від козацьких форм судочинства XVIII ст. до пореформених установ кінця XIX - початку XX ст. Історико-порівняльний метод застосовувався для зіставлення форм участі населення у правосудді в різних губерніях регіону, для виявлення відмінностей між загальноімперськими нормами і місцевою практикою їх реалізації, а також для порівняння судових звичаїв різних етнічних груп. Системно-структурний метод дозволив розглянути народні судові інститути як взаємопов'язану систему, у якій кожний елемент виконує певну функцію та взаємодіє з іншими складовими судочинства. Статистичний метод застосовувався для кількісного аналізу даних про склад присяжних засідателів і мирових суддів, динаміку розгляду справ у волосних судах та рівень правової активності різних соціальних груп. Формально-юридичний (метод правового аналізу) використовувався при дослідженні законодавчих актів і нормативних джерел, що регулювали участь населення у судочинстві. Дотримання вимог логічної побудови понять, суджень та умовиводів забезпечило обґрунтованість і достовірність зроблених висновків.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним дослідженням участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні України у XVIII - на початку XX ст. Наукова новизна визначається такими положеннями, що виносяться на захист:

вперше:

- здійснено цілісний аналіз участі населення Півдня України у правосудді як єдиного історико-правового явища, що дало змогу подолати фрагментарність попередніх досліджень окремих судових інституцій;

- комплексно та в порівняльному вимірі досліджено судові інституції національних меншин регіону (менонітів, греків, мусульман, євреїв і караїмів) та виявлено спільну для них модель співіснування общинної автономії з державним контролем ;

- розроблено авторську періодизацію участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя від XVIII до початку XX століття, у межах якої виокремлено козацько-звичаєвий, станово-реформаційний, реформаційно-прогресивний і контрреформений етапи

удосконалено:

- уявлення про специфіку реалізації судової реформи 1864 р. на Півдні України: виявлено регіональні відхилення у соціальному складі присяжних засідателів і мирових суддів, зумовлені поліетнічністю та аграрною структурою регіону;

- характеристику запровадження мирового судочинства у губерніях регіону, з'ясовано зв'язок між соціальним складом мирових суддів та ефективністю здійснення правосуддя;

- характеристику судових традицій козацьких спільнот Півдня України шляхом їх порівняльного аналізу, що дозволило уточнити відмінності між судочинством Запорозької (Нової) Січі, Чорноморського та Дунайського козацьких військ і обґрунтувати залежність форм та обсягу участі населення у правосудді від рівня політичної автономії відповідної спільноти.

набули подальшого розвитку:

- дослідження волосного судочинства як форми народного правосуддя з уточненням механізмів вирішення спорів у поліетнічних спільнотах та взаємодії звичаєвого і позитивного права ;

– дослідження проекту реформування системи військової юстиції через запровадження інституту військових присяжних як військової моделі суду присяжних другої половини XIX ст.;

– характеристика імперської політики щодо народів краю як поєднання уніфікації з вибірковою толерантністю та елементами правового плюралізму.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані:

у галузі науково-дослідної діяльності - для проведення подальших досліджень історії судоустрою та судочинства на Півдні України;

у навчальному процесі - положення та висновки дисертації можливо використати при підготовці навчально-методичної літератури, лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права, конституційного права України.

у правотворчій діяльності - під час внесення змін та доповнень до існуючого законодавства тощо;

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія». Основні положення, висновки та рекомендації доповідалися автором на: Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів» (м. Одеса, 26 квіт. 2024 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (м. Одеса, 19 травня 2023 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики» (м. Одеса, 22 квітня 2026 р.), IX Всеукраїнської науково-практичної інтернет конференції «Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави» (м. Черкаси, 2026).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у восьми наукових публікаціях, зокрема, трьох наукових статтях, опублікованих у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань, затвердженого ВАК України, п'яти тезах доповідей на міжнародних та всеукраїнській науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 250 сторінок, з яких основний текст – 218 сторінок, список використаних джерел (334 найменування) розміщено на 29 сторінках, додаток розміщено на 3 сторінках.

РОЗДІЛ І.

НАРОДНЕ СУДОЧИНСТВО НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У XVIII СТОЛІТТЯ: ТРАДИЦІЙНІ ТА ІМПЕРСЬКІ ПРАКТИКИ

1.1. Вплив козацьких судових традицій та звичаєвого права на судочинство на Півдні України

Досліджуючи розвиток ідей та форм народного судочинства на Півдні України не можна оминати увагою вплив козацьких судових традицій та звичаєвого права на судочинство цього регіону. Період із середини XVIII до кінця XIX століття був для українського козацтва часом докорінних трансформацій, які визначили подальшу долю козацьких установ, соціального статусу козацької спільноти та її ролі в історичному розвитку Півдня України. Історія розвитку козацької спільноти, його політична та військова структура достатньо глибоко вивчені у сучасній науковій літературі, тож ми відзначимо лише основні етапи еволюції козащини на Півдні України, які на наш погляд мали суттєве значення для розвитку козацького судоустрою.

У XVIII столітті козацтво на південних територіях сучасної Миколаївської, Одеської, Запорізької та Херсонської областей пройшло кілька чітко виражених етапів розвитку, що відображали не лише внутрішню динаміку козацьких спільнот, а й вплив імперської політики Російської та Османської імперій на прикордонні українські землі.

Перший етап розвитку пов'язаний із існуванням та активною діяльністю Запорозької Січі, зокрема її останньої формації Нова (Підпільненська) Січ (1734–1775). Після руйнування Чортомлицької Січі у 1709 році, запорозькі козаки відновили свою автономну військово-політичну структуру саме у вигляді Нової Січі, яка стала центром козацького життя й контролю над степовими районами Півдня. Цей осередок забезпечував військову оборону, регулював господарські відносини й підтримував зв'язки з іншими українськими козацькими й селянськими громадами [233, с. 631].

Другий етап тривав до ліквідації Запорозької Січі російською владою у 1775 році, що стало поворотним моментом для південнокозацьких структур. Рішення імператриці Катерини II про знищення Січі було зумовлене прагненням укріпити імперську владу на Півдні та ліквідувати автономні військові утворення, які могли перешкодити централізації. Відтак козаки втратили своє головне військово-політичне ядро, і поширення козацької організації змінило якісний характер від автономного до інтегрованого в імперську систему [6, с. 277; 13, с. 28; 17, с. 357]. На цьому етапі частина козацької спільноти інтегрується у квазікозацькі утворення на кшталт Чорноморського козацького війська. Паралельно частина козацьких груп вирушала до інших регіонів через зміни в геополітичній ситуації. Наприклад, після ліквідації Січі частина запорожців утворила Дунайську Січ на території Османської імперії (у дельті Дунаю) у 1775 році, де вони зберігали козацькі традиції до 1828 року. Хоча цей осередок не знаходився в межах сучасного українського Півдня, його діяльність впливала на демографічні й соціальні процеси в регіоні, зокрема через повернення окремих загонів чи окремих осіб до меж південних губерній Російської імперії [26, с. 37; 218, с. 192].

На кожному з етапів система козацького судоустрою зазнавала змін та трансформацій, що були викликані новими умовами життя та видозміненим характером суспільних відносин у козацькому середовищі. Так, очевидно, що коли у середині XVIII століття розпочалися процеси поступової інтеграції Півдня України до адміністративно-правової системи Російської імперії, це повинно було позначитися на функціонуванні народного козацького судочинства, надати йому нових форматів. У зв'язку з вищезазначеним, необхідним вбачається висвітлення ролі козацьких судових традицій і звичаєвого права у формуванні судочинства на Півдні України у XVIII столітті з особливим акцентом на участь місцевого населення у відправленні правосуддя в нових історичних умовах.

На першому етапі розвитку козацтва на Півдні України судова система та судові інститути у козацькому середовищі носили традиційний характер, що зумовило формування у південних регіонах специфічної моделі судочинства, у межах якої народ виступав не лише джерелом влади, а й активним суб'єктом правосуддя.

Українські та зарубіжні дослідники здавна відзначали демократичний характер козацького суду та залученість до нього широких верств населення, що стало наслідком особливості соціально-економічних та військових умов виникнення та розвитку козацтва. . Так, А.М. Лазаревський наприкінці ХІХ ст. вказував, що козацьке судочинство «витворилося самим життям, природними потребами самого народу, без будь яких штучних... регламентацій; і вказаний судоустрій міг задовольняти народ до тих пір поки він залишався народним; допоки сам народ брав участь у його творенні, поки він брав активну участь в чиненні правосуддя..» [128, с. 96]. Слід зазначити, що у науковій доктрині козацьке судочинство традиційно оцінюється неоднозначно. З одного боку, його характеризують як неформалізовану й недостатньо врегульовану систему, позбавлену стабільних процесуальних гарантій; з іншого як унікальну форму народного правосуддя, засновану на принципах колективної участі, публічності та виборності судових інституцій [235; 234]. . На наш погляд, у цьому дуалізмі і проявлялася унікальність козацької моделі судоустрою та судочинства, яка через відсутність формальних та жорстких обмежень дозволяла простим козакам вільно висловлювати свою волю. Ідеї народовладдя втілювалися в основних принципах, інститутах та формах козацького судочинства.

Принципи козацького судочинства формувалися під впливом звичаєвого права, військової дисципліни та уявлень козацької громади про справедливість. До основоположних принципів належали публічність судового розгляду, колегіальність ухвалення рішень, виборність судових посадових осіб і підзвітність їх громаді. Особливе місце посідав принцип безпосередньої участі товариства у здійсненні судочинства, який реалізовувався через діяльність Військової ради та участь громади в обговоренні й схваленні судових рішень. Як слушно зазначає О. Гуржій, суд у козацькому середовищі виконував не лише каральну, а й виховну функцію, забезпечуючи збереження внутрішньої солідарності Війська Запорозького [56, с. 71–74].

Носіями судової влади визнавалися всі члени січового товариства. Як справедливо зазначив в одному з останніх досліджень присвячених судочинству у

козаків В.Слинько «Судова влада сприймалася запорізькими козаками як влада публічна, котра здійснювалася всім військовим товариством.» [236, с. 47].

Серед основних форм участі у відправленні правосуддя на Запорізькій Січі дослідники традиційно виділяють: безпосередню участь козаків у ролі суддів та формування судових органів шляхом виборів.

Ключовою формою безпосередньої участі народу у здійсненні судочинства на Запорізькій Січі була Військова (загальна) рада. В судовому процесі на таких радах брало участь все козацтво, присутнє на той час на Січі. Чи скликали для цього також козаків із паланок невідомо, хоч це було б правдоподібним. Судові рішення ради ухвалювалися колективно, відкрито та публічно, що відповідало уявленням козацтва про справедливість і відповідальність перед спільнотою. Як зазначає Д. Яворницький, вирок формувався «голосом усього товариства», а отже мав характер прямого народного правосуддя [279, с. 242]. Відповідно до козацьких уявлень про право та справедливість, саме громада (товариство) повинно було надавати оцінку найбільш значним порушенням, що вчинялися в їх середовищі, насамперед при вчиненні злочинів, які загрожували особі смертною карою - зрада, вбивство, порушення військової дисципліни. Не випадково, в 1747 році, коли п'ятеро низових козаків напали на чумаків, одного з яких вбили, їх справу розглядав не військовий суддя, а кошовий отаман та все «тамошнє товарищество» [256, арк. 19 з]. Також, Військова рада виступала вищою судовою інстанцією по відношенню до інших судових органів. Відповідно до досліджень проведених Д.Яворницьким, на рішення військового судді можна було подавати апеляції саме до Військової ради [279, с. 177]..

Залишається питання про пряму участь козаків у відправленні судочинства на регіональному рівні. Більшість дослідників підкреслюють, що судові повноваження знаходилися в руках козацької адміністрації. Паланковий суд вважався судом першої інстанції, юрисдикція якого поширювалася на територію паланки – адміністративно-територіальної одиниці Запоріжжя. Очолював цей суд паланковий полковник, який одночасно виконував адміністративні функції голови паланки та голови суду. Наступною інстанцією виступав курінний суд у складі двох курінних отаманів – у

випадку, якщо сторони належали до двох різних куренів [8, с. 128; 161, с. 15; 243, с. 118]. Таким чином, на перший погляд, може здатися, що означена модель повністю виключала безпосередню участь козацтва у здійсненні судочинства. Однак, на наш погляд, подібний висновок не є правильним. По перше, слід взяти до уваги, що розгляд справ щодо землекористування, зимівників, рибних і мисливських угідь, а також спорів між козаками й посполитим населенням відбувався на загальних зібраннях, паланкових радах, які таким чином виконували квазісудові функції [121, с. 124]. Крім того, згідно проведеними дослідженнями С.Гуржія, найбільш резонансні справи у паланках вирішував суд козацької ради, а вирок виносили на голосування всього козацького загалу, зокрема й паланкових козаків [56, с. 47]. Крім того, опосередкованим підтвердженням участі представників громади у відправленні правосуддя є залучення т.зв. «абшинтованої старшини» або «старників», «сивоусих дідів». У науковій літературі немає єдиного погляду на правовий статус цих осіб, водночас більшість сходиться на тому, що вони не являлися посадовими особами, а являлися заслуженими козаками, що користувалися повагою у суспільстві та виступали авторитетними знавцями норм звичаєвого права [279, с. 242; 55, с.121; 54, с.90, 14, с. 155]. Більшість дослідників описують цих осіб, як «радників кошового отамана» у відставці. Зокрема С.Мартіанова, описуючи їх роль у системі влади зазначала: «Як авторитетна військова чи курінна старшина у відставці, саме ці старійшини відігравали відповідальну роль, сучасною мовою кажучи, постійної консультативної або наглядової ради» [138, с. 66]. Водночас, на наш погляд очевидно, що термін «радник» не повною мірою відображав їхній статус, оскільки вони поєднували в собі і роль присяжних, і роль контролерів за дотриманням стародавніх звичаїв та традицій. Ігнорувати їх позицію представники козацької адміністрації не могли, оскільки це загрожувало прямим конфліктом з громадою.

Існували в козацькому середовищі і третейські суди, які формувалися з рядових представників козацької громади, що не входили до складу представників військово-цивільної адміністрації. Зокрема, на теренах Південної України достатньо частими виявлялися земельні конфлікти як між окремими групами запорізького козацтва, так і з представниками сусідніх народів або соціальних груп [273, с. 609–636]. Для

розв'язання цих конфліктів активно використовувалися т.зв. комісії, до складу якої входили представники від усіх зацікавлених сторін. Прикладом може слугувати робота так званої Старосамарської комісії, що розв'язувала конфлікт між козаками Гетьманщини та Запорізької Січі та Доньської комісії, яка розглядала спори запорозьких і донських козаків [199, с. 126–138]. Створені комісії не можна вважати, за слушним зауваженням В.Полторака, постійними чинними судово-слідчими органами, а слід розглядати як екстраординарні органи, створювані для розгляду конкретних спірних питань чи правопорушень [198, с. 67]. Водночас, наділення їх такими повноваженнями як здійснення досудового слідства і, найголовніше, можливість винесення рішення для «полюбовного» розв'язання конфлікту, дозволяє нам характеризувати їх як прототип третейських судів. Аналіз матеріалів архівних справ показує, що достатньо часто у справах про вчинення матеріальних збитків, сторони не передавали справу на розсуд імперських органів, а вирішали питання на засадах компромісу -- сторона-винуватець виплачувала компенсацію за втрачене постраждалим майно та отримувала розписку про відсутність претензій [9, с. 216].

Чому, на наш погляд, ці комісії слід вважати однією з форм народного судочинства. Перш за все, тому, що участь у їх діяльності брали представники різних груп населення, а не лише представники військово-судової адміністрації. На голову комісії – прейзуса – покладалися значні та складні обов'язки, він провадив досудове слідство та висловлював свою думку про розглянуті справи перед вищими інстанціями. Тому на територіях підконтрольних Російській імперії, прейзусів призначали з числа офіцерів царської армії. Водночас, в роботах комісій були присутні представники зацікавлених сторін – депутати від війська Запорозького. До їх функцій входило спостереження за дотриманням прейзусом судових процедур, виголошення офіційної позиції Війська та прийняття рішення щодо остаточної ухвали у конфлікті. Фактично, вони виступали як представники громади, що забезпечували контроль за дотриманням її інтересів. Посада депутатів була виборною, а їх кандидатури розглядала та затверджувала Січ. Як показують статистичні данні та нормативні акти зазвичай депутатами ставали представники козацької старшини. Так, за підрахунками В.Полторака з 23 осіб, які взяли участь у

роботі комісій як офіційні представники Війська Запорозького в різні часи перебували на посадах: кошового отамана – 4 особи; військового писаря – 1 особа; військового судді – 2 особи; курінного отамана – 3 особи [199, с. 133]. Засилля старшин у комісіях частково обумовлювалося нормативними вимогами – в інструкціях, які регулювали вибір депутатів безпосередньо вказувалося на необхідність обирати саме з представників козацької старшини. Так, М. Леонтьєв у 1746 р. надіслав на Січ спеціальну інструкцію з рекомендаціями щодо вибору депутатів: «обравши з Війська Запорозького знатних і гідних старшин, також і старожилів достатню кількість... для поновленого слідства і розгляду скарг обрати ж особливих у депутати розумних, гідних та непідозрілих зі старшини ж двох чи трьох осіб, надавши їм докладні інструкції зі всіма документами та доказами» [278, с. 1485–1488]. Водночас, сам факт виборів засвідчував, що ключову роль у призначенні відігравала саме воля народу, а обрані особи вважалися саме представники козацької громади. Відсутність представників рядового козацтва у комісіях напевно може бути пояснений, як загальною тенденцією монополізації старшиною право представляти Січ у відносинах з іншими суб'єктами, так і раціональним підходом, що представниками у таких складних справах повинні бути досвідчені та авторитетні особи, яким вистачить знань та дипломатичного хисту знайти компромісне рішення.

Поряд із безпосередньою участю народу важливою формою народного представництва у здійсненні судочинства була виборність судових посад та їх підзвітність козацькій громаді. Як ми вже відзначали вище, народний характер влади козаків витворений особливими умовами зародження та розвитку козацької спільноти, визначив єдино можливий спосіб її передачі окремим посадовим особам, а саме: виборність, що спиралася на принципи загального, рівного та прямого виборчого права. У той час, як в Середньовічній Європі виборність носила вузькостановий та корпоративний характер, передбачала існування нерівності у вигляді соціальних, майнових, релігійних цензів, запорізьке козацтво витворило модель формування органів влади наближену до сучасних демократичних держав. „Принципи виборності та колегіальності козацьких чинів, – писав видатний український вчений М. Грушевський, – широкої участі в їх управлінні мас, що могли

у будь-яку хвилину вимагати від них звіту, змінити чи піддати суворій відповідальності, – республіканські принципи вироблені у козацьких колах тривалою практикою козацької республіки, були в теорії перенесені на військово-народне управління» [49, с. 97]. Всі посади у Війську Запорізькому, починаючи від кошового отаману та закінчуючи місцевими сотниками обиралися січовим товариством [7, с. 93–96]. Відповідно, виникає питання чи поширювалися це правил на осіб, що виконували суддівські функції у запорізьких козаків. На наш погляд, безперечно так. Більшість дослідників, які займалися проблематикою судової влади у середовищі козацтва, наголошували, що саме виборність суддів забезпечувала широкий доступ до участі у владних рішеннях та підтримувала легітимність влади через залучення військового колективу до обрання своїх представників [138, с. 36; 18, с. 353].

Звісно, ми повинні враховувати той факт, що за висновком науковців особливістю запорізької моделі судочинства стала відсутність чіткої системи судів, та передача судових функцій широкому колу посадових осіб. «Судові функції на Запоріжжі, - зазначав С.Наріжний, - дійсно виконували всі названі уряди – від паланкового аж до кошового отамана» [225, с. 7]. Але водночас, беззаперечним є і те, що вся козацька старшина регулярно обиралася козацькою громадою (Загальною Військовою радою або місцевими радами) на один рік, що фактично означало делегування судових повноважень від громади. Участь у виборах приймало все козацтво, незалежно від їхнього статусу. Такий механізм передачі влади, у тому числі і судової, породив і «народний контроль» за діяльністю козацької адміністрації, в тому числі і суддями. Козаки вважали за цілком зрозуміле, що обрані ними судді повинні судити «чесно», «справедливо» та дотримуючись стародавніх звичаїв ("подлуг старожитных и старейших обычаев" [102, с. 21]). Контроль за дотриманням цих звичаїв при розгляді справи та винесені вироку забезпечували носії козацьких звичаїв та традицій – згадувані нами вище «абшинтована старшина», «старики» або «сивовуси діди». Це були старі заслужені козаки, які раніше обіймали виборні посади і мали авторитет у товаристві – були колишніми запорозькими військовими старшинами, які залишили свої посади з віком чи через хворобу або передали їх

іншим після військової ради. Серед них достатньо часто зустрічалися колишні судді, тобто особи, що мали значний практичний досвід у сфері судочинства. Так, у 1765 році коли на сходку до кошового отамана було запрошено п'ятеро «стариків», двоє з них виявилися колишніми суддями [233, с. 67].

Як відзначають науковці, у випадку порушення старшинами усталених норм, ці представники громади «йшли навіть проти волі «власної» старшини, не поминаючи і самого кошового, коли бачили у чомусь порушення з його боку одвічних порядків запорозької громади;» [136, с. 142]. На ранніх етапах, коли влада козацької старшини ще не набула усталеного характеру, незгідні з рішенням суду могли звернутися до старших козаків, які мали право «вирішувати спірні питання за давніми звичаями і традиціями козацької ватаги» [141, с. 118].

Контроль громади за судовою владою проявлявся і у інститутів відкликання з посади старшин, які на думку козацтва не справлялися з виконанням своїх обов'язків [243, с. 118]

Водночас, говорячи про демократичний, виборний характер судової влади у козацькому середовищі, ми також повинні відмітити, що з XVII століття намітилася тенденція поступового звуження участі народу у відправленні судочинства, а також намітилася тенденція нобілізації козацької верхівки та монополізація нею вищих посад. Вже в середині XVIII століття непоодинокими були приклади прямого призначення козацьких старшин в обхід козацьких звичаї та традицій, тож за влучним висловом О.Гуржія «форма виборності "за звичаєм" на вищі та середні військово адміністративні посади в полках на загальних радах вже фактично канула в Лету». [56, с. 15]. Нерідко ранги стали переходити з "спадщину" від батька до сина або призначалися гетьманом чи кошовим отаманом. Це явище носило універсальний характер, і охопило собою і територію тогочасної Гетьманщини і територію Запорізької Січі. Так, М. Лазаревський стверджує, що „У всій Малоросії населення полку у XVII ст. знаходилося у цілковитій залежності від своїх полковників, на вибір яких вони не мали майже ніякого впливу” [160, с. 361]. І хоча, як переконливо доводить у своєму дисертаційному дослідженні О.Горяга, виборність козацької старшини не зникає аж до кінця існування Гетьманщини, однак поступово

перетворюється на формальність [49, с. 361]. Результатом втрати рядовим козацтвом впливу на вибори старшин став занепад судової влади Коша. Можна цілком погодитися з сучасними українськими дослідниками, які приходять до висновку, що саме в період останньої Січі збільшалося зловживань владою та ігнорування або невиконання з боку січової старшини судових повноважень, а також невизнання серед козацького загалу судових рішень старшини [241, с. 135].

Не оминули ці процеси і південноукраїнські регіони. Так, кошові отамани почали призначати полковників та іншу паланкову старшину самостійно, ігноруючи позицію місцевої громади. Так, на сходці у кошового отамана у 1755 р. було прийнято рішення «писарей и осаулов в Гард, Перевоск (Перевіз - так називали Інгульську паланку. Авт.), на соляные Прогные, в Кодак, в Самару, в Кальмиус не выбирать» [6, с. 619]. Звісно, що подібні обмеження участі громади у призначенні та контролі за судовою владою сприймалося козаками з негативом, оскільки було серйозним порушенням стародавніх звичаїв та традицій. Так, козаки полтавського полку у 1727 році скаржилися, що полкового суддю Кованку і писаря Залеського було обрано "без общего совету", що стало порушенням "давніх" традицій [256, арк. 14]. Разом з тим, наголосимо, що виборність представників судової ладі не зникає повністю на Запорізькій Січі. Якщо на теренах Гетьманщини ми маємо приклади з формуванням родинних династій, пожиттєвим перебуванням на посадах, то на Запоріжжі до самого останнього періоду зберігалася достатня частина ротація судових кадрів. Так, за підрахунками дослідників в останній період існування Запорозької Січі протягом 40 років (1734–1775 рр.) на посаді військового судді ставали понад півтора десятка січовиків [109; 125]. Це означало, що в середньому військовий суддя переобирався раз на 2-3 роки, а отже ми не можемо вести мову про повну втрату контролю громадою за судовою гілкою влади.

Також, в рамках піднятого питання варто звернути увагу ще на один аспект. «Демократизм» козацького судочинства не має однозначної оцінки у наукових колах. З одного боку, козацьке судочинство розглядається як демократична форма «прямого народного правосуддя», що ґрунтувалася на звичаєвому праві та колективному схваленні вироку. З іншого - підкреслюється відсутність чіткої процесуальної

регламентації, несталість судових процедур і поєднання адміністративних та судових функцій в одних руках. Вказаний дуалізм дозволяє трактувати козацьку модель як особливу форму «громадянського суду», ефективного в умовах військово-порубіжного суспільства, але не тотожного модерному розумінню принципу незалежності судової влади.

Наприкінці XVIII століття козацтво як самостійний політичний і військовий чинник втратило ключові інституційні форми автономії. У 1775 році Російська імперія на підставі маніфесту Катерини II знищила Запорозьку Січ – центральний осередок козацького устрою. Це рішення було продовженням імперської політики централізації та усунення альтернативних владних структур на прикордонних територіях [306, с. 57]. Услід за ліквідацією Запорізької Січі та втратою козацької автономії на південноукраїнських землях відбувається занепад і традицій народного козацького судочинства. Козацька спільнота із самостійної соціальної та військово-політичної сили перетворюється на складову частину імперських військових структур, що кардинально впливає на судову модель. В умовах перетворення козаків на регулярні імперські військові формування, їх правовий статус зазнавав суттєвих змін – з носія публічної влади вони перетворювалися на об'єкт управління і підпорядковувалися юрисдикції військово-судових інституцій імперії. Це спричинило уніфікацію судочинства та втрату традиційних механізмів громадського контролю й самоврядування. Імперська влада послідовно обмежувала застосування козацьких правових звичаїв як таких, що суперечили централізованій моделі управління. Судові практики, сформовані в умовах Січі, зберігалися лише фрагментарно та не мали офіційного визнання.

Яскравим прикладом стирання традицій народного судочинства стала організація судової влади у «відновлених» російською державою козацьких військах на Півдні України. Наближення нової російсько-турецької війни у 80-х роках XVIII століття змусило царський уряд, зокрема його представника у південноукраїнських землях – князя Г.О.Потьомкіна, змінити свою політику щодо колишніх запорожців. Архівні джерела та сучасні дослідження свідчать, що в період з 1775 по 1780-ті козаків намагалися знищити як окрему соціальну групу, розчинивши її з поміж

інших «посполитих» або перетворивши на військових обивателів, якими комплектували пікінерні полки [123, с. 59]. Натомість, з середини 80-х рр. XVIII століття окремий правовий статус козаків відновлюється, про що свідчать відповідні урядові та церковні документи. Так за сповідальними розписами Свято-Воскресенського храму міста Берислав у 1787 році більшість запорожців, що мешкали там, зараховані до міщан, а вже наступного року – до військових [274, арк. 32–49]. З них створюються Бузьке, Катеринославське та Чорноморське козацькі війська (Війська Вірних козаків) [227, с. 11]. Формування цих військ стало одним із способів збереження козацьких військових традицій у новому контексті, але вже не як автономної політичної сили, а як частини імперської армії. Відповідно, в їх організації відбулися важливі зміни, що безпосередньо зачепили і суспільний, і політичний лад козацтва, а також позначилися на його судовій системі, що яскраво продемонструвала історія Чорноморського козацького війська, яке нетривалий час проіснувало на українських землях, а в 90-ті рр. XVIII століття було переселено на Кубань [226, с. 183].

Аналіз адміністративного та судового устрою Чорноморського козацького війська ускладняються тривалою відсутністю офіційних документів, які б закріплювали його правовий статус. Одним з перших відомих актів стає прийнятий у 1794 році «Порядок загальної користі» («Порядок общей пользы»), який мав регламентувати устрій Чорноморського козацького війська на Кубані, його структуру, принципи управління та основи економічного розвитку. Оскільки, на погляд дослідників, авторство цього документу належить одному з вищих старшин Чорноморського козацького війська та колишньому запорожцеві, військовому судді А. Головатому [22, с. 118]., то в ньому очевидно можуть бути відображені саме ті елементи управління, які були притаманні чорноморським козакам у період їх перебування на території Південної України

Аналіз цього документа дає можливість зробити висновок, що демократичні традиції Запорізької Січі у Чорноморському козацькому війську не були відновлені. По-перше, свідченням цього стає затвердження «Порядку» не козацькою спільнотою, а козацькою старшиною з подальшим зверненням до російських

урядовців. Це яскраво засвідчило, що чорноморці відкинули ідеї народоправства та належності влади усій козацькій громаді, натомість сприймаючи імперську концепцію самодержавства та зосередження влади у руках аристократичних прошарків. Саме Катерина II визначалася головним джерелом легітимності, що надавало їй право створити відповідний акт для козаків, «сообразуясь изданного от Ея Императорского Величества учреж дения о управлении губерний», який визначав основні принципи військового устрою [226, с. 190]. Логічним наслідком трансформації моделі управління – від демократичної до самодержавної – стала відсутність у Чорноморському козацькому війську такого важливого інструмента народоправства, як Загальна Військова Рада. Натомість її функції, у тому силі і судові , повинні були перейти до новоутвореної старшини. Щодо самої старшини, то «Порядок» визнавав виборність лише найнижчої урядової ланки - курінних старшин. Передбачалося, що щорічно, 29 червня, на день Петра і Павла, козаки повинні були обрати курінних отаманів та іншу старшину. На зібраннях громади продовжували обговорюватися всі важливі господарські та громадські справи, затверджувалися або скасовувалися рішення суду куреня. Стосовно курінних судів Чорноморського козацького війська, то за браком документальних свідчень ми не можемо чітко визначити чи здійснювався він одноосібно курінним отаманом, чи передбачав наявність окремих курінних судів [22, с. 119]. Однозначно можна стверджувати, що цей суд розглядав дрібні кримінальні та господарські справи, мав право тілесного покарання «причинявшаго ни увечья, ни повреждения». Також, цілком слушно. Є точка зору, що в куренях повинні були зберегти існування традиційні козацькі третейські суди, де основну роль відігравали досвідчені та авторитетні козаки, що виступали носіями давніх звичаїв та традицій [36, с. 33].

Натомість, старшини вищих рівнів (полкові та загальновійськові) не обиралися , а призначалися (або затверджувалися) царським урядом. Вони також наділялися правом відправляти судочинство, і забезпечували розгляд справ про вчинення серйозних правопорушень або розв’язання значних конфліктних ситуацій (земельні спори, торгівельні суперечки тощо) [226, с. 235]. На цьому рівні участь рядових козаків у здійсненні судочинства не була помітною.

Таким чином, вищезазначене дозволяє нам зробити висновок, що традиції народного судочинства у Чорноморському козацькому війську зберігалися лише у вигляді можливості обрання посадових осіб нижчого рівня, що виконували судові функції та третейському судочинстві. Натомість, безпосередня участь у судових процесах, контроль за виконанням рішень і вплив на суддів де факто був втрачений. Проте, і така обмежена «демократія» в умовах формування насамперед мілітарної структури з чіткою ієрархічною системою здавалася багатьом старшинам зайвою. Таку позицію підтримував і царський уряд, тож окремим наказом Павла I від 13 листопада 1801 р. у Чорноморському козацькому війську остаточно ліквідовано курінну систему організації військових підрозділів. Відтепер у військовому організаційно му відношенні козаків розподілено на 20 полків [22, с. 120]. Уведення полкової системи ліквідувало курені як військові одиниці й зменшило можливості населення курінних поселень до самоорганізації.

Цікавим для порівняння є досвід організації судоустрою в іншій козацькій спільноті, яка організувалася з числа запорожців, що після зруйнування Січі покинули землі Російської імперії та офіційно були прийняті в турецьке підданство і присягнули на вірність султану Османської імперії. Для поселення їм були надані землі в пониззі Дністра в Кучурганах. Перемістившись до Туреччини, запорожці сподівалися зберегти свій традиційний спосіб життя, який передусім ототожнювався із Степом і вольницею. Напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. задунайські козаки заклали Кіш на р. Дунавець у Катирлезі. Це була перша Січ, створена на традиційних засадах. Ця Січ проіснувала на до 1805 р., однак була знищена внаслідок протистояння з некрасівськими (донськими) козаками та місцевими турецькими феодалами. Відновлення Січі відбулося на початку 1814 р. коли задунайські козаки оволоділи головним центром некрасівців - селищем Великий Дунавець, заклали там Кіш, що призвело до появи так званої Дунавецької Січі, що проіснувала з 1814 по 1828 рр.

Загалом про судоустрій задунайських козаків відомо небагато. На першому етапі, починаючи з зруйнування Січі та до 90-х рр. XVIII століття турецька держава прагнула не допустити концентрованого поселення козаків, тож за рішенням

турецької адміністрації запорожці мали оселятися в Румелії «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село». Водночас, за підрахунками дослідників, чисельність таких козаків могло становити від 5 до 10 тисяч осіб у 70-ті роки XVIII століття та сягнути 50 тисяч на кінець 80-х р. XVIII століття [201, с. 195; 129, с. 294; 105, с. 25; 12, с. 246; 13, с. 31] . Значна частина козаків-переселенців прибувала на турецькі землі вже сформованими групами і не бажала розпорошуватися, тож осідала в південноукраїнських степах компактними, моносоціальними, поселеннями . Принісши з собою свою правову культуру, традиції, уявлення про право та справедливість, які суттєво відрізнялися від турецьких законів, козаки очевидно не прагнули передавати свої конфлікти на розсуд турецької адміністрації та суду. Місцеві турецькі чиновники на першому етапі також не прагнули грубо втручатися у внутрішні відносини козацьких громад, очікуючи рішення центральної влади щодо їх подальшої долі. Остання демонструвала високий ступінь терпимості до переселенців, наказуючи чиновникам «захищати та оберігати від усіляких гноблень та порушень... оскільки вони є групою, вірною високій державі» [302]

Фактично, ситуація, що склалася, мала дуже багато спільного з період першого етапу зародження козацтва на Наддніпрянщині, що не могло не вплинути на подальші організаційні процеси. В умовах вакууму державної влади та значної автономії козацьких громад, у їх середовищі починає відроджуватися традиційна, звична для українського козацтва, система адміністративного управління та судочинства, яка базувалася на принципах народовладдя. У англomовній історіографії цей феномен розглядається як "frontier justice" (правосуддя порубіжжя), де легітимність вироку прямо залежала від його схвалення громадою [306]. Роботи дореволюційних авторів, які містять історичні описи Задунайської Січі, наступним чином описували судоустрій у задунайців. Іван Ліпраді, що за наказом російського уряду провів у 1826 році розвідку, зазначав: «Судові справи по селах рішала рада (сходка), незадоволені апелювали кошовому» [148, с. 18]. Лупулеску (Вовк) у своїх етнографічних дослідках теж визначає, що «раїя» (Запорожці-землероби) підлягала Кошу і Кош був посередником в зносинах з турецьким: урядом. Далі він називає

судові інстанції: курінь, кошовий, рада [130, с. 125]. Який висновок ми можемо зробити з цих повідомлень. Очевидно, що адміністративні та судові функції продовжували здійснюватися ватажками, яких обирало товариство, а також найбільш авторитетними його представниками («дідами»). У особливих випадках, коли вчинялися тяжкі правопорушення чи виникали значні конфлікти, участь у розгляді справи брали всі козаки на загальних зборах. Лише у виключних випадках, як правило коли одна із сторін спору чи правопорушення не належала до козацької громади, до розгляду справи могли залучити представників турецької адміністрації.).
У

В подальшому, коли у 80-х – 90-х рр. XVIII відносини з Російською імперією ще більш загострилися, османська влада, як переконливо українські та турецькі дослідники [302], виявилася зацікавлена у збереженні внутрішньої організації задунайських козаків, оскільки це забезпечувало їхню військову ефективність і лояльність. Саме тому задунайцям було дозволено сформувати новий Кіш, реанімувати власні органи управління і внутрішнього судочинства, насамперед у справах, що не виходили за межі козацького товариства. Така ситуація зумовила існування дуалістичної правової моделі, в межах якої співіснували народні форми правосуддя та зовнішній контроль зі сторони османів.

Судочинство задунайських козаків, як і в попередній запорозький період, не було відокремлене від системи управління і військової організації. Судові функції виконували ті самі інституції, що забезпечували адміністративний і дисциплінарний порядок: курінні отамани, кошовий отаман, старшина, а також загальні збори козацької громади [130, с. 125]. Водночас, у переліку старшин, що отримували платню від османів ми не зустрічаємо посади військового судді. Як зазначає з цього приводу О.Рябінін-Скляревський «Уряд судді давно вже зник з організації Січі. Емігранти' теж згадують тільки суд значкових товаришів» [217, с. 48]. Можливо це пояснюється посиленням ролі кошових та курінних отаманів, які зосереджували у своїх руках судові важелі влади. Водночас, їхні рішення, як правило, не були одноосібними. Вони ухвалювалися з урахуванням думки козацької громади, а в окремих випадках - після обговорення на зібранні козаків. Подібний висновок

загалом корелюється з думкою інших дослідників. Так, вище згадуваний О.Рябінін-Скляревський стверджував, що: «У Задунайській Січі це право суду або належало отаманові, або великі карні випадки розглядали старі Запорожці, себто верства ради походженням з Дніпровської Січі» [217, с. 65]. Про “суди почесних стариків” на рівні станиць та хуторів, які приймали рішення на основі совісті та традиції, а не письмового закону згадує у своїй роботі С.Плохій. [319, с. 285]. Така практика свідчить про збереження принципу колективної відповідальності та публічності судових процедур, що було характерним ще для Запорозької Січі. Судовий процес не відокремлювався від громади, а відбувався перед нею, що забезпечувало соціальний контроль і легітимацію ухвалених рішень. Відповідно до давніх традицій козацьке товариство могло зняти будь-яку посадову особу, чия діяльність викликала суттєві зауваження. Показовим є факт, що навесні 1794 р. позбувся своєї влади кошовий отаман Т.Помело, який мав через намір перевести Січ до Росії [13, с. 29–32]

Особливо показовою є участь загальної козацької ради у вирішенні складніших справ, зокрема тих, що стосувалися злочинів проти громади, порушень військової дисципліни або конфліктів між куренями. У таких випадках судочинство набувало яскраво вираженого народного характеру, оскільки рішення ухвалювалося колективно, шляхом обговорення і згоди більшості. Цей механізм дозволяє говорити про продовження традиції прямої демократії у сфері судочинства, що має глибокі історичні витоки у козацькому звичаєвому праві.

Водночас дослідники звертають увагу на те, що рівень реальної автономії задунайського судочинства був обмежений рамками османського правопорядку [36, с. 33]. У справах, які виходили за межі внутрішнього життя козацької громади зокрема у випадках тяжких кримінальних злочинів, убивств, політичної нелояльності або контактів з Російською імперією, - остаточне слово належало османським судовим і адміністративним органам. О. Бачинська наводить приклади, коли справи задунайських козаків розглядалися у провінційних судах або передавалися на рівень паші, що суттєво обмежувало традиційні козацькі механізми народного суду. Разом з тим, маємо і свідчення інших авторів, які демонструють, що Кіш виступав самостійним органом. Так, кошовий суд покарав на горло 8

Запорожців за намір утікати на російській бік [217, с. 66]. Це породжує наукову дискусію щодо того, чи можна вважати судочинство задунайців повноцінно автономним, чи лише частково самоврядним.

Неоднозначність оцінок простежується й у питанні реального впливу рядового козацтва на судові рішення. Частина дослідників наголошує, що участь народу у відправленні судочинства поступово звужувалася, а ключову роль почала відігравати старшина, яка виступала посередником між козацькою громадою та османською владою. Згідно з цією позицією, народні збори дедалі частіше виконували символічну або дорадчу функцію. Інші науковці, навпаки, підкреслюють, що навіть за умов зовнішнього контролю громада зберігала реальні важелі впливу, оскільки без її згоди рішення втрачали легітимність і не могли бути ефективно реалізовані [217, с. 67].

Таким чином, судоустрій задунайських козаків у 1775–1828 рр. можна охарактеризувати як реставраційну форму традиційного народного судочинства Запорозької Січі поєднану з імперсько-мусульманською моделлю правосуддя.

Після занепаду Задунайської Січі, однією з останніх спроб реставрації козацтва стало створення у 1828 р. на півдні Бессарабії нового козацького формування Дунайське козацьке військо. Ця організація існувала до 1868 р., коли була ліквідована внаслідок реорганізацій та імперських військово-адміністративних реформ, а козаки переведені до цивільного стану. Для правильного розуміння внутрішнього устрою цієї спільноти, слід одразу відзначити, що Дунайське козацьке військо виникло не як випадкове військове формування, а як результат тривалого процесу соціального та політичного тиску з боку імперського центру і одночасно - вимог самої козацької громади щодо збереження своєї самобутності, прав і привілеїв. Архівні документи свідчать, що ідея створення цього війська в значній мірі походила від самих козаків, котрі після 1812 р. домагалися заснування власного військового і соціального статусу у Бессарабії [13, с. 29–32].

У структурному сенсі Дунайське козацьке військо було частиною регулярних іррегулярних військових сил Російської імперії. Офіційна імперська політика від самого початку передбачала його чітке підпорядкування військовій адміністрації,

централізований контроль над внутрішньою організацією, дисципліною і службою, що за своєю суттю обмежувало традиційні козацькі форми самоврядування. Саме тому, традиційний підхід у вітчизняній історіографії передбачав погляд на Дунайське козацьке військо, як структуру позбавлену залишків козацького самоврядування та інкорпоровану у військово-адміністративну систему імперії. Напевно через це, у багатьох дослідженнях козацтва воно не стає предметом наукових досліджень. Водночас, частина дослідників цілком слушно наполягає на необхідності аналізувати історію дунайців, крізь призму розвитку козацтва на українські землях [36, с. 35]. Історичні розвідки проведені О.Бачинською свідчать, що реальна практика життя і правового устрою війська була значно складнішою ніж зафіксована у царських наказах, і характеризувалася тривали збереженням давніх козацьких традицій у сфері управління та судочинства [12, с. 251].

Судочинство в межах Дунайського козацького війська можна розглядати як синкретичну систему, яка поєднувала воєнно-адміністративні судові процедури імперського зразка з елементами звичаєвого козацького права, де громада і козацькі збори зберігали можливість впливати на правосуддя. При цьому, звісно, не слід перебільшувати ці можливості, оскільки влада з самого початку послідовно намагалася обмежити козацькі права та вольності, однак через бюрократичні проволочки цей процес носив поступальний характер. На перших порах, коли єдина юридична база була відсутня, козаки перодовжували дотримуватися давніх звичаїв та традицій. Аналіз архівних матеріалів та літературних джерел дозволяють зробити висновок, що в питаннях майнових суперечок, дисциплінарних порушень на місцевому рівні та внутрішніх суспільних конфліктів рішення часто ухвалювалися за участю мешканців відповідної козацької станиці й старшини, які знали обох сторін процесу і могли впливати на рішення через громадську думку. Це були вільні обговорення на сходах, консультації серед громади перед формальним судовим розглядом, деталізовані усні доповіді тощо, практики, що мали пряме коріння у запорозькій традиції колективного самоврядування. Водночас джерела фіксують і численні обмеження участі громади, що були притаманні імперським механізмам. У 1832 р. Гладкий вимагав права обирати членів військового правління та суда

громадою, але з російська влада пообіцявши розглянути це питання, так і не дала на нього відповіді [217, с. 65].

Наступним кроком обмеження народного козацького судочинства стало створення у 1836 році була створена Комісія Військового суду при Військовому правлінні Дунайського козацького війська, яка фактично перетворилася на вищу судову інстанцію, що розглядала злочини, дисциплінарні порушення, втечі зі служби, звернення як самих козаків, так і претензії до дій офіцерів та військових чиновників. Комісія складалась з презуса, трьох асесорів, аудитора та писаря, які призначалися військовим командуванням, що позбавляло рядове козацтво можливості здійснювати формування та контроль за судовою гілкою влади.

У 1844 році було розроблено та прийнято нове положення, яке ще більше звузило автономію козацтва - «Положення про Дунайське козацьке військо». Згідно цього документа судова влада у військових справах, а також окремих військових та цивільних остаточно переходила до Комісія Військового суду, члени якого призначалися розпорядженням наказного отамана. На місцевому рівні здійснення судочинства покладалося на повітові судові органами, для участі в яких могла бути запрошена додаткова особа – представник від громади [192]. Участь цієї особи ставало швидше даниною традиції, оскільки вона не мала суттєвого впливу на судові рішення і її роль радше носила легітимаційний характер, освячуючи прийняті судом рішення. Поступово втрачали роль у відправленні правосуддя і загальні збори. Так, якщо у 1829 році козаки станиці Аккерманської могли самотійно вигнати з громади козака за «негідну поведінку» через рішення зборів, то після 1844 року таке рішення потребувало тривалого бюрократичного узгодження та затвердження військовим правлінням, що позбавляло громаду оперативного права на самоочищення [36, с. 35].

З середини XIX століття звуження судової автономії козаків стає ще більш помітним. Зокрема, у при розгляді справ про вчинення тяжких кримінальних злочинів, а також справах, що стосувалися державної безпеки чи конфліктів з цивільним населенням, остаточно слово почало переходити до військових комісій або адміністративних судових інстанцій Російської імперії, де участь місцевої

громади носила радше консультативний характер. Така подвійність судових процесів створювала поле для історико-правової дискусії: чи можна говорити про реальне народовладдя в правосудді, якщо найважливіші рішення ухвалювалися верхівкою військового правління? Більшість сучасних істориків не дають однозначної відповіді, вказуючи на суперечність між формальним імперським порядком і реальною практикою місцевого життя.

Політика російської влади, спрямована на обмеження та фактичну ліквідацію народної участі в судових органах козацьких територій наприкінці XVIII – у середині XIX століття, є одним із найбільш дискусійних питань української історико-правової науки. В історіографії сформувалися щонайменше дві концептуальні лінії її оцінки: модернізаційно-державницька та критично-національна, кожна з яких по-своєму інтерпретує мотиви, характер і наслідки цих трансформацій.

Представники модернізаційного підходу розглядають обмеження народного судочинства як складову загальноімперського процесу уніфікації управління та права. На їхню думку, козацькі судові практики, засновані на звичаєвому праві та широкій участі громади, дедалі більше вступали в суперечність із вимогами централізованої держави. Відповідно, імперська влада прагнула «замінити місцеву різноманітність однаковим порядком управління», а суд - перетворити на інструмент державної дисципліни [306, с.115]. У цьому сенсі обмеження виборності та колегіальності судових органів оцінювалося як крок до професіоналізації правосуддя. Зокрема, подібний підхід проявився у роботах А. Скальковського, який вважав, що козацькі суди були «грубими та несправедливими», а запровадження регулярних судів принесло порядок [234, с. 619].

Водночас критична традиція, започаткована ще істориками XIX ст., наполягає на тому, що імперські реформи мали не стільки правовий, скільки політичний характер і була спрямована на фактично позбавлення козацької громади їхніх традиційних механізмів розв'язання спорів і контролю за місцевою владою. Як підкреслюють дослідники, це означало «переведення її земель на становище звичайних російських провінцій», що мало «згубні наслідки» для автономних

інститутів. Так, одним з переваг козацького суду був його народний характер та швидкість судочинства, натомість у загальних судах справи розглядалися роками, а рішення відображали норми законів, що були чуждими козацтву [56, с.78].

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що участь народу у відправленні правосуддя на Півдні України впродовж XVIII – першої половини XIX століття зазнала складної еволюції, що відображала трансформацію політико-правового статусу козацьких спільнот від автономного військово-політичного утворення до інтегрованої частини імперських державних систем. Водночас простежується внутрішня спадковість правових традицій, що проявлялася у збереженні елементів звичаєвого права та колективних форм судочинства навіть у нових державно-правових умовах.

На першому етапі (в період існування Нової (Підпільненської) Січі (1734–1775 рр.) модель судочинства характеризувалася яскраво вираженим народним характером. Судова влада не була інституційно відокремлена від громади, а сприймалася як публічна функція всього товариства. Загальна козацька рада виступала не лише органом верховної влади на Січі, а й одночасно була вищою судовою інстанцією, що забезпечувало безпосередню участь козаків у прийнятті рішень у найбільш значущих справах. Серед механізмів реального громадського контролю за судочинством можна виділити найбільш значимі елементи, такі як: виборність старшини, короткостроковість повноважень та можливість відкликання з посади представників судової влади. У цьому контексті можна говорити про поєднання принципів публічності, колегіальності та підзвітності як фундаментальних ознак козацького правосуддя.

Другий етап (після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р.) позначився поступовим згортанням інституційних форм народної участі. Інтеграція козацьких спільнот до імперських адміністративних структур супроводжувалася централізацією управління, зменшенням ролі загальних рад та монополізацією судових повноважень старшиною або призначеними урядом посадовими особами. У Чорноморському козацькому війську виборність зберігалася лише на найнижчому рівні, тоді як вищі судові інстанції формувалися шляхом імперського затвердження. Відсутність

Загальної військової ради як інструменту прямого народовладдя означала втрату інструментів контролю козацького громадою за судовою владою. Таким чином, участь народу у відправленні правосуддя трансформувалася з прямої, безпосередньої, у переважно опосередковану, а згодом у формальну, за якої рядове населення лише легітимізувала прийняті рішення, безпосередньо не впливаючи на них.

Однак навіть у межах імперських військових формувань повного розриву з попередньою традицією не відбулося. На локальному рівні зберігалися третейські та громадські форми вирішення спорів, а звичаєве право продовжувало впливати на практику розгляду дрібних справ. Це дозволяє говорити про феномен «інерції звичаю», коли народне правосуддя існувало поза офіційною нормативною системою, але залишалося соціально легітимним.

Особливо цікавим у порівняльному аспекті є досвід Задунайської Січі (1775–1828 рр.). Умови перебування під владою Османської імперії створили ситуацію правового дуалізму: поряд із зовнішнім контролем існувала значна автономія у внутрішніх справах. Судочинство знову набуло колективних рис сходки, ради, участь старих козаків («почесних стариків») у розгляді справ. Водночас відсутність формалізованої посади військового судді та концентрація повноважень у кошового й старшини свідчать про інституційну зміну структури судової влади. У науковій літературі дискусійним залишається питання, чи була ця автономія повною, чи лише частково самоврядною в межах османського правопорядку. Частина дослідників наголошує на збереженні реальних механізмів народного контролю, інші на поступовій олігархізації управління та зменшенні ролі рядового козацтва.

На завершальному етапі в межах Дунайського козацького війська народна участь у відправленні правосуддя набуває ще більш обмеженого характеру. Судова влада інтегрується в систему імперської військової юрисдикції, а громада фактично втрачає можливість впливати на прийняття рішень у справах загальновійськового значення. Таким чином, еволюція йде від моделі прямої демократії до ієрархічної, централізованої структури з мінімальним елементом виборності.

Порівняльний аналіз різних історичних етапів дозволяє виокремити декілька ключових тенденцій. По-перше, ступінь участі народу у здійсненні правосуддя безпосередньо залежав від рівня політичної автономії козацької спільноти. По-друге, навіть за умов імперського контролю традиції колективного вирішення спорів зберігалися на рівні локальних громад. По-третє, демократичний характер козацького судочинства не був статичним: він підлягав поступовій трансформації під впливом соціальної стратифікації та нобілізації старшини. Насамкінець відзначимо, що козацька модель яку можна визнати особливою формою «громадянського суду», була ефективною в умовах військово-порубіжного суспільства, однак містила і ряд недоліків, насамперед в аспекті відходу від принципів законності та правової визначеності.

1.2. Інститути народного представництва у судовій системі Російської імперії (за реформою 1775 р.)

У другій половині XVIII ст. Російська імперія зіткнулася з серйозними викликами у сфері управління, що особливо гостро проявилися на прикордонних територіях. Заворушення та нестабільність засвідчили неефективність існуючої системи місцевої адміністрації, яка виявилася неспроможною не лише забезпечити належний рівень управління, але й підтримувати правопорядок. У цих умовах питання реформування державного механізму, зокрема адміністративної та судової систем, набуло першочергового значення.

Судова реформа 1775 р., закріплена «Установою для управління губерній Всеросійської імперії», є одним із найбільш значущих кроків епохи Катерини II. Ця реформа, що докорінно змінила організацію правосуддя в Російській імперії та заклала підвалини нової системи судочинства, яка проіснувала майже сто років, і була змінена вже в ході судової реформи 1864 р. Значення цього документа виходить далеко за межі суто адміністративних перетворень: він відображав цілий комплекс ідей епохи Просвітництва, що набули широкого поширення в інтелектуальному просторі Європи другої половини XVIII ст. і безпосередньо вплинули на правову думку та реформаторську практику освіченого абсолютизму.

Пошук шляхів реформ розпочався ще на початку правління Катерина II. Значні сподівання покладалися на діяльність Законодавчої комісії, зокрема її підкомітету з питань публічного права (1768–1771 рр.), який опрацьовував напрями перетворень у судовій сфері. Великого значення для змісту цих реформ мала постать російської імператриці та особливо захоплення її ідеалами просвітництва.

Катерина II була активним учасником загальноєвропейської просвітницької дискусії. Під впливом праць Ш. Монтеск'є «Про дух законів» та Ч. Беккарія «Про злочини та покарання» вона розробила «Наказ» 1767 р. програмний документ, покликаний визначити засади реформування правової системи Росії. Понад два роки, натхненна творами Монтеск'є та італійського юриста Беккарія, Катерина II працювала над «Наказом» документом, що мав слугувати керівництвом для тих, кому вона доручила б реформування правової системи. Він пропонував систему, що забезпечувала рівний правовий захист для всіх осіб, та наголошував на запобіганні злочинам, а не на суворому покаранні. «Наказ», опублікований 10 серпня 1767 р., відображав занепокоєність Катерини незадовільним станом справ у Росії і знайомство з передовими ідеями західних політичних філософів [314, с. 826]

Сучасна історична та юридична наука має у своєму розпорядженні значний масив фундаментальних досліджень, присвячених ідеологічним засадам правління Катерини II, характеру її уявлень про належну організацію державного устрою та суспільних відносин. Переважна більшість дослідників констатує визначальний вплив на політико-правовий світогляд імператриці праць провідних представників європейського Просвітництва, а також її свідоме прагнення через рецепцію та поширення просвітницьких ідей інтегрувати Російську імперію до кола «цивілізованих» європейських держав і легітимізувати власний реформаторський курс в очах освіченої Європи [326; 313; 290; 298; 328; 292].

Побіжно зупинимося на питанні, як ідеологія просвітництва могла вплинути на погляди Катерини II щодо порядку відправлення правосуддя і залучення до нього представників різних верств суспільства. Щонайперше визначимо, які були основні ідеї європейського Просвітництва щодо справедливого судоустрою та участі народу у правосудді. Просвітники відстоювали точку зору, що право держави карати

виникає не з божественної волі монарха, а з суспільного договору між вільними індивідами, що робить суд інструментом суспільства, а не монаршої волі, а здійснення правосуддя повинно відображати суспільне уявлення про справедливість. Реалізація цього положення повинно було здійснитися за рахунок передачі судової влади в руки народних представників, які судитимуть на основі принципів справедливості, рівності, гуманності. Основними формами участі народу у відправленні правосуддя просвітники вважали виборність суддів представниками суспільства та створення колегіальних органів з числа звичайних громадян, які будуть приймати фінальне рішення. Так, у своїй роботі Бекарія зазначав «...Я вважаю найкращими ті закони, які передбачають поряд з основним суддею - засідателів, призначуваних жеребом. При ясных і чітких законах обов'язок судді полягає лише у встановленні фактів. При прийнятті рішення слід керуватися виключно здоровим глуздом, який надійніший, ніж знання судді, які схильні всюди бачити злочинців» [329]

Наскільки ці ідеї були свідомо прийняті Катериною II питання дискусійне і викликає суперечки між її прихильниками та противниками. Однак, для нашого дослідження є важливим той факт, що перші документи які містили план судової реформи спиралися на положення про право населення взяти участь у відправленні правосуддя. Так, підготовлений «Наказ Комісії для складання проекту нового Уложення», який є ключовим документом у проведенні задуманих реформ, майже на 4/5 містив статті, що прямо відображали погляди таких просвітників як Монтеск'є та Беккарія та інших видатних діячів Просвітництва [291]. Водночас, і це також відзначають науковці, Катерина II адаптувала ідеї просвітників під потреби та завдання імперської держави та суспільства XVIII століття [241, с. 180]. Зокрема, ст. 520 «Наказу», де Катерина відтворює ідею висловлену у працях Монтеск'є про необхідність дотримання принципу рівності: «Нехай судять людину рівні їй», не передбачала скасування станового поділу, а навпаки ще більше ужорсточувала станові рамки запроваджуючи рівність виключно в межах одного окремого стану. І слід визнати, що такий підхід відповідав правовим поглядам тогочасного населення, яке прагнуло, як показують матеріали роботи Комісії 1767 р., судитися «судами

своїми»: дворяни хотіли судитися перед дворянами, міщани – перед міщанами. Дослідник В. М. Гессен влучно визначив цей тип як «становий корпоративізм» на противагу «демократичному представництву» характерному для європейського просвітництва [46, с. 42]. Загалом, аналіз запропонованих у Наказі російською імператрицею змін у судоустрої країни передбачав залучення населення у двох основних формах – шляхом надання їм право обирати зі свого середовища суддів окремих судових установ та надання права особисто брати участь у відправленні правосуддя через інститут виборних засідателів.

Реалізація цих ідей була тимчасово відкладена через зовнішньополітичні та внутрішні обставини, зокрема війну з Османською імперією та події, пов'язані з поділами Речі Посполитої. Однак уже в 1775 р., усвідомлюючи вразливість імперської системи, уряд повернувся до питання реформування. Прийняття «Основного закону для управління губерній Російської імперії» стало ключовим етапом у перебудові державного апарату.

Реформа 1775 року започаткувала глибокі зміни у судовій системі, заклавши нові принципи її організації, структури та функціонування, що визначили подальший розвиток правосуддя в імперії. Було запроваджено запровадила розгалужену мережу станових і позастанових судів, чітко розмежовано судову і виконавчу владу на губернському рівні. Для цілей цього дослідження ключовим є розмежування між судами, де народна участь була конструктивною рисою, і тими, де вона мала суто декоративне значення. До перших ми повинні віднести станові суди, що створювалися для основних груп населення Російської імперії: для дворян (нижній земський суд та верхній земський суд), міщан (міський магістрат (у повітових містах) та губернський магістрат) та державних селян (нижня та верхня розправа). Кожен з зазначених судів включав виборних представників від відповідної верстви.

До першої групи необхідно віднести і совісний суд – міжстановий орган, що розглядав справи про малолітніх, душевнохворих і справи, передані на примирення, склад якого обирався населенням [222, с. 137]. Цей суд є особливо важливим для аналізу через його найбільш виражений виборний характер.

За своєю конструкцією совісний суд найближче стоїть до шеффенського типу: фаховий суддя (совісний суддя, що призначався або обирався від дворянства і затверджувався намісником) діяв спільно з шістьма засідателями від трьох станів. Принципова відмінність від суду присяжних полягала в тому, що засідателі совісного суду не виносили самостійного вердикту про вину – вони брали участь у загальному розгляді справи, у примирливих процедурах, у формуванні підсумкового рішення, але їхній голос не був відокремлений від голосу судді. У цьому сенсі права народного засідателя совісного суду були ширшими, ніж у присяжних (вони брали участь і у вирішенні питань права, і у встановленні факту), але й більш «розчинені» в загальному рішенні суду.

Сучасна дослідниця В. С. Шандра справедливо наголошує, що, засновуючи ці суди у кожному губернському центрі, «Катерина II намагалася спертися на європейські взірці, поклавши в основу діяльності цих інституцій головні ідеї та принципи Просвітництва – гуманізм, священне право приватної власності, повагу до людини з її слабкостями й вадами» [266, с. 14]. Ідейним підґрунтям інституту слугувала концепція «equity» в широкому розумінні, а саме: справедливості, що стоїть вище позитивного права, – поширена в європейській правовій думці від Арістотеля до Монтеस्क'є та Беккарія. Не випадково у тогочасних французьких джерелах совісний суд нерідко ототожнювали зі «судом за совістю» (*tribunal de conscience*), а в англomовній науковій літературі він фігурує переважно як «conscience court» або «court of equity» [310, р. 153]. Водночас, говорячи про «іноземні» витоки совісних судів в Російській імперії, а саме такий підхід є більш поширеним у науковій літературі, варто звернути увагу на ідеї висловлені в одному з ранніх досліджень Г. Бараца, який вважав, що попередником совісного суду Російської імперії стали козацькі «третейські» суди поширені в українських губерніях. У своїй роботі присвяченій історії совісних судів дослідник неодноразово наголошує, що норми які закріплювали статус совісних судів були запозичені з «Прав за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (Далі Права 1743 р), а глава 26 Установлень (присвячена совісним судам) «по своїй структурі та змісту являє собою суміш узаконень малоросійських та англійських» [11, с. 3].

Погоджуючись з висновками дослідниками, хочемо наголосити, що на наш погляд совісні суди також були подібними і до інших давньоукраїнських судових установ визначених Правами 1743 р., а саме – полюбовні (миротворчі) суди статус яких визначений у Арт. 25, гл. 7 [278].

Поза системою народної участі перебували: цивільна та кримінальна палати (суто призначувані), Совет намесничества, а також спеціальні суди (військові, морські тощо).

Також окремого питання заслуговує і створені в ході реформи міські сирітські суду. Як справедливо зазначають дослідники, хоча «Ці органи насправді судами не були», оскільки виконували функцію станових опікунських органів при нижніх судах, але водночас «їх рішення переглядалися відразу у верхніх судах, що вказувало на належність органів опіки до судової системи» [241, с. 189].

Становлення системи станових та совісних судів на теренах Російської імперії нерозривно пов'язане з адміністративно-судовою реформою Катерини II, втіленою у "Установлення для управління губерній Всеросійської імперії" від 7 листопада 1775 р. (Далі – Установлення) [194]. Цей нормативний акт, що став одним з найбільших правових документів своєї доби, докорінно перебудував не лише адміністративно-територіальний устрій, а й усю судову систему держави, запровадивши принцип станового судочинства.

Процес створення нової моделі судоустрою на Півдні України розтягнувся на кілька десятиліть (з 1780 по 1803 роки) і мав нерівномірний характер. Якщо в центральних регіонах Російської імперії перші подібні установи виникли в період 1775-1780-х років, то на землях України вони починають з'являтися лише на початку 80-х рр. XVIII століття.

Порівняно з Лівобережною та Слобідською Україною, де перші станові та совісні суди з'явилися 1780–1781 рр. одночасно зі введенням намісницького устрою, Південна Україна отримала ці інституції дещо пізніше – в умовах щойно завершеного освоєння Новоросійського краю та приєднання Криму. Це, зокрема можна продемонструвати на історії появи совісних судів у південноукраїнських регіонах. Так, Катеринославський совісний суд розпочав роботу 1784 року [203, с.

57], Таврійський – 1787 р., Вознесенський, що охоплював значну частину степового Причорномор'я, – 1795 р. [266, с. 78]. Ця хронологічна затримка мала не лише адміністративно-технічний характер: вона відображала фундаментальну відмінність Півдня від решти українських губерній. Також характерною особливістю функціонування судових установ Півдня України було те, що в умовах нестабільної адміністративно-територіальної структури ці суди неодноразово реорганізовувалися або поновлювали свою діяльність. Для прикладу можна навести Вознесенський совісний суд, який був створений 27 січня 1795 року, а вже у 1796 році ліквідований внаслідок ліквідації Павлом І Вознесенського намісництва [266, с. 31].

Дослідження інституту народного представництва у новій судовій системі варто розпочати з аналізу соціального та національно-етнічного складу суддів та засідателів нових судів. Подібна постановка завдання обумовлена тим, що на наш погляд, ступінь реальної участі народу у відправленні правосуддя визначається не лише формальними нормами законодавства, а й фактичним соціальним і національним складом судових установ: представленість різних станів, етнічних груп та соціальних верств серед суддів і засідателів. Особливої ваги це питання набуває стосовно Півдня України регіону, що традиційно вирізнявся поліетнічним і поліконфесійним характером населення. Адже саме в зазначений період регіон переживав системну перебудову органів управління, здійснювану в рамках загальноімперської уніфікаційної політики, що неминуче вела до посилення централізованих імперських інституцій. Така трансформація управлінської системи створювала умови, за яких одна національна або станова група могла отримати непропорційно широке представництво в судових установах, витісняючи інші спільноти на периферію правосуддя та фактично обмежуючи їхній доступ до механізмів захисту власних інтересів.

У першу чергу звернемо увагу на соціальний портрет совісних судів і визначимо соціальну приналежність його членів. Згідно зі статтями 395–402 «Установлення», до складу кожного совісного суду входили суддя й шість засідателів, яких обирали по два від кожного стану – дворянського, міського і сільського – строком на три роки та затверджував губернатор або намісник [203]. Так

соціальна структура совісного суду, яка передбачала поєднання в собі представників трьох найбільших груп населення Російської імперії принципово відрізняла цей суд від усіх інших тогочасних судових установ, які носили вузькостановий характер і як правило формувалися з представників одного соціального прошарку: земський суд у повіті мав засідателів виключно від дворянства, міський магістрат – від купецтва та міщан. Таким чином, совісний суд шляхом об'єднання у своєму складі представників усіх трьох «вільних» станів, на наш погляд, впритул наближався до характеристики загальностанового. Подібний погляд є характерним для багатьох дослідників совісних судів. Так, Хутько Т. В. також приходить до висновку, що Таврійський совісний суд «був всестановим, оскільки в його склад входили по два засідателі від дворян, купецтва і поселян» [253, с. 79]. Звісно, ми не можемо заперечувати, що соціальним групам, які входили до совісного суду, створювалися різні умови для реалізації їх прав, і пріоритетним залишалось становище представників дворянства, проте сам принцип поєднання в одній судовій установі представників різних соціальних груп носив явно прогресивний характер.

Головою суду призначався виключно представник дворянського стану. Закон не містив чітких вимог, щодо віку, майнового стану, освіти чи наявності досвіду особи, обмежуючись загальною вказівкою на необхідність призначення на цю посаду людину наділену такими моральними чеснотами, як «здібність, совісність, розсудливість, справедливість, бездоганність» (ст. 63 «Установлень»). Таким чином, формально цю посаду міг обіймати будь-який представник дворянського стану. Слід відзначити, що на практиці саме місцеві дворяни і ставали найчастіше головами совісних судів. Так, у Таврійській губернії совісний суд очолював спершу представник корінної татарської знаті Казнадер Мегмет-ага, якому було присвоєно чин статського радника, та капітан Євстигній Сарандинакі, грецького походження [2, с.73]. Першим совісним суддею Катеринославського намісництва було обрано місцевого дворянина Т.Кирпичова, який не мав юридичної освіти, однак користувався авторитетом серед місцевих землевласників [59].

Засідателями ставали представники (по дві особи) від дворянського, міщанського та селянського стану. Як і у випадку з суддею совісного суду від них не

вимагалось наявності професійних знань та досвіду, а основний акцент робився на моральних чеснотах. Таким чином, засідателі не були фаховими юристами, вони представляли свою суспільну верству і вносили у процес позаправові критерії – «голос совісті», місцевий звичай, суспільну доцільність. Слід відзначити, що відсутність у засідателів фахових знань, їх низький рівень підготовки неодноразово ставав предметом критики. Так, міністр юстиції В.Панін виступав проти включення до складу засідателів представників від селянського стану, оскільки «обрані до совісних судів засідателі від селян, які не мають не лише жодних знань про основи права, але й дуже рідко володіють грамотою, є цілком непотрібними у складі судових присутностей і нерідко використовуються в судових установах для виконання службових занять, що не відповідають гідності покладеного на них звання» [11]. Водночас, слід критично оцінювати подібні підходи, оскільки вони відображають загалом характерне для миколаївського періоду Російської імперії часу прагнення усунути представників нижчих станів від доступу до будь яких державних інституцій. Сам зміст суду, його завдання (примирення сторін, здійснення судочинства на основі морально-етичних норм), а також роль засідателів у судовому процесі, вимагала не стільки серйозної юридичної підготовки, скільки раціонального мислення та справедливого світогляду.

Важливо підкреслити ще одну особливість правового статусу засідателів, совісних судів, яка мала важливе значення для Півдня України – незважаючи на загалом імперський підхід при формуванні кадрів, наприкінці XVIII століття в совісних судах не діяли обмеження пов'язані з релігійною чи етнічною приналежністю. Так, в складі суддів та представників Таврійського совісного суду значну частку становили кримські татари, караїми та греки. Зокрема, у 1792 році посаду судді обіймав мусульманин татарського походження Казнадер Мегмет-ага, а совісними засідателями були християни-греки Метакса М та Алексіано Д. [242, с. 220].

Аналогічну картину ми спостерігаємо і у станових судах Півдня України, де соціальний та національний склад засідателів свідчив про доволі значну залученість населення до роботи судових органів. Повітові суди та верхні земські суди

формувалися з числа представників дворянства, яке на Півдні України було надзвичайно строкатим за походженням. Поряд із власне російським і польським дворянством тут значну роль відігравали нащадки запорозької старшини, яким після 1775–1785 рр. було надано або підтверджено дворянські права. Це означало, що українська козацька еліта продовжила участь у публічному житті саме через механізм дворянських виборів до судів. Виборні засідателі повітових судів Катеринославської губернії нерідко носили прізвища, що свідчили про козацьке коріння [145].. У Таврійській губернії серед виборних представників від дворянства зустрічалися не лише представники кримсько-татарського етносу, але й вихідці з інших етнічних груп, що населяли Кримський півострів. Так, у 1819 році засідателями до Таврійського верхнього земського суду було обрано 6 представників кримсько-татарського етносу та 2 представників з числа грецьких дворян. Схожою була ситуація і в інших земських судах Таврійської губернії де кримські татари та національні меншини Криму становили від 1/2 до 2/3 загальної чисельності засідателів [209, с. 123–138].

У міських станових судах Херсону, Одеси і Миколаїві, які у кінці XVIII ст. були містами з яскраво вираженим поліетнічним складом, архівні джерела фіксують представників грецької, єврейської, вірменської та французької громади, які брали активну участь у міській економіці. Важливо підкреслити: у містах, де проживали іноземні переселенці, наділені відповідними правами (грецькі купці, болгарські колоністи в статусі міщан), вони отримували право голосу на виборах і могли бути обраними до міських судових органів [79, арк 5; 80, арк. 12] . Це означало реальне включення неросійського і неправославного населення в систему відправлення правосуддя. Слід відзначити, що це явище було загалом характерним і для інших магістратів на території України, як показують сучасні дослідження [268], водночас на теренах Південної України це явище набуло особливо виразних форм.

Так само поліетнічною була і категорія засідателів які обиралися від селян, яка була представлена не лише росіянами та українцями, але й кримськими татарами, болгарськими, сербськими, німецькими переселенцями та молдованами. На практиці це дозволяло представникам цих різноетнічних та соціальних груп

отримувати можливість брати участь у здійсненні правосуддя. Звісно, що ми повинні враховувати той факт, що дуже часто такими представниками ставали не вихідці з селянських груп, а більш освідченні представники інтелігенції та місцевого дворянства, але їх приналежність до місцевих національно-етнічних груп не викликає сумніву. Характерний приклад в цьому відношенні являла собою Таврійська верхня розправа, де з десяти обраних жителями Сімферополя засідателів, шестеро належали до числа кримських татар [209, с. 123–138]. Схожою була ситуація і у верхніх та нижніх розправах Катеринославської губернії де представники обиралися з числа місцевих українських козацько-старшинських родів, які мали досвід судової та управлінської діяльності [202, с. 25–34]. Особливо характерним це явище було у північних регіонах Південної України які охоплювали землі колишньої Запорізької Січі та Гетьманщини. Зокрема, на цю рис звертає увагу А. Шевчук, який на основі аналізу архівних матеріалів приходить до висновку, що «багато службовців верхніх і нижніх розправ, які походили з українського Лівобережжя, були вихідцями з козацької верстви. Причому це стосується не лише вищих чиновників цих установ, які часто продовжували користуватися своїми козацькими чинами, але й рядових службовців – писарів, канцеляристів тощо» [269, с. 9–23]. Наприклад, у 1783 р. до Козелецької нижньої розправи на посади канцелярських служителів було прийнято кількох вихідців з рядового козацтва («козацьких дітей») (ЦДІАК, ф. 193, оп. 4, спр. 40. арк. 1–5).

Таким чином, соціальний склад судових установ Півдня України кінця XVIII початку XIX ст. відзначався помітною поліетнічністю, що безпосередньо відображало демографічну специфіку новоосвоєного регіону. У судах різних рівнів були представлені найчисельніші етнічні спільноти краю греки, молдавани, болгари, вірмени, євреї, представники інших народів, що засвідчувало інтеграцію переселенських громад у місцеві інституції. Однак ця етнічна строкатість існувала в межах станової системи, яка залишалася незмінною: реальний вплив на судочинство зосереджувався переважно в руках дворянства. Купецтво та міщанство, хоча й були формально представлені в міських магістратах та совісних судах, відігравали обмежену роль порівняно з привілейованим станом. Відтак становий принцип

формування судового корпусу частково нівелював потенціал широкого народного представництва.

Залучення представників місцевого населення до складу судових установ Півдня України зумовлювалося не лише формальними вимогами «Установлення для управління губерній» 1775 р., а й цілком прагматичними міркуваннями, пов'язаними з необхідністю застосування місцевих правових норм та усталених традицій судочинства. Поліетнічний характер регіону породжував правовий плюралізм, за якого різні спільноти козацька старшина, грецькі купці, молдавські бояри, німецькі колоністи керувалися власними звичаєво-правовими системами, які нерідко суттєво відрізнялися від загальноімперського законодавства. Як справедливо зауважує з цього приводу О.Посунько, «визначальною рисою Південної України як регіону була її правова і культурна «мозаїчність»» [203, с. 57]. На відміну від Лівобережжя, де судочинство спиралося на усталені традиції козацького права та Литовського статуту 1588 р., або від Правобережжя з його польсько-шляхетськими правовими звичаями, Катеринославське, Херсонське та Таврійське намісництва були заселені різноманітним і здебільшого недавно прибулим населенням: козацькими нащадками, малоросійськими переселенцями, сербськими та грецькими колоністами, кримськими татарами, єврейськими громадами, менонітами та іншими вихідцями з Центральної Європи. Така поліетнічність і полістановість регіону створювала принципово нові умови для функціонування совісного суду, що суттєво вирізняли його з-поміж аналогічних інституцій в інших частинах імперії.

Одним із виявів цих особливих умов стало звернення у судовій практиці до різноманітних, нерідко конкуруючих між собою джерел права. Стаття 397 «Установлень» 1775 р. передбачала, що совісний суд судить за законами, однак при цьому керується поняттями «человеколюбія» та поваги до людини [332]. Ця норма виявляє суттєву змістову близькість до положень артикулів 24–25 глави 7 «Прав, по которым судится малороссийский народ» 1743 р., які дозволяли суддям не обмежуватися приписами позитивного закону, а спиратися й на гуманістичні принципи природного права. Відтак правозастосовна практика совісних судів засвідчує, що вони доволі часто розширювально тлумачили саме поняття «закону»,

залучаючи до судочинства допоміжні джерела права з чітко вираженою регіональною специфікою.

Після проведення адміністративно-територіальної реформи частина колишніх територій Запорізької Січі та Гетьманщини були включені до складу південноукраїнських губерній, водночас враховуючи соціальний та етнічний склад населення цих регіонів їм дозволено було продовжувати користуватися попередніми правилами. Так, після приєднання жителів колишніх Великобудиської, Решетилівської, Омельницької та Потоцької сотень до Новоросійської губернії, указом Сенату від 25 квітня 1777 р., їм було дозволено судитися за малоросійським правом [171]. Українська дослідниця О. Посунько прямо вказує, що в Катеринославському намісництві совісний суд «змушений був керуватися не лише «совістю» та російським законодавством, але й нормами Литовського статуту 1588 р., магдебурзького права» норм, що зберігали чинність на землях колишньої Гетьманщини, включених до намісництва [203, с. 60]. Катеринославський суд таким чином фактично здійснював правосуддя в умовах конкуренції кількох правових систем, схиляючись, як правило, до тих норм, що були ближчими до правосвідомості місцевої спільноти. Непоодинокими були також випадки звернення до звичаєвого козацького права, яке зберігало значний нормативний авторитет серед значної частини населення Півдня України [204, с. 63–79].

У середовищі національних меншин, своєю чергою, поширеною залишалася практика апеляції до національно-релігійних правових традицій. Таврійський совісний суд, юрисдикція якого поширювалася на Кримський півострів із його переважно мусульманським населенням, неминуче стикався з нормами шаріату та звичаєвим правом кримськотатарської громади і враховував їх при формуванні судових рішень [254]. Водночас, в архівних матеріалах ми зустрічаємо також і протилежні факти, коли рішення місцевих судів переглядалися у зв'язку з тим, що вони спиралися на місцеві звичаї та традиції, і не враховували вимоги імперського законодавства [63, арк. 4–4 зв]. Подібне становище вочевидь обумовлювалося прагненням поступово інкорпорувати місцеву правову систему до загальноімперської.

Загалом, наведені факти переконливо свідчать про те, що правовий плюралізм у судах Півдня України не був випадковим відхиленням від законодавчого ідеалу, а став закономірним наслідком дії різноманітних соціальних та політичних факторів. Важливим для нашого дослідження є факт здатності судів апелювати до різних правових традицій національних та етнічних груп і відбирати серед них ті, що відповідала правосвідомості конкретної спільноти. Це є однією з ключових ознак народного судочинства як такого.

Наступною принципово важливою ознакою, що дозволяє розглядати станові та совісні суди як своєрідну форму народного судочинства, є встановлений законодавством порядок їх формування зокрема, виборність як самого судді, так і засідателів. Саме виборність складу суду виступає одним із ключових інституційних механізмів реалізації права народу на участь у відправленні правосуддя, оскільки надає різним верствам суспільства можливість безпосередньо впливати на персональний склад судових установ, а отже і на характер здійснюваного ними судочинства.

На відміну від класичних імперських судових інституцій, склад яких жорстко визначався державною адміністрацією шляхом призначення і, відповідно, цілком залежав від волі центральної влади, станові та совісні суди формувалися з урахуванням позиції місцевих громад. Така модель організації судової влади принципово відрізнялася від бюрократичної: вона передбачала, що особи, уповноважені здійснювати правосуддя, несуть певну відповідальність не лише перед державою, яка наділяла їх відповідними повноваженнями, а й перед суспільством, яке обирало їх до складу суду. У цьому сенсі виборність ставала не просто технічним засобом комплектування судових установ, а змістовним виявом ідеї народного суверенітету у сфері правосуддя нехай і в тих обмежених формах, які були можливі в умовах станової монархії.

Нормативну основу виборчої процедури склали ст. 63–76 та ст. 395–398 «Установлень» 1775 р., а також «Жалована грамота дворянству» 1785 р. [260, с. 44]. Цим документом визначалося широке коло посад в судових установах Півдня України, які заміщувалися внаслідок виборів. В першу чергу мова йшла про

засідателів, які представляли у судах різні групи населення Російської імперії. Так, в повітовому суді двох засідателів обирало дворянське зібрання повіту на три роки. У верхньому земському суді одразу десять засідателів також обирались місцевим дворянством. Міські суди мали у своєму складі виборних представників від міщан - з двох бурмістрів і чотирьох ратманів. Нижня та верхня розправа, як судові органи, що функціонували у сільській місцевості, обирали засідателів із середовища державних селян. Однак, найбільш повно виборний принцип був реалізований у совісному судді, де і посада судді, і посади засідателів заміщалися у виборному порядку. Виборність судді у державі, яка традиційно спиралася на модель монархічного, централізованого управління, загалом була доволі радикальним кроком, що привертає особливу увагу до суддів совісного суду. Водночас, як справедливо зазначає В.Шандра, ця новвація була більшою для традиційних російських регіонів, аніж українських для яких «вибори були не новим явищем, однак Катерина II прагнула, аби вони відбувалися за такими ж нормами, як і в російських губерніях» [242, с. 57]. Крім того, як ми відзначимо далі, застосування терміну «виборність», принаймні до суддів совісного суду, повинно бути обережним, з урахуванням специфіки формування цього органу.

Відповідно до ст. 63 «Установлень» 1775 р., на посаду судді совісного суду губернії могла претендувати особа, яка мала бути «способным, совестным, разсудительным, справедливым и безпорочным» [194, № 14392]. Формальний аналіз цієї норми, може скласти уявлення, що вимоги до суддів носили виключно морально-репутаційний характер, і не передбачали будь-якого освітнього, майнового чи станового цензу, властивого суддям інших судових установ тієї самої системи. Зокрема, посилання на це можна зустріти в окремих роботах присвячених совісним судам [326; 203]. Втім, теза про цілковиту відсутність майнового та соціального цензу для судді совісного суду потребує істотного застереження, оскільки подібна «безстановість» вимог, по суті, суперечить загальній логіці дворянського абсолютизму та всій системі Установлень 1775 р., а відтак видається радше декларативним принципом. По-перше, самі Установлень 1775 р., у ст. 166 закріплювали, що засідателі Верхнього земського суду, а саме вони й висували

кандидатів до совісного суду, з представників дворянського стану, які мали нерухоме майно у губернії [194]. По-друге, на початку XIX ст. вимоги до кандидатів на виборні та призначувані посади, а також процедура наділення суддів повноваженнями регулювалися не лише Установленнями 1775 р., «Учреждением для управления губерниями» 1775 р., а й цілим комплексом різночасових нормативно-правових актів, серед яких ключову роль відігравала «Жалованная грамота дворянству» 1785 р., що надавала право участі в дворянських виборах лише тим дворянам, які мали нерухому власність у відповідній губернії [50, № 16187]. По-третє, посада судді совісного суду згідно зі ст. 50 «Учреждений» відносилася до сьомого класу за Табеллю про ранги, такий самий, що й предводитель дворянства, а отже цілком малоімовірно що на цю посаду потрапляли люди з нижніх станів [193, № 3890]. Наведені логічні висновки підтверджуються аналізом соціального складу суддів совісних судів, які представляли вищу еліту тогочасного суспільства – російське чи місцеве дворянство [108; 156; 266]. Узагальнюючи вищезазначене, ми можемо стверджувати, що кандидати на посаду судді совісного суду мали відповідати «прихованим» цензам, серед яких були і майнові, і соціальні, які гарантували доступ до цієї посади переважно представникам дворянського стану.

Процедура відбору суддів совісного суду, хоча формально і визначалася як виборна. Принаймні, ст. 63 Установлень містила формулювання «Суддя совісного суду намісництва обирається судовими установами» [194]. Водночас, аналіз законодавства про порядок формування совісних суддів дозволяє зробити висновок, що ця процедура насправді була далекою від сучасного розуміння терміну «виборність». Відповідно до законодавства, кандидатів на посаду суддів повинні були обиратися місцевими судовими установами, з подальшим затвердженням їх місцевим к. Як правило, такі кандидати добиралися з числа представників місцевого дворянства місцевими судовими установами губернії, після чого подавалися на затвердження керівнику намісництва. Останній, повинен був на основі поданих рекомендацій відібрати одного з кандидатів та передати його на подальше затвердження імператору [222, с.139]. Звісно, що подібна процедура залишала мало місця навіть для волевиявлення представників дворянського стану, оскільки

фактично відбувалося призначення за волею представника імператорської влади, який міг вільно відбирати та затверджувати потрібні йому кандидатури. При цьому, головним орієнтиром міг ставати не стільки професіоналізм, скільки лояльність до імперської влади. Тож не дивно, що першими совісними суддями стали російські офіцери, які представляли найбільш віддану монархії частину російського суспільства. Так, Катеринославський совісний суд очолив прем'єр-майор Федір Корба, а Херсонський – майор Ульянов Іван [242]. Загалом, аналізуючи склад суддів Катеринославського совісного суду, О.Посунько приходять до схожого висновку, що «перші троє суддів совісного суду, радше призначені, аніж обрані на посади, були з числа «новоприбулих» чиновників» [202, с. 60]. Водночас, говорячи про непередставницький характер перших совісних судів, ми повинні враховувати той факт, що більшість з них формувалися у новоприєднаних регіонах Півдня України же вибір серед представників місцевого дворянства був доволі звуженим за рахунок їх нечисельності, що змушувало царську владу вдаватися до екстраординарних кроків. Показовим є той факт, що по закінченню перехідного періоду на посаду суддів починають потрапляти місцеві цивільні представники [83, с. 121]. Посиленню представництва сприяла і реформа порядку виборності суддів - у 1831 році імператор Микола II схвалив Маніфест 1831 р. який передав право обирати суддю місцевому дворянству. Причому дворянські губернські зібрання відтепер обирали одного представника строком на шість, замість попередніх трьох, років. Після голосування за висунутих претендентів на схвалення губернаторові подавалися дві кандидатури, що здобули найбільше голосів [228, с. 163]. Губернатор передавав одну з них через Сенат на монарше схвалення. Кандидат, що набрав меншу кількість голосів, зберігав звання кандидата і при вакансії обіймав посаду до наступних виборів. Таким чином, нова процедура значно розширила можливості місцевого дворянства впливати на персональний склад суддів, хоча водночас і не наблизилася до загальностанової процедури обрання судді [329, с. 724–727]. Водночас, під час реформи ще більше обмежив доступ до цієї посади навіть всередині дворянської корпорації через запровадження додаткових обмежень. Так, особисті дворяни не могли бути обрані совісними суддями.

Щодо процедури виборів засідателів до станових та совісних судів то вона носила більш демократичних і представницький характер. Для кожного стану створювалися свої процедури обрання засідателів.

Згідно з діючими законодавчими нормами засідателі від дворянства обиралися раз на три роки дворянськими зборами губернії окремим голосуванням (ст. 395–398 Установлень). Право обирати на цих виборах належало дворянам, які були внесені до губернської родовідної книги. Встановлювався віковий (досягли 25-річного віку), майновий (наявність маєтку у губернії) та моральний (не перебувають під судом) цензи. Внаслідок цих обмежень, частина дворянства позбавлялася активного виборчого права і не могла впливати на обрання суддів. В подальшому, Жалувана грамота 1785 р. ще більше звузила коло виборців, внаслідок внесення положення, що дворяни, які не дослужилися до обер-офіцерського чину, також позбавляються права голосу.

До кандидатів на посаду засідателів встановлювалися загальні вимоги того часу, а саме: приналежність до дворянської корпорації, відсутність судимості, відповідність майновому цензу. Від засідателів також вимагалось дотримуватися морально-етичних норм. Від дворян татарського та іншого неслов'янського походження, що претендували на виборні посади, вимагалось вміти читати й писати російською мовою; їх екзамнували, а рівень знань засвідчували губернський предводитель і прокурор. Статут про вибори зобов'язував дворян західних губерній підписувати всі виборчі документи по-російськи [228, с. 20]. Аналіз формулярних списків дає змогу реконструювати типовий соціальний профіль дворянського засідателя. Протягом катерининського і першого олександрівського періодів ними найчастіше ставали особи з військовим минулим: капітани й штабс-капітани, секунд- і прем'єр-майори, підполковники, поручики й підпоручики. Наявність значної кількості місцевих та немісцевих військових на виборних посадах обумовлювалося на наш погляд низкою взаємопов'язаних факторів. В першу чергу слід відмітити, що дворянство становило собою загалом малочисельну групу в межах усієї держави. Навіть за даними Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р. в окремих російських губерніях його чисельність не

перевищувало 0,5 відсотка населення [164]. Для південноукраїнських губерній початку XIX ст. ситуація була подібною, а почасти ще гіршою, оскільки регіон лише входив до загальноімперської адміністративної системи з 1780-х рр. Як зазначає Дегтярьов С. І., впровадження російського станового судочинства на українських землях наприкінці XVIII ст. взагалі зіткнулося з тим, що «станові суди на нових землях запроваджувалися фактично тоді, коли самі стани лише формувалися» [269, с. 5]. Додаткове застосування майнового, а також ряду інших цензів ще більше звужувало і без того незначне коло як виборщиків, так і кандидатів. Наслідком цього стає типова для південноукраїнських регіонів ситуація, коли неможливо було провести вибори через відсутність кворуму під час скликання дворянських зібрань, або кількість кандидатів висунутих дворянами була недостатньою для ого щоб замінити усі вакантні посади. Подібні картини ми спостерігаємо при аналізі архівних матеріалів. Так, у 1796 р. херсонський губернатор повідомив Сенат, що зібрати кворум для виборів неможливо, оскільки більшість дворян або відбувала службу, або мешкала в інших губерніях, а то й просто проігнорувала вибори - із 187 дворян, внесених до родовідної книги, фактично мешкало у губернії не більше 60, а до зборів прибуло 23 особи. В результаті, окремим указом довелося надати дозвіл провести вибори «при будь-якій кількості дворян, яка зберуться», але з обов'язковою умовою одностайності [177]. У катеринославській губернії перші дворянські збори, які відбулися у 1785 р., склалися з 43 дворян і лише 31 з них мав право обирати і бути обраним. Натомість кількість вакантних місць лише у судових установах дорівнювало 40, а ще й залишалися адміністративні посади [59, арк.6]. Наступного року ситуація ще більше погіршилася, і катеринославський губернатор повідомляв, що «значна частина поміщиків намісництва за малолюдністю і дальністю відстані до повітового міста до зборів не з'явилася», що ставило під сумнів легітимність обраних судових складів. Фактично це робило вибори безальтернативними, що загалом на думку дослідників, було характерним явищем для більшості новоприєднаних територій. [263, с. 88].

Кадровий голод і нестача кадрів породила і інше явище, також характерне для станових та совісних судів Російської імперії – тривале перебування на посаді і

слабко виражену ротацію кадрів. Загальний аналіз відкритих джерел та архівних матеріалів показує, що значна кількість дворян обирались на дві, а то й три каденції поспіль. Існували і більш яскраві приклади «довгожителів» Титулярний радник Адріан Білоусов прослужив дворянським засідателем Херсонського совісного суду 16 років (1809–1825 рр.); підполковник Михайло Яроцький очолював Катеринославський суд 13 років (1823–1836 рр.), дворянин Константин :Дафнітій прослужив дворянським засідателем Таврійського совісного суду 29 років (1819–1850 рр.); [260; 242]. Чи була така практика позитивною ? В науковій літературі відсутня єдина позиція. Частина дослідників наголошує, що тривалість перебування на посаді надавала можливість засідателям набути значного практичного досвіду, який компенсував відсутність юридичних знань та освіти. З цим логічним твердженням слід погодитися, водночас сама по собі відсутність тривалих змін у складі судів свідчила про недостатність альтернативних варіантів, слабку зацікавленість дворянства у обійманні посади засідателя, а отже послаблювало позитивні наслідки впровадження виборчої моделі формування суду.

Аналогічні за змістом процеси та проблеми проявлялися і при формуванні двох інших груп засідателів – від селянського та міського станів.

«Установлення» 1775 р. та «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. передбачали, що засідателі від міщан обираються губернським містом із купців і міщан кожні три роки [191]. Активним виборчим правом на виборах станових суддів у містах Російської імперії до середини XIX ст. наділялися особи, що відповідали становому та майновому цензу. Так, відповідно до Жалуваної грамоти 1785 р. та подальшого міського законодавства, брати участь у виборах до органів міського самоврядування, що включало в себе і обрання засідателів, мали право «справжні міські обивателі», якими вважалися особи, що мали нерухому власність у місті та сплачували міські збори [191]. Такими виборцями переважно виступали ремісники, купці, дворяни, урядовці, представники духовенства. Кріпосні селяни, особи без осілості й ті, хто мав борги зі сплати міських зборів, виборчих прав не мали від самого початку. Тим самим коло реальних виборців суттєво звужувалося. Статут про виборну службу 1857 р. ще більше обмежив активне

виборче право позбавивши його осіб молодше 25 років та власників капіталу з відсотком меншим 15 руб. сріблом. Крім того, виборчих прав позбавлялися купці, що проторгувалися й були обвинувачені судом [228, с. 79]. Право бути обраним до станових та совісних судів у містах також було жорстко обмежене становими та майновими критеріями, однак із дещо ширшим колом обмежень. До виборних посад у купецьких та міщанських виборних установах спочатку допускалися особи, які належали до купецького стану, однак за часів Олександра I ця вимога була відкоригована і тепер пасивне виборче право поширювалося виключно купці першої гільдії [167].

Для окремих регіонів влада могла запроваджувати додаткові обмеження та вимоги. Так, у правобережних губерніях при обранні органів місцевого самоврядування встановлювався додатковий конфесійний ценз, зокрема позбавлялися право на заміщення виборних посад представники єврейського населення, а також обмежувалися представники нехристиянських національностей. Ці вимоги поширювалися і на станови та совісні суди, що функціонували у цих регіонах. Так, рішенням Державної Ради від 29 червня 1839 р. та «Статуту про виборну службу» іудеям було остаточно заборонено обиратися до совісного суду в Правобережній Україні [191].

На відміну від Правобережжя, південноукраїнські губернії не зазнавали таких жорстких релігійних обмежень, через особливості формування свого національного складу та історичних умов розвитку. Міста Південної України з самого початку формувалися як багатонаціональні та поліконфесійні центри. Як відзначалось у звіті Херсонського губернатора за 1852 р., «жодна губернія не являє такої різноплемінності, як Херсонська. В ній, крім гостей різних національностей, що становлять значну цифру, постійну осілість мають малоросіяни, великоросіяни, білоруси, серби, болгары, молдаване, греки, вірмени, німці, караїми і євреї» [264, с. 88–89]. За результатами дослідження соціальної структури міст півдня України початку XIX століття, М.Діанова зробила висновок, що «Міське населення краю відзначалося надзвичайною етнічною та релігійною строкатістю завдяки іноземним переселенцям з європейських країн» [89, с. 161]. Дослідники цього регіону

неодноразово наголошували, що царська влада проявляла тут значну толерантність та поступливість у ставленні до національних меншин та значно розширювали їх обсяг прав і свобод у порівнянні з іншими імперськими регіонами [242, с. 32; 296; 324, с. 130]. Подібним чином це проявилось і у політики формування судових установ. Катерина II послідовно дотримувалась принципу релігійної терпимості: в одному з іменних указів 1785 р. спеціально наголошувалося, що при виборах до «громадської служби» не слід «чинити жодних відмінностей між християнами, євреями, магометанами» [298, с.326]. Прикладом реалізації цієї політики стало надання в 1786 році вірменським купцям в Астрахані права обирати своїх засідателів, що прирівнювало їх до решти народів. Хоча указ цей стосувався іншого регіону, проте в ньому чітко було визначено, що неправославне населення володіє такими ж правами у сфері формування виборних органів, як і православне населення російської держави. Соціальний склад судів південноукраїнських губерній підтверджує цю тезу, оскільки в середовищі засідателів станових і совісних судів Херсонської та Таврійської губерній ми зустрічаємо прізвища вірмен, греків, татар і навіть іудеїв. Очевидно, що російська влада вимушена була зважати на багатоетнічний склад, а також роль яку відігравали представники цих етнічних груп у соціально-економічному та культурному житті міст. Яскравим прикладом в цьому відношенні була, зокрема Євпаторія та Бахчисарай де проживала велика громада караїмів-іудеїв [1, с. 180]. Завдяки активній участі в економічному житті Криму чисельно невеличким караїмським громадам вдалося відігравати важливу роль у торгівлі та суспільному житті Таврійської губернії, вкладаючи значні кошти у розвиток багатьох галузей економіки. У Феодосії караїми становили понад 50 % усіх купців міста [108], при цьому найбільш заможних, про що свідчить той факт, що їм належали, за спогадами сучасників, «найкращі будинки Євпаторії та Феодосії» [116, с. 101]. За таких умов не дивно, що представники караїмської общини, не дивлячись на загальну практику обмеження виборчих прав іудеїв, були представлені в усіх ланках міського самоврядування, у тому числі і в органах, що відповідали за здійснення правосуддя.

Разом з тим, помилкою було б припущення, що імператорська влада навіть у південних регіонах демонструвала б цілковиту політику толерантності та терпимості до всіх груп населення. Як показують архівні документи та правові акти, частка православного населення, що була представлена в судових установах, традиційно була домінуючою, а держава уважно стежила за конфесійною приналежністю кандидатів. Так, характеризуючи обраного до словесного суду катеринославського купця третьої гільдії Семен Скоробагатько, місцевий губернатор відзначав, що кандидат православного віросповідання, до жодної релігійної «секти», зокрема й скопечства, поширеного на той час серед купецької верстви, не належить [83]. І лише у випадках, коли наявні людські ресурси не дозволяли висунути жодного кандидату, що відповідав би усім вимогам, місцева влада могла відійти від жорсткого дотримання обмежень, задля забезпечення функціонування судів.

Вибори сільських засідателів здійснювалися під час формування суддівського корпусу нижньої розправи. Із восьми обраних засідателів двох після схвалення губернатором відряджали на трирічну службу до совісного суду. В подальшому, в часи імператора Миколи I, законодавство про вибори було оновлено і процедура виборів стала більш чіткою. Кожен повіт мав надіслати по двох кандидатів на посаду засідателя. Обрання відбувалося не прямим голосуванням усієї громади, а через виборщиків: одного від 500 душ державних селян. У виборах брали участь господарі, що мали землю й будинок. Вимоги до виборщика: не молодший 30 років, батько сімейства, власник земельної ділянки, людина з пристойною поведінкою, раніше не покарана, не наклепник. Виборщик отримував від громади вірчий лист за підписом священника і представників семи господарств. Вимоги до самого засідателя від селянського стану практично збігалися з вимогами до виборщиків. Зважаючи на те, що робота засідателя фінансувалася неналежним чином, а також на відсутність серед селянства значного числа грамотного населення, царська влада допускала обирати замість власне селян також дворян, навчених або чиновних людей і різночинців, якщо ті погоджувалися представляти інтереси селянського стану [332, с. 178]. Саме тому, у південноукраїнських губерніях достатньо часто можна у судових засіданнях представники селянства не брали участь, передаючи це

право іншим особам. У цьому контексті, слід відзначити, що у роботі сільських та міських засідателів совісних та станових прослідковувалася не лише проблема відсутності належної кількості кандидатів, але й проблема неналежного відношення до своїх обов'язків. Непоодинокими були випадки коли засідателі від селян чи міщан не з'явилися на засідання, внаслідок завантаженості основними видами робіт. Для заохочення участі селянства у виборах сільських засідателів урядом була розроблена система преференцій. Так, хоча селяни після обрання селяни не отримували класного чину, однак Катерина II надала їм право недоторканності: «без суда да не коснется до них наказание ни от кого» [332, с. 174]. На час служби вони звільнялися від рекрутства, а при бездоганній службі впродовж трьох каденцій поспіль звільнялися від рекрутства назавжди. Проте, як показують дослідження навіть отримані пільги не завжди дозволяли знайти кандидатів належного рівня грамотності і зацікавленості, що змушувало вдаватися до вибору кандидатів з інших соціальних станів

Особливістю формування інституту засідателів була участь у ньому поселенців-колоністів, яких російський уряд залучав до освоєння південних регіонів. Вони мали спеціальний правовий статус, що, зокрема, передбачав можливість функціонування власних судових інституцій (детальніше про національні суди див. у наступному розділі). Наявність такого статусу зумовлювала їхню “поза становість” у межах традиційної судової системи, оскільки колоністи не були органічно інтегровані до жодної зі станових судових гілок. З цієї причини верхні розправи в губерніях, нижні розправи в повітах, а також совісні суди на початковому етапі своєї діяльності не поширювали на них свою юрисдикцію. Водночас чинне законодавство передбачало участь у виборах засідателів саме вільних державних селян, правовий статус яких регулювався іншими нормативними актами, ніж статус колоністів. У результаті це спричиняло тривалу невизначеність їхнього процесуального становища, зокрема щодо того, хто саме і в який спосіб може представляти колоністів у виконанні функцій засідателів. Поки становище колоністів було ізольованим і вони не входили у контакти з іншими групами населення, гострої потреби у їх представництві в судових органах не було. Проте, з часом, ситуація починає змінюватися. Поряд з

колоністськими поселеннями почали зростати нові села, куди переселялися вихідці з інших українських губерній. Колоністи починали вступати в торгівельні, господарські відносини з представниками інших регіонів, що породжувало конфліктні ситуації і потребувало звернення до відповідних судових установ. Якщо справи, що виникали в середовищі між менонітами самостійно вирішувалися Опікунською конторою іноземних колоністів в Одесі, яка відігравала роль вищого апеляційного та наглядового органу, то суперечки між колоністами та місцевими жителями Контора повинна була вирішувала разом з повітовими судами або міськими магістратами. У випадку, якщо мова йшла про кримінальні справи, то вони розглядалися в повітових судах в обов'язковій присутності одного з членів Контори [18, с. 135]. На першому етапі меноніти, зважаючи на особливості свого віровчення, яке містило положення про абсолютне відокремлення общинного життя від світського утримувалися від виконання судових обов'язків та обов'язків державної служби [119, с. 24]. Однак, з часом, коли стало зрозуміло що такі дії шкодять самим менонітам почали виступати за надання їм можливості брати участь у роботі судів. Ця позиція знайшла свою підтримку і в урядових колах, які в цей час розглядали можливість проведення уніфікації правового статусу іноземних колоністів та їх наближення до загальнодержавного статусу підданих. Як наслідок, у 1833 р. Сенат рекомендував колоністам Південної України (молочанським та іншим поселенцям) направляти до совісного суду власного депутата, беручи за зразок практику Бессарабського совісного суду [192]. Водночас, слід зауважити, що направлення до суду власного засідателя являлося особливою формою представництва колоністів, а участь у виборах засідателів їм і надалі залишалася недоступною. Загалом, аналіз наявних досліджень та джерел дозволяє зробити висновок, що питання про процесуальне представництво цих колоністів у розправах і совісних судах так і не отримало чіткого законодавчого врегулювання до реформ середини XIX ст.

Таким чином, проведений аналіз соціального складу та процедури висування кандидатів дає підстави стверджувати, що представники різних верств міського та сільського населення були залучені до відправлення правосуддя на всіх рівнях станових судів і совісного суду в ролі засідателів. Водночас ступінь і характер цього

представництва були принципово нерівномірними: реальна участь у судових установах визначалася майновим становищем, становою належністю та конфесійною приналежністю кандидата, що у сукупності утворювало складну систему фільтрів, типову для суспільно-правових відносин доби станового абсолютизму..

Наостанок зупинимося на питанні реальності виборів, що проходили на землях південноукраїнських губерній. Серед дослідників немає одностайності щодо того, наскільки народна участь у виборах станових та совісних судах була реальною, а не декоративною.

Дореволюційна, імперська, історіографія загалом позитивно оцінила наслідки катерининських реформ, говорячи про них як про «найширшу спробу введення виборного начала в місцеве управління» та крок до «самоврядування суспільних станів» [113; 120]. Натомість, радянська історіографія дотримувалася загалом критичного погляду: совісні та станові суди кваліфікувалися як інструмент класового панування дворянства, а виборність розглядалася виключно, як декоративний елемент, покликаний легітимізувати кріпосницький лад [117, с. 289–337]. Сучасна українська та англomовна історична наука загалом критично оцінює виборний характер станових і совісних судів як не реальне народне представництво, а функціональний інструмент адміністративної та станової консолідації в умовах освіченого абсолютизму [242]. Так, Р. Уортман наголошує, що виборний принцип у структурі судової системи до середини XIX ст. позначав не народне представництво, а корпоративну кооптацію в інтересах верхньої влади [326, с. 58].

Загалом, аналіз наукових праць дозволяє зробити висновок, що критична оцінка виборного принципу формування дореформених судових установ зводиться до двох взаємопов'язаних тез. Перша стосується юридичної природи виборності: оскільки обрані судді та засідателі підлягали обов'язковому затвердженню вищими посадовими особами, виборність набувала характеру номінального, а не дійсного механізму формування судового складу. Друга теза вказує на станову замкненість судової системи: переважання дворянського елементу у складі судів і відсутність

реального представництва інших станів суперечили принципу широкого суспільного контролю над правосуддям. Не заперечуючи проти вагомості наведених аргументів, вважаємо за потрібне висловити декілька зауважень

Проблема вузькості станового представництва потребує диференційованого підходу. Як було з'ясовано раніше, у південноукраїнських губерніях вона значною мірою детермінувалась об'єктивними соціально-демографічними умовами: станова структура суспільства тут лише складалась, а отже, кількісна база для виборного представництва від окремих станів була принципово обмеженою. Водночас, попри ці структурні обмеження, персональний склад судових установ на Півдні України засвідчує присутність представників різних етнічних і конфесійних спільнот як на суддівських, так і на засідательських посадах, що свідчить про реальну, хоча й обмежену, репрезентативність судового корпусу. Переважання дворянського елементу в судових органах органічно впливало із соціальної доктрини абсолютизму, що покладала на дворянство функцію локального управління і правосуддя. Разом з тим це домінування підкріплювалось і суто практичними чинниками – зокрема низьким рівнем мотивації населення до участі у судовій діяльності та недостатньою грамотністю потенційного кандидатського кола.

Щодо тези про номінальну виборність внаслідок затвердження кандидатів вищими органами влади, то вважаємо за доцільне проаналізувати основні етапи цієї процедури. Початково, Установлення 1775 року запровадило складну систему призначення судових посадовців, в основі якої лежав компроміс між становою виборністю і монархічним затвердженням. Принципово важливо, що різні категорії посад заміщувалися за суттєво відмінними процедурами залежно від того, яке судове місце і який стан вони представляли. Суддя совісного суду займав особливе місце: він визначався не прямими виборами від станів, а шляхом висування від усіх судових місць губернії. Кожне судове місце окремо представляло генерал-губернатору одну кандидатуру, а вже намісник із кола запропонованих обирав одного і затверджував його суддею (ст. 63 Установлення). Таким чином, ця посада поєднувала елементи корпоративного висування (від судових установ) і адміністративного призначення (від вищої регіональної влади).

Засідателі совісного суду та станових судів приводилися до посади трохи в іншому порядку. За результатами виборів у кожній становій корпорації список осіб, які отримали найбільшу підтримку, в межах визначеної чисельності представників направлявся на затвердження губернаторові. Губернатор здійснював перевірку відповідності кандидата визначеним у законодавстві вимогам, і приймав рішення про затвердження чи незатвердження особи на посаді. Юридичною підставою для відхилення затвердження статті Установлення називали «наявність явного пороку». Зокрема, ст. 65 Установлень передбачала: «буде за ними нет явного порока, то Государев Наместник или в небытность его Правитель Наместничества подтверждает Дворянский выбор» [194]. Та сама формула з тим самим словосполученням застосована в ст. 67 Установлень щодо засідателів повітового суду і дворянських засідателів нижнього земського суду, а в статтях 73 і 75 Установлень щодо міщанських засідателів совісного суду та засідателів від розправ відповідно [194]. Вводячи та широко використовуючи новий термін «явний порок», законодавець разом з тим не дав його чіткого нормативного визначення і не встановив вичерпного переліку підстав, які могли б під нього підпадати. За таких обставин це породжувало широку адміністративну дискрецію і фактично перетворювало рішення про підтвердження або відхилення виборів на акт одноосібного розсуду намісника чи губернатора. Це загалом було характерно для дореволюційного законодавця, який намагався використовуючи розпливчасті поняття та категорії, надавати можливість місцевій владі здійснювати більш посилений контроль за суспільною активністю.

Разом з тим, аналіз діючого законодавства та практики дореволюційного правозастосування дозволяє виділити дві основні складові поняття «явний порок». Перша складова – юридична, яка передбачала наявність судимості за злочин або проступок, поєднаної з відповідним покаранням [50]. Друга складова – моральна, що передбачала вчинення аморального проступку, без притягнення до юридичної відповідальності. Саме в цій частині у адміністрації відкривалися доволі значні можливості для довільного тлумачення поведінки кандидата, і саме через

подібну можливість дослідники гостро критикували процедуру призначення засідателів.

На наш погляд, вимога відсутності судимості у кандидата на посаду судді чи засідателя не може кваліфікуватися як неправомірне обмеження пасивного виборчого права, а повноваження представника адміністрації щодо незатвердження відповідної особи на посаді оцінюватися як надмірне втручання у виборчу процедуру. Зазначений інститут радше слід розглядати як механізм превентивного контролю, спрямованого на унеможливлення доступу до судової системи осіб, які не відповідають встановленим морально-правовим критеріям. Подібний підхід є іманентним і сучасному законодавству про судоустрій. Щодо надмірної дискреції у питанні визначення аморальної поведінки, то погоджуючись з висновком дослідників, що це теоретично могло призводити до надмірного втручання держави у виборчу процедуру, слід все ж відзначити, що в умовах Південної України з її кадровим дефіцитом і нестачею кандидатів на заміщення посад, подібні втручання носили поодинокий характер. Більш того, в матеріалах присвячених цьому періоду зустрічаються неодноразові вказівки, що той чи інший кандидат не відповідав усім моральним якостям, однак тривалий час продовжував перебувати на посадах, очевидно через неможливість знаходження заміни. Крім того, слід погодитися з тією частиною дослідників, які відзначають, що губернатори новстворених регіонів часто потребували підтримки дворянської та купецької корпорації, а отже могли проявляти стриманість та виваженість у прийнятті рішень щодо направлених на їх розгляд кандидатур.

Таким чином, викладений матеріал дає підстави поставити під сумнів тезу про суто номінальний характер виборності засідателів. Незважаючи на наявність інституту адміністративного затвердження, процедура заміщення відповідних посад містила реальні виборчі елементи: кандидати визначалися шляхом волевиявлення станових корпорацій, а повноваження губернатора зводилися до перевірки їх відповідності встановленим законом вимогам, а не до довільного формування складу суду. Практика правозастосування в умовах Південної України додатково підтверджує цей висновок: кадровий дефіцит об'єктивно обмежував можливості

адміністративного втручання, внаслідок чого навіть особи, щодо яких існували певні застереження морального характеру, тривалий час обіймали відповідні посади. Отже, виборність засідателів слід характеризувати не як фіктивну, а як реальну виборну процедуру з законодавчо визначеними обмеженнями превентивного характеру, що були спрямовані на забезпечення належного морально-правового складу судових установ.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що судова реформа 1775 р. запровадила в Російській імперії інститути народного представництва у правосудді, які, попри їхній становий і корпоративний характер, становили реальний, а не суто декларативний механізм участі населення у відправленні правосуддя. Установлення 1775 р. закріпило розгалужену систему станових і совісного судів, органічним елементом яких були виборні засідателі від дворянства, міщанства і державного селянства. Зазначена система втілювала адаптовану до умов російської станової держави просвітницьку ідею, сформульовану зокрема Ш. Монтеск'є та Ч. Беккарія, про необхідність залучення представників суспільства до здійснення правосуддя. При цьому совісний суд, будучи міжстановим органом із найбільш вираженим виборним характером формування, виявився найближчим до ідеї загальносуспільного представництва у сфері правосуддя.

Особливої уваги заслуговує регіональна специфіка функціонування зазначених інститутів на теренах Південної України. Поліетнічний і поліконфесійний склад населення Півдня України зумовив вимушену гнучкість місцевої адміністрації у застосуванні станових і конфесійних цензів при формуванні судових установ. Наслідком цього стало фактичне допущення представників неправославних і нетитульних спільнот до участі у здійсненні правосуддя, що надавало судовому корпусу Півдня України більш репрезентативного характеру порівняно із загальноімперською нормою.

Водночас народне представництво у судовій системі не було позбавлене суттєвих системних обмежень: майновий, становий і конфесійний ценз формували складну систему фільтрів доступу до виборних посад, а інститут адміністративного затвердження через концепцію «явного пороку» відкривав широкі можливості для

дискреційного втручання губернаторської влади. Тим не менш, як свідчать матеріали правозастосовної практики, в умовах хронічного кадрового дефіциту, характерного для новостворених губерній Півдня України, реальні можливості такого втручання були суттєво обмеженими.

Висновки до першого розділу

Дослідження народного судочинства на Півдні України у XVIII столітті дає підстави стверджувати, що право населення на участь у здійсненні правосуддя існувало на цьому історичному етапі у двох різнопорядкових, проте взаємодійних формах. Першою формою виступала автохтонній козацько-звичаєва форма, а другою система станового судочинства, що спиралася на запроваджені державою судові органи, оформлені губернською реформою 1775 р. Перша спиралася на давню традицію самоврядного судочинства, друга - на просвітницьку ідею залучення суспільства до правосуддя, адаптовану до умов станової монархії.

Козацька модель, що склалася на землях Вольностей Війська Запорозького, вирізнялася найвищим ступенем участі населення. Судова влада не була інституційно відокремлена від громади і сприймалася як справа всього товариства. Вищою судовою інстанцією виступала військова рада, яка обирала кошового отамана та військового суддю і зберігала право достроково відкликати старшину. На рівні паланок і куренів правосуддя здійснювали виборні полковники та курінні отамани, а майнові й побутові спори нерідко вирішувалися через третейські (полюбовні) суди та слідчі комісії з виборними депутатами від війська. Хранителями звичаю і своєрідними гарантами справедливості залишалися авторитетні старійшини. Основою такого судочинства було неписане звичаєве право.

Специфіка Півдня України на цьому етапі визначалася порубіжним (фронтирним) характером регіону, військово-територіальним устроєм паланок, високою мобільністю та етнічною неоднорідністю населення, а також відносною слабкістю станового поділу на ранньому етапі. Легітимність судового рішення забезпечувалася не стільки писаним законом, скільки публічністю розгляду та схваленням з боку громади чи ради, що дозволяє кваліфікувати запорозьку модель як особливу форму громадського правосуддя порубіжжя.

Сильними сторонами козацько-звичаєвої форми були доступність і дешевизна суду, його швидкість, відповідність правосвідомості населення, виборність та підзвітність суддів, а також гнучкість звичаєвого права, здатного враховувати конкретні обставини справи. Водночас цій формі були притаманні й істотні слабкі сторони: правова невизначеність і неформалізованість процедур, залежність результату від авторитету та волі конкретних осіб, можливість свавілля і застосування жорстоких покарань, відсутність сталих гарантій для сторін, а також поступова соціальна стратифікація та олігархізація старшини, що звужувала реальну рівність учасників.

Ліквідація Запорозької Січі у 1775 р. та поширення на регіон загальноімперського устрою змінили характер участі населення. Губернська реформа запровадила розгалужену систему виборних станових судів - повітових та земських, а також совісний суд, до складу яких входили виборні засідателі від дворянства, міщанства й державного селянства. Ідеологічним підґрунтям цих перетворень стали викладені у «Наказі» Катерини II просвітницькі ідеї про залучення населення до правосуддя шляхом виборності суддів та участі засідателів. Проте, як засвідчує аналіз, ці ідеї були реалізовані у формі, яку дослідники влучно окреслюють як становий корпоративізм на противагу демократичному представництву: рівність утверджувалася лише в межах одного стану.

На Півдні України реалізація реформи 1775 р. мала виразну регіональну специфіку. Поліетнічний і поліконфесійний склад населення, а також хронічний кадровий дефіцит новостворених губерній зумовили вимушену гнучкість у застосуванні станових і конфесійних цензів та фактичне допущення представників неправославних і нетитульних спільнот до здійснення правосуддя. Найближчим до загальносупільного представництва виявився совісний суд як міжстановий орган, покликаний вирішувати справи на засадах справедливості та примирення.

Сильною стороною імперської станової моделі стало вперше здійснене юридичне закріплення виборного начала у судоустрої, формалізація процедур та наближення суду до населення через його представників. Слабкими сторонами залишалися становість і юридична нерівність учасників, інститут адміністративного

затвердження обраних осіб через розпливчате поняття «явного пороку», що відкривав можливості для дискреційного втручання влади, а також фіктивність декларованої рівності в умовах кріпацтва й домінування дворянства. Таким чином, у XVIII ст. право населення на участь у правосудді на Півдні України не лише існувало, а й еволюціонувало від прямої козацької демократії до опосередкованого станового представництва, а сам регіон став зоною співіснування та конкуренції цих двох моделей.

РОЗДІЛ II

УЧАСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ (КІНЕЦЬ XVIII - СЕРЕДИНА XIX СТ.): МІЖ ОБЩИННОЮ АВТОНОМІЄЮ ТА ДЕРЖАВНИМ КОНТРОЛЕМ

2.1. Етноконфесійний склад населення Півдня України та участь менонітських колоній у здійсненні правосуддя

Включення Півдня України до складу Російської імперії в останній чверті XVIII ст. поставило перед центральним урядом складне завдання інтеграції різноманітної в культурному, релігійному та правовому відношенні спільноти в єдиний адміністративний та правовий простір, зберігши при цьому їхню лояльність та зацікавленість у співпраці. Завдання було надскладним, оскільки південноукраїнські губернії відзначалися значною поліетнічною строкатістю, а національні меншини становили значний відсоток серед українського та російського населення. Так, матеріали перепису населення Херсонської губернії і Одеського градоначальства в 1851 році показують, що на 700 тисяч українців припадало майже 250 тисяч населення інших національних груп, що становило близько 35 % від усього населення краю [275, с. 378]. Загалом подібні показники були характерні і для інших південноукраїнських регіонів. Класичне дослідження радянського історика-демографа В. Кабузана, дозволяє зробити висновок, що на Півдні України частка неукраїнського населення в середині XVIII століття могла коливатися від 20 до 40 %, тоді як решта мешканців належала до різноманітних етнічних груп.[112, с. 135–150].

Заселення Півдня України у XVIII–XIX століттях відбувалося двома паралельними процесами: переміщенням людей із внутрішніх регіонів Російської імперії та залученням іноземних колоністів. За підрахунками дослідників, лише з 1782 по 1858 рік сюди переїхало близько одного мільйона осіб [29, с. 54–65].. Якщо наприкінці XVIII ст. тут налічувалося приблизно 15 етнічних груп, то у XIX ст. їх кількість перевищила 50. Серед найчисельніших національних меншин регіону можна виокремити кілька основних груп.

Першу групу становлять автохтонні етнічні спільноти, що тривалий період мешкали на території Кримського півострову та південноукраїнських степах. Найбільш чисельну етнічну групу тут становили кримські татари мусульманського віросповідання. На момент приєднання Криму та степових районів до складу Російської імперії їх частка у загальній чисельності населення регіону була домінуючою і сягала майже 90 % [278; 12]. Політика поступового витіснення кримських татар з регіону, яка проводилася російською державою призвела до зменшення цього показника, але навіть наприкінці XIX століття він залишався достатньо значим і сягав майже 40% складу населення [19; 127; 278; 12].

Особливу групу місцевої етнічної спільноти становили караїми. Питання етнічного походження караїмів є досі є дискусійним, але більшість дослідників відносить їх до тюркських народів. Караїми сформувалися на території України ще за часів Кримського ханства, хоча своє коріння ведуть з VIII–IX століть. У таких містах, як Чуфут-Кале, Євпаторія та Бахчисарай, вони створили розвинуту громаду з власною мовою, релігією, писемністю та архітектурною спадщиною [143, с. 91]. Особливістю караїмів, що вирізняло їх з поміж інших етносів Криму стала релігія – караїмізм, яка є близькою до юдаїзму, але відрізняється від нього. «Караїмські книжники, - зазначає М.Гаухман, - відкинули Талмуд, хоч і зверталися до нього у своїх трактатах. Вони створили аналогічне правове вчення із суворішими приписами, ніж у рабиніств, і розробили власні обряди. » [43].

Другу групу становили вихідці з Центральної та Північної Європи. Активну роль у колонізації відіграли переселенці з німецькомовних земель, які через причини релігійного та соціально-економічного характеру вимушені були покинути рідні домівки [149, с. 7]. До 1861 року на Півдні України налічувалося не менше 193 колоній вихідців із центральної Європи: 52 у Катеринославській, 99 у Таврійській та 42 у Херсонській губернії [256]. Німецькомовні колоністи не являли собою єдине ціле, а були доволі строкатою групою, як за етнічною, так і релігійною приналежністю. Опубліковані Піклувальним Комітетом колоністів Південного краю Росії статистичні дані свідчать, що в середовищі колоністів нараховувалося понад вісімдесят тисяч прихильників лютеранського протестантизму, сорок тисяч

католиків, а також майже сорок тисяч представників окремої групи менонітів [118, с. 378].

Третю велику групу становили вихідці з балканського регіону, які також взяли активну участь у колонізаційних процесах. Основною причиною еміграції представників балканських народів на землі Півдня України був релігійний та національний гніт сусідніх держав, насамперед Османської імперії та Австрії. Найбільш чисельні групи переселенців були представлені такими етносами, як: серби, болгари та греки. Серби осіли на запорізьких землях ще в середині XVIII ст., спочатку несучи військову службу, а згодом перетворившись на цивільних поселенців. Болгарська колонізація розвивалася поетапно, і як правило була пов'язана з війнами, яку вела Османська держава з сусідніми народами, що негативно позначалося на становищі болгар і змушувало їх шукати притулок на нових землях. До початку XIX ст. у Південній Бессарабії проживало від 6 до 8 тисяч болгар, а протягом XIX ст. їхня діаспора зросла з десяти до майже сорока тисяч [91; 163]. Греки, на відміну від болгар та сербів, були давніми мешканцями півдня України, проте в цей період їх кількість також почала істотно зростати за рахунок прибуття нової хвилі колоністів, що рятувалися від турецького гніту. Чисельність колоністів виявилася настільки значною, що для їх облаштування була створена окрема «Комісія для поселення греків та албанців» [234, с. 282].

Значний відсоток населення Півдня України наприкінці XVIII століття становило єврейське населення. Невеликі громади євреїв вже існували у Криму на момент приходу туди Російської імперії, проте з моменту приєднання південноукраїнських територій їх кількість почала невпинно зростати. Основною причиною цього явища стала антисемітська політика російського уряду спрямована на витіснення представників іудеїв з центральноімперських регіонів. Типовим прикладом такої політики став указ Катерини I у 1727 р., яким наказувалося виселити з території імперії «Жидів, як чоловічої, так і жіночої статі» і в майбутньому заборонити їх допуск в країну [274, с. 39]. Після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., коли до Російської імперії увійшли землі з великою єврейською людністю, політика «витіснення» змінила вектори з зовнішнього на

внутрішній. Євреїв вже не виганяли з країни, натомість була створена «смуга осілості», що охоплювала й південні губернії [316, с. 217]. Результатом такої політики стає не лише активне зростання частки єврейського населення у південноукраїнських містах, але й поява компактних поселень євреїв у сільських регіонах. Зокрема, частка єврейського населення Одеси становила майже 10%, а кількість єврейських [42, с. 75; 274, с. 39.].

Слід відзначити, що зазначені нами етнічні спільноти, на момент входження до складу Російської імперії народи або на момент переселення на Південь України, були носіями сформованих і тривалих правових традицій, які склалися задовго до поширення на них імперського правового та судового устрою. Ці традиції охоплювали усталені механізми общинного самоврядування, власні процедури вирішення цивільних конфліктів, норми шлюбно-сімейного і спадкового права, а також конфесійне судочинство. Так, єврейські громади регіону мали розвинену інституцію кагалу і рабинського суду (бет-діну), що здійснював юрисдикцію на підставі галахічного права; грецькі общини Приазов'я та Причорномор'я зберігали традиції самоврядування, що сягали візантійської та османської правової спадщини; менонітські колоністи функціонували в межах конфесійно-общинного правопорядку, де духовна і юрисдикційна влада були нероздільними; кримськотатарське населення спиралося на норми ісламського права - шаріату, що регулював широке коло цивільних і сімейних відносин через систему кадіїв.

Включення цих народів до складу імперії поставило перед російською державою складне завдання. З однієї сторони логіка імперської політики вимагала поширення на всі регіони уніфікованих правових норм та судових органів, на що були направлені зусилля російських імператорів, що реалізовувалися в рамках адміністративних та правових реформ XVIII–XIX століть. З іншої сторони, необхідно було враховувати наявність у них традицій власного самоуправління та правового регулювання, наявність власної системи норм і звичаїв, які значно розходилися з загальноімперськими. Ліквідувати їх одночасно було неможливо через загрозу конфлікту з представниками спільнот та неможливості забезпечення належної альтернативи. Тож, на першому етапі, були обрані компромісні шляхи

розв'язання проблеми співіснування імперської та національно-релігійної правових та управлінських структур. Загалом, сучасна історіографія, прийшла до висновку, що на новоприєднаних землях, принаймні у перші періоди їх інтеграції, основні засади національної політики передбачали збереження існуючих у них адміністративних та правових систем, мови, культури та релігії [23, с. 36; 33, с. 216; 149, с. 74]. Ця модель не була оригінальним винаходом петербурзьких чиновників. Вона спиралася на давню традицію «правового плюралізму», характерну для великих поліетнічних держав від Османської до Габсбурзької монархії [298 с. 330]. Реалізація цієї політики здійснювалася, як формально-юридичним, так і неформально-фактичним шляхом. У першому випадку, державою розроблялася серія нормативних актів, які закріплювали окремий правовий статус окремих національних груп, що включав більш розширений перелік прав і свобод, у тому числі і в сфері власного управління та судочинства. Так, найбільш показовим у цьому відношенні стала державна політика щодо менонітів та інших колоністів. Першим комплексним правовим актом, що заклав підвалини автономного судочинства колоністів, став Маніфесті Катерини II від 22 липня 1763 р. який гарантував колоністам широкий спектр прав та свобод, серед яких важливе місце займало право на створення власної системи самоврядування: «колоністам, які поселяться окремими колоніями та містечками, буде належати вся внутрішня юрисдикція, а Наші керівники у внутрішніх справах ніякої участі брати не будуть» [23, с. 15]. Фактично мова йшла, про можливість збереження внутрішньої автономії громад переселенців, отримання можливості дотримуватися власних звичаїв та традицій та зберігати власні способи розв'язання конфліктних ситуацій. В подальшому, у першій половині XIX століття розроблена для німецьких колоній Південної України «Інструкція для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній» від 16 травня 1801 р., [188], «Доповнення до інструкції для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній» від 7 липня 1803 р. [187], а також створений на їх основі у 1857 році „Статут про колонії» [172], послідовно закріплювали положення, що розгляд

незначних цивільних та кримінальних справ є прерогативою колоністів і держава не буде втручатися у їх внутрішні справи.

Аналогічні підходи у сфері самоуправління та збереження правових традицій можна спостерігати і у переселенців з південних регіонів. Так, на початку XIX ст. було опубліковано серію наказів які передбачали встановлення пільг для греків, які переселилися з територій завойованих Османською імперією. – «О водворении прибывших в Одессу Болгар и Греков» (1801 р) [174], «О преимуществах водворяющихся в Новороссийской Губернии вышедших из Турции Греков и Болгар» (1802 р.) [173]. Важливим для нашого дослідження є указ від 30 березня 1783 року, в якому Катерина II вказувала Г.Потьомкіну, що у південноукраїнських регіонах, «в поселеннях тамошних греческих, армянских та римського закону», вона дозволяє мати окремі суди «греческого та римського законів, а також армянський магістрат» [178, с. 890].

У другому випадку, держава обмежувалася мовчазним визнанням звичаєвих практик, уникаючи їх законодавчого закріплення. Євреї Новоросії продовжували жити під юрисдикцією кагального суду (бейт-дін), правові повноваження якого офіційно не визнавалися державою, проте, як ми побачимо далі, це не заважало йому функціонувати в українських громадах. Кримські татари, що залишалися на Кримському півострові після 1783 р., зберегли кадійські суди, хоча й інтегровані в нову адміністративну вертикаль. У цих випадках, на Півдні України, царський уряд продовжував дотримуватися принципу, лаконічно сформульований О. Клаусом: «Уряд надавав колоністам суд і розправу за їхніми власними звичаями, вважаючи це важливою гарантією їхнього добробуту» [118, с. 86].

Для подальшого розвитку положень дисертаційної роботи, проаналізуємо основні національні судові органи, що діяли на території Півдня України з метою встановлення наявності та форм участі народних представників у відправленні правосуддя.

В першу чергу, увага нашого дослідження буде звернута на суди німецьких колоністів. Правові підстави існування самоврядування та власних судових органів у середовищі іноземних колоністів були закладені ще маніфестами Катерини II від 4

грудня 1762 р. та 22 липня 1763 р. Ці документи запрошували іноземців оселитися на незаселених землях Новоросії і обіцяли широкий спектр привілеїв, серед яких – самоврядування, свобода віросповідання, звільнення від військової служби та від сплати податків на десять і більше років [146, с. 39]. Принципово важливим є те, що самоврядування тут розумілося як право колоністів самостійно вирішувати внутрішні справи – у тому числі й судові. Фактично, ще до появи розгалуженого законодавчого регулювання громади отримали право власного правосуддя у своєму середовищі.

Одразу зазначимо, що автономія правосуддя носила обмежений характер. Згідно наказу від 20 квітня 1782 року у питаннях судочинства південноукраїнських колоністів передавали – Верхній та Нижній розправі [201, с. 55]. У 1801 році створена державою в місті Новоросійську Контора опікунства [175], згідно з розробленою «Інструкцією» також перебрала на себе частину повноважень у судовій сфері [176]. Склад цих органів формувався виключно царським урядом і колоністи не мали на нього впливу, проте це не означало, що вони були зовсім усунуті від участі у здійсненні судочинства.

В першу чергу, слід звернути увагу на положення документів прийнятих у другій половині XIX століття, які передбачали пряме залучення представників від колоністів до відправлення правосуддя. Так, «Положення про управління колоніями Півдня Росії», затверджене Олександром I, у ст. 4 прямо передбачало, що «для розбирання судових і позовних справ між колоністами обираються для присутності в Конторі два депутати від колоній, які повинні мати голос у зазначених справах, не втручаючись у решту урядових справ» [181]. Таким чином, законодавець не лише визначив можливість допуску представників від колоній до справи, що розглядалася у суді, але і нормативно встановив, що голос обраних представників громади набував юридичного значення. Пізніше ці положення знайшли систематичне відображення у «Статуті про колонії». Зокрема, ст. 493 встановлювала, що справи колоністів із «природними російськими обивателями» проводяться у загальних судових місцях, куди «для спільного розгляду таких справ від боку колоністського начальства командирується депутат». Стаття 495 поширювала це правило й на

апеляційну стадію: коли справа доходила до губернського судового місця, Піклувальний комітет або Контора «складали з ним загальне присутствіє», а за неможливості, повинні були відряджати одного зі своїх членів. Тим самим присутність представника колоністів забезпечувалася на всіх інстанціях - від первинного розгляду до апеляції.

Порядок виборів депутатів від колоністів визначався урядовими органами, що здійснювали оперативне управління колоніями та затверджувався Міністерством внутрішніх справ. Як правило, вони суттєво не відрізнялися від виборів посадових осіб місцевого самоврядування колоністів, про які мова піде нижче, в передбачали залучення до процедури голосування на зборах домогосподарів. Кандидатами ставали особи з «доброю репутацією» та авторитетом у громаді. Достатньо часто, функцію представництва громади в судах покладали на духовних лідерів колоністських громад. Так, для прикладу, подібна процедура була описана у справі щодо майнового спору між колоністами та державою, з приводу незаконного відчуження будинку належного колонії - «зрештою, були також обрані від кожної волості уповноважені, які на спільному з'їзді під головуванням старшого чиновника особливих доручень при губернаторі, обрали загального уповноваженого» [88, с. 219]. Подібна практика відображала збережені традиції міського самоврядування з німецьких земель, принесені переселенцями ще за Катерини II [299, с. 64]. Щодо практичного значення такої участі, то дослідники загалом відмічають незначну кількість конфліктних ситуацій кримінального характеру, пов'язаних з колоністами, які належали до релігійних громад, що провідували терпимість і ненасилля. Так, аналізуючи більш ніж півікову історію німецьких колоністів Полтавської губернії, дослідник прийшли до висновку, що «за все існування колоній, чи між колоністами було два, три кримінальні злочини і наші присутні місця не можуть скаржитися на обтяження їхніми справами від колоністів або про колоністів» [154, с. 97–215]. Найбільш частими справами, де брали участь представники колоністських громад, ставали конфлікти з представниками навколишніх селищ, які зазвичай виникали на фоні непорозумінь у земельних відносинах [152, с. 45]. Найбільш частими були суперечки через неправильно розмежовану ділянку землі, порядок випасу великої

рогатої худоби, вирубка лісу, самовільне збирання хліба та сіна на спірних полях тощо [60, арк. 9, 19, 42; 61, арк. 26, 83, 146; 62, арк. 7]. Звісно, що в подібних ситуаціях присутність депутатів-колоністів наділених правом голосу, являлося важливою гарантією захисту їхніх прав у суді. Означена практика залучення представників колоністів, з теоретичної точки зору, цілком відповідає сучасним критеріям участі народу у здійсненні правосуддя, оскільки містить такі характеристики як виборність представників та залученість до судочинства.

Якщо участь представників колоній у розгляді справ в державних судах являлася винятковою практикою, і достатньо нечасто відбувалася в реальності, то зовсім іншу картину ми спостерігаємо у питаннях, що виходили за межі юрисдикції офіційних органів. Слід значити, що імперським законодавством чітко окреслювало, що до відання загальноімперських судів та державних установ з управління колоністів переходить лише на окреме коло питань. Верхні та нижні розправи судили колоністів у випадку виникнення позову до загальноімперських судових установ, при вчиненні тяжких кримінальних правопорушень, а також у разі «судових розглядів між колоністами та іншими жителями» [181, с. 154; 159]. Головний суддя Контори у першу чергу розглядав справи пов'язані з невиконанням наказів органів, що здійснювали управління переселенцями, а також втручався у справи що стосувалися масових громадських безладів тощо [176, с. 245]. Таким чином, за межами державного судочинства опинялися справи, що виникали у колоністському середовищі. Значна частина цивільних справ, сімейних відносин, дрібних кримінальних та адміністративних правопорушень фактично не підпадали під юрисдикцію державних судів і вирішувалися на місцевому рівні.

З організаційно-правового погляду система правосуддя в колоніях складалася з кількох рівнів. Первинним і найважливішим для розуміння народної участі в правосудді був рівень сільського приказу, органу який одночасно виступав і адміністративно-управлінським, і судовим. Склад сільського приказу визначався загальноімперськими нормами, і загалом носив уніфікований характер. Так, згідно з «Положенням про головне управління колоністів Південного краю» від 22 березня 1818 р. та наступним «Статутом про колонії іноземців» 1857 р., сільський приказ

складався зі шульца (старости) і двох бейзицерів (засідателів). Проміжний рівень, окружний приказ, утворювали окружний форштегер (обер-шульц) і два бейзицери.

Самостійну галузь компетенції посадових осіб сільських та окружних приказів утворювала діяльність із підтримання порядку та відправлення правосуддя. Через значну територіальну віддаленість судових інституцій, а також збереження серед переселенців власних правових традицій, німецьким колоністам було надано можливість вирішувати певні категорії цивільних і кримінальних спорів у власному місцевому суді. Зокрема, §18 Інструкції 1801 року встановлював, що шульци разом із бейзицерами правомочні самостійно розглядати незначні суперечки між мешканцями колоній. Якщо ж шульци виявлялися нездатними врегулювати конфлікт власними силами, справа передавалася до приказного голови, який виконував функції апеляційної інстанції та переглядав рішення нижчестоящих посадових осіб [176].

До підсудності голів та шульців належали, як уже зазначалося, дрібні кримінальні та цивільні справи. Чіткого законодавчого розмежування підсудності при цьому встановлено не було. З одного боку, як Інструкція 1801 року, так і Статут 1857 року містили перелік правопорушень, що не становили суттєвої суспільної загрози та могли розглядатися на рівні колонії. До таких належали: неявка на загальні збори, ігнорування розпоряджень посадових осіб, образа словом або фізичною дією представників місцевої адміністрації, порушення порядку в церкві, ухилення від сплати встановлених зборів і податків, недбале господарювання, дрібне хуліганство тощо [176]. З іншого боку, законодавство визначало категорії правопорушень, які виходили за межі юрисдикції колоністського суду та передавалися на розгляд загальних місцевих судів. Йшлося переважно про тяжкі кримінальні злочини, що загрожували охоронюваним державою інтересам або завдавали значної шкоди суспільству. Відповідно до статті 498 Статуту 1857 року, з-під юрисдикції окружного та сільського приказу вилучалися такі діяння, як насильницьке заволодіння чужим майном, крадіжка, жорстоке фізичне насильство і образи з боку самих голів та шульців, а також інші прояви зловживань владою [172].

Звісно, що розуміння інституційної будови колоністського суду залишається неповним без з'ясування того, якими конкретними правами наділялося рядове населення у сфері правосуддя і чи містила практика колоністського судочинства ознаки, які в сучасній юридичній науці прийнято пов'язувати з реалізацією права народу на відправлення правосуддя.

В першу чергу, традиційною формою участі населення у здійсненні правосуддя залишалася виборність посадових осіб сільського приказу, які наділялися судовими функціями. Процедура виборів посадових осіб, що здійснювали судочинство, відбувалася в межах мирського сходу. Окружна адміністрація (голова приказу та окружні бейзицери) обиралася на три роки, сільська (шульц і сільські бейзицери) – на два роки. Законодавець передбачав спеціальне «розведення» виборів окружного та сільського рівня в часі: «така постанова про приказних та сільських бейзицерах для того необхідно, щоб не могло зустрітися випадку коли всі посади одразу займаються новими людьми» [106, с. 639]. Таким чином забезпечувалася інституційна спадкоємність і передача управлінського досвіду, що безпосередньо впливало на стабільність здійснення судових функцій.

Щодо вимог до кандидатів, нормативні документи містили як формальні, так і неформальні критерії. У формально-правовому відношенні, відповідно до положень Інструкції 1801 р. та Статуту про колонії 1857 р., претендувати на посаду шульца або приказного голови могли лише повнолітні чоловіки, які володіли земельним наділом у межах колонії [106, с. 636; 228, с. 172].]. Таким чином, безземельні колоністи формально виключалися зі складу осіб, що могли здійснювати судочинство. Незважаючи на те, що радянська історіографія кваліфікувала цей ценз виключно як прояв «класового підходу» [119, с. 48], сучасні дослідники вказують на прагматичну обґрунтованість такого обмеження: особи, що не спромоглися організувати власне господарство, не могли розглядатися як ефективні керівники та арбітри у суперечках громади.

В неформальному вимірі традиції, успадковані з Німеччини, закріплювали образ судді-посадовця як поважного господаря: перевага надавалася чоловікам віком від 30 до 60 років, одруженим, із власним домогосподарством. Інструкція 1801 р.

прямо наказувала обирати голів та шульців серед «колоністів... зразкових у господарстві, перш за все у землеробстві, садівництві та скотарстві, щоб вони слугували прикладом для інших» [188, с. 635–649]. Серед неформальних вимог фігурували: «бути справедливими», «мати бездоганну поведінку», «вести зразкове господарство». Аналіз матеріалів Комісії опікунства щодо виборів шульців у колоніях Одеської губернії засвідчує, що більшість обраних посадових осіб належали до заможного прошарку [71].

Важливою гарантією легітимності обраних суддів-посадовців була процедура їх затвердження державним органом. Відповідно до § 10 та 12 Інструкції 1801 р., новообраний кандидат набував офіційного статусу лише після рішення Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців [188, с. 635–649]. Інститут «затвердження» був правом, а не обов'язком Контори, що надавало державі можливість блокувати небажаних кандидатів. Як правило, в радянській історіографії ця норма подавалася як так, що повністю виключала «самотійність» та «реальність» здійснення влади колоністами, натомість підкреслюючи всевладдя абсолютизму. Не заперечуючи проти непоодиноких випадків, коли представники влади відмовлялися визнавати результати виборів і прагнули затвердити власних кандидатів, які часто наводяться у роботах радянських авторів, водночас вважаємо за потрібне відзначити, що це явище не носило настільки масового характеру, щоб повністю нівелювати виборний характер менонітських органів самоврядування. Державне втручання, як правило відбувалося лише у випадках, коли пропонована особа або перебувала під слідством, або були серйозні підстави сумніватися у її лояльності царської влади. У набагато більшій кількості випадках, аніж тих, що демонструє радянська історіографія, затвердження на посаду проходило без жодних зауважень чи конфліктів.

Другою і не менш важливою формою участі колоністів у здійсненні правосуддя була їхня безпосередня участь у мирських сходах – первинних представницьких органах громади, які поєднували законодавчі, адміністративні та квазісудові функції. Традиція спільного вирішення найважливіших питань, що стосувалися всіх членів громади, має глибоке коріння як у германській, так і в руській сільській практиці, і

фактично бере початок ще з існування родових громад. У XIX ст. ця традиція отримала законодавче оформлення: Інструкція 1801 р. та Статут про колонії 1857 р. визначили структуру, порядок скликання та повноваження сходу. Проте, як зазначають дослідники, «юридизація цих інститутів народоправства не супроводжувалася остаточною ліквідацією звичаєво-традиційних норм і вони продовжували застосовуватися на практиці» [263, с. 59–71].

Відповідно до статей Статуту про колонії у роботі мирських сходів мали право брати участь повнолітні представники чоловічої статі, які досягли на день виборів 20 років, причому кожне господарство зобов'язане було надіслати не менше одного представника [228]. У науковій літературі немає єдності стосовно соціального складу учасників та реального кола осіб, що мали право голосу. Частина дослідників, спираючись на відсутність у тогочасному законодавстві нормативних вимог щодо учасників сходу, робить висновок про наділення правом участі всіх дорослих членів громади [18, с. 64–65]. Натомість дореволюційні дослідники, зокрема А. Клаус, вважали, що до складу мирських сходів входили лише розпорядники 65-десятинного двору [119, с. 48]. Аналіз практики діяльності органів самоврядування свідчить, що усунення від участі малозабезпечених сімей хоча й не мало прямого нормативного закріплення, однак відповідало усталеним уявленням про ефективне управління.

У здійсненні судочинства мирський сход відігравав роль як органу, що ухвалював квазісудові рішення щодо складу громади, так і колективного свідка та гаранта вироків, винесених посадовими особами. Стаття 42 Статуту про колонії закріплювала за сходом право вирішувати питання про звільнення членів поселення та видалення «поселенців розпутної поведінки» [228]. При цьому для видалення колоніста з громади вимагалася підтримка «по меншій мірі двома третинами старійших сімейств» – кваліфікована більшість, що забезпечувала захист від свавільних рішень. У 1801 році сход громади Енлаги постановив виселити колоніста Матвея, який відмовлявся платити за користування громадським пасовиськом та виловлювати рибу в громадських водоймах, чим завдавав збитків жителям [71].

Народний характер судочинства проявлявся у домінуванні в менонітських судах норм звичаєвого права над загальноімперськими нормами. Звісно, офіційно закон вимагав, щоб меноніти, як і всі інші піддані Російської імперії, використовували для розв'язання спірних ситуацій, саме імперські правові норми. Проте, на заваді цьому ставав той факт, що обрані посадові особи часто не лише не знали російського права, але й взагалі не вміли читати та писати російською мовою. Про це яскраво свідчать діловодчі документи колоністських органів самоврядування, що дійшли до нашого часу, які написані німецькою мовою, а також результати обстежень колоній, що проводилися в середині XIX століття [68]. В умовах, коли і рядові колоністи, і обрані ними посадові особи не мали належного рівня обізнаності у сфері імперського права, цілком логічним виглядає факт широкого поширення в колоністських судах правил-звичаїв сформованих всередині самих громад. Це підкреслювали й дореволюційні правники: «До якого б відділу X тому не звертався суд, – писав Берендтс, – до спадкового, сімейного, речового або ж зобов'язального права – усюди прогалина, недосказаність, протиріччя» [267, с. 122]. Звісно, що відсутність у суддів юридичної освіти та застосування судах інколи архаїчних, нечітких норм, породжувала окремі проблеми в ході судочинства, як це загалом було характерно для сільських судів того часу. . Водночас, варто відмітити, що довіра населення до цих норм, що були сформовані в ході розвитку самих громад, була набагато більшою. Більш того, громада брала активну участь не лише у їх застосуванні, але й безпосередньому формуванні, кола найбільш застарілі норми відкидалися, а їм на зміну приходили нові, сформовані колоністськими громадами на основі власних уявлень про справедливість та належність.

Відсутність професійних суддів та широке застосування місцевих звичаєвих норм, формувало ще одну специфічну рису менонітських судів, що сприяли залученню населення до здійснення правосуддя, а саме : деформалізованість судового процесу. Це явище загалом було типовим для переважної більшості сільських громадських судів, як власне в Російській імперії, так і загалом у інших тогочасних держав. Громада делегуючі своїм представникам судові повноваження, водночас залишалася активним учасником судових процесів, втручаючись у процес

судочинства, насамперед при вирішенні резонасних питань. Одним з показових моментів, які засвідчили першоджерела, стало залучення окремих представників громади для винесення та легітимізації судового рішення. Хоча судові повноваження законодавчо належали лише керівникам сільських і окружних приказів, останні нерідко запрошували так звані «кращих людей» громади, до участі в судових колегіях. Так, до відання шульців було передано право застосовувати тілесні покарання, до винних у серйозних проступках. З огляду на можливу загрозу життю та здоров'ю колоністів, що могла виникати у разі свавільного застосування цього виду покарання, відповідно до ст. 481 Статуту 1857 року рішення про призначення покарання батогами ухвалювалося колегіально окружним приказом «за згодою декількох господарів доброї поведінки». [228]. Очевидно, що таким чином, посадові особи «вбмивали двох зайців» одночасно залучаючи до судочинства обізнаних у місцевих звичаях осіб, і водночас демонструючи громаді, що рішення суду буде винесено з урахуванням її позиції.

Ще одним свідченням формування колоністського правосуддя «знизу», його залежності від громади, висупала наявність медіаційних процедур і виховний характер покарань у практиці сільської адміністрації. Аналіз рішень колоністських судів, дозволяє зробити висновок, що непоодинокими були випадки застосування м'яких, виховних санкцій, зокрема у вигляді принесення потерпілій стороні вибачень перед усією громадою [137, с. 39].. Публічне вибачення перед потерпілим як міра покарання відображало не стільки державну каральну логіку, скільки общинні уявлення про справедливість, засновані на відновленні соціальної рівноваги та міжособистісної злагоди. Те, що подібна практика виходила за межі, визначені статтею 444 Статуту, свідчить про те, що посадові особи (голови та шульці) орієнтувалися передусім на очікування та цінності місцевої спільноти, а не лише на букву закону. Таким чином, орієнтація на примирення сторін і ресоціалізацію правопорушника є виявом живого народного правового звичаю, який проникав у офіційне судочинство і надавав йому рис громадського, а не суто державного інституту.

Окремо слід згадати про церковне судочинство менонітів, де правосуддя набувало яскраво вираженого релігійно-общинного характеру. Менонітство, що склалося в Нідерландах і Пруссії в добу Реформації, передбачало принципове заперечення судових тяжб перед державними судами, принесення присяги та воєнної служби [27; 134].. Засновник менонітства Менно Сімонс ще у XVI ст. принципово закликав утримуватися від судових тяжб, вимагаючи від одновірців самостійно розглядати питання внутрішнього життя [8]. Перенесення цих засад у нові умови Новоросії породило специфічний феномен: паралельне існування світського колоністського суду (сільський та окружний приказ) і системи внутрішньоцерковної юрисдикції. Як зазначає О. В. Безносова, «при переселенні в Росію відбулася паралельна організація сільського самоврядування, що породило безліч конфліктів між духовними і світськими старшинами, пов'язаних із боротьбою за вплив і владу в менонітських колоніях» [23, с. 29]. Цей конфлікт є красномовним свідченням того, що громада вважала себе суб'єктом правосуддя і конкурувала за цю роль.

Особливо помітною роль громади проявлялася при розгляді релігійних порушень, які тягли за собою відлучення від громади, що в умовах замкненої колоністської спільноти прирівнювалося до соціальної смерті. Рішення про відлучення ухвалювалися на зборах церковної громади за участю всіх її членів. Разом з тим, досить часто колоністи прагнули виірушувати не лише релігійні, але й мирські питання у своєму середовищі, покладаючись більше на авторитет своїх духовних наставників та морально-етичні норми, аніж на державні закони. Так, в архівних джерела та спогадах сучасників про життя менонітських громад, зафіксовано, що суперечки про спадщину, шлюб, майнові позики, а також будь-які інші питання, що стосувалися внутрішнього порядку громади, розглядалася всередині неї, а звернення до зовнішнього суду вважалося недостойним. Фактично, менонітська громада являла собою, за суттю, суд присяжних у мініатюрі, де правосуддя здійснювалося безпосередньо народом, а не делегованими ним чиновниками.

Таким чином, виборна природа посадових осіб, публічний характер розгляду справ, опора на звичаєве та релігійне право і практична доступність судового

захисту для рядових членів громади усе це дозволяє кваліфікувати колоністські судові органи як одну з найбільш розвинених форм народної участі у відправленні правосуддя в дореформеній Росії. Особливо виразною ця участь була в менонітських спільнотах, де церковна і світська юрисдикції взаємодіяли, а громада розглядала себе не просто об'єктом, а суб'єктом правосуддя.

2.2. Судова автономія грецьких громад Півдня України та механізми її державного обмеження

Унікальним явищем серед національних судових установ Півдня України став Маріупольський грецький суд. Його історія була тісно пов'язана з масовим переселенням кримських греків-християн на узбережжя Азовського моря у 1778–1780 рр. та заснуванням міста Маріуполя. За задумом російської імператриці, масове переселення греків з Криму у південноазовські степи, повинна була серйозно підірвати економіку ханства і послабити вплив хана [89, с. 15]. Водночас, самі греки виявляли зацікавленість у зміні місця проживання виключно за умови надання їм суттєвих пільг, як компенсацію за втрату домівок. Досягнутий компроміс було зафіксовано у «Постанови кримських християн» від 16 липня 1778 р. і «Высочайшей грамоты об устройстве христиан-греков, выведенных из Крыма» (Жалувана грамота). Серед пунктів Жалуваної грамоти, які надавали переселенця додаткових прав та привілеїв, п'ятим пунктом передбачалася можливість мати свій «суд, расправу и всю внутреннюю полицию» з виборних представників свого народу і містилися гарантії, що греків-переселенців буде «судити тільки місцевий грецький суд», а місцеві урядники призначені російською владою не будуть втручатися в його діяльність - «в судопроизводство сих поселян и ни во что не мешаясь, быть токмо охранителями и заступать за поселян» [278]. У реалізацію положень цього документу Таким чином, для керівництва містом Маріуполем і селами указом Катерини II було створено Грецький суд – виборний орган самоврядування, що виконував адміністративні, поліцейські й судові функції відносно всіх жителів грецької національності, які проживали у регіоні [283]. У 1807 р. у зв'язку з реорганізацією Маріупольського повіту, приазовські греки отримали статус

окремого «Маріупольського грецького округу» на територію якого поширювалася юрисдикція Маріупольський грецький суду [24, с. 44]. І лише внаслідок судової реформи 1864 року, яка повинна була призвести до уніфікації судової системи Російської імперії, суд було остаточно ліквідовано. Таким чином, Маріупольський грецький суд діяв упродовж біль ніж 80 років і являє собою один з найдовготриваліших прикладів спеціальної юрисдикції для національних меншин в Україні.

Штат Маріупольського грецького суду (Далі – Суд) початково складався з голови, чотирьох засідателів та секретаря. У середині XIX ст. він трансформувався: відтоді до складу входили голова, три засідателі, секретар та підпорядковані йому столоначальники [44, с. 15]. Суд мав шість відділень (станів): кримінальний, громадський, слідчий, господарський, сирітський та поліцейський [44, с. 15]. Основними напрямками діяльності суду були: судочинство в цивільних справах, в яких брали участь греки; слідство та допит в кримінальних справах; поліцейська справа – таємний нагляд, здійснення розшуку, затримання злочинців та взяття під варту; митний контроль; виконання секретних постанов губернського правління – розшук збіглих арештантів, фальшивомонетників тощо; контроль за господарськими справами, складання звітів щодо економічного розвитку округи [283, с. 662]. Подібне комбінування повноважень, що передбачало одночасно поєднання як суто адміністративних, так і судових функцій, як ми переконалися на прикладі німецьких колоністів у попередній частині роботи, було характерною рисою новостворених самоврядних структур Півдня України.

Штатний персонал суду можна умовно поділити на дві частини. До першої слід віднести секретаря і столоначальників, посади яких потребували додаткової кваліфікації та відповідного рівня знань, тож вони призначалися імперською владою. На ці посади обиралися, як правило, досвідчені чиновники, добре обізнаний з імперськими законами та указами вищих органів влади. Секретар суду виконував дві ключові функції: по-перше, здійснював контроль за дотриманням суддями вимог російського законодавства; по-друге, керував діловодством суду. На думку дослідників, саме через секретаря уряд Росії «фактично впливав на грецький суд,

особливо зважаючи на те, що частина членів громади була неграмотною і не знала російської мови» [285, с. 6].

Другу категорію становили голова та засідателі, які обиралися грецькими переселенцями на трирічний термін. «Жалувана грамота» Катерини II грамота гарантувала виборний характер суду, що відповідало засадам народного суверенітету: громада сама обирала суддів, а не отримувала їх від призначуваної корони. Перші вибори пройшли влітку 1780 р., коли переселення кримських християн до Північного Приазов'я добігало кінця [283, с. 683]..

Подібна конструкція суду, що поєднувала виборність та призначуваність, на думку дослідників є характерною моделлю обмеженої автономії та може свідчити про формальність участі народу у відправленні правосуддя. На наш погляд, подібна позиція не є цілковито обґрунтованою, оскільки механізми формування суду та характер прийнятих ним рішень, як ми побачимо далі, не дозволяє говорити про відсутність реального впливу на правосуддя зі сторони грецької громади.

Механізм виборів відзначався виразною демократичною процедурою. Вибори проводилися шляхом делегування представників від грецьких сіл та міста Маріуполя тобто передбачали форму непрямого народного представництва, характерну для самоврядних громад того часу. У виборах брали участь купці всіх трьох гільдій, міщани, шинкарі та сільські поселенці, які користувалися правами вільних поселенців. Право обирати й бути обраним поширювалося на всіх правоздатних членів грецької спільноти [44, с. 18]. Створивши умови для залучення до виборів представників Суду широкі верстви населення, законодавець тим самим сприяв тому, що вибори почали носити загальногромадський характер, оскільки до виборчого процесу залучалися жителі всіх грецьких сіл округу, а не лише міщани чи привілейовані стани. Кожне поселення направляло рівну кількість уповноважених, що забезпечувало збалансоване представництво сільської та міської частини греків.

Наявні документи дозволяють проаналізувати соціальний та національний склад представників обраних громадою на різних етапах існування Суду.

Щодо національного складу, то наявні архівні документи дозволяють навести наступні данні. Першим головою Суду став купець Хаджи (Хаджинов) Михайло

Савелійович (1780–1782) [255, арк. 146]. У 1782–1785 роках головою було обрано Спиридона Хаджи Ілієва, а засідателями Миколу Айваржи, Хаджи Паніоту, Кирила Параскава, Анастаса Федоров. [255, арк. 147-149]. У 1807 році головою Суду був Леонтик Кілара; засідателі: Антон Іванов, Ілля Золотарьов, Юрій Кіроглов. [102, с. 6]. Напередордні своєї ліквідації у 1864 році Суд діяв у наступному складі: головою був І. І. Гоф, а засідателями - К. Чентуков, Ф. І. Оксюсов, Л. Ю. Трифільєв, І. С. Балабанов, Л. С. Трандафілов [156, с. 34].

Таким чином, склад суду був представлений виключно етнічними греками, що виключало ситуацію, коли б правосуддя щодо грецької громади здійснювалося чужинцями. Наявність на посадах суддів та засідателів осіб з російськомовними прізвищами на середині XIX століття не свідчило про ліквідацію виборності чи змін у порядку формування Суду. Це було загальноімперське явище, що відображало процес поступового зросійщення політичних та культурних еліт малих народів, зокрема через обрання нових форм та правописів імен і прізвищ.

Окремою проблемою є питання про соціальний склад осіб, які обиралися до суду, та реальний ступінь народності цього процесу. Джерела засвідчують, що «однією з особливостей внутрішнього життя грецьких поселенців було те, що у правовому полі вони всі визнавалися рівноправними» [102, с.17]. Формально це означало відсутність станових обмежень у доступі до виборів: ні міщани, ні селяни, ні духовенство не були апріорі відсторонені від участі у формуванні суду. Однак, сучасні дослідники ставлять під сумнів реальність «рівноправного» доступу до посад суддів, вказуючи, що на практиці основна маса обиралася з середовища «заможних членів грецької громади», достатньо часто пов'язаних родинним походженням, що може бути опосередкованим свідченням неформальної клановості та олігархізації суду зі сторони торгово-промислової еліти приазовських греків [285, с. 6]. Зрозуміло, що заперечувати наявність неформальних майнових цензів під час формування Суду немає жодних підстав. Разом з тим, варто відзначити, що подібний конфлікт між формальною рівноправністю та фактичним домінуванням заможних верств є типовим для інститутів станово-громадського самоврядування того часу, і був характерним далеко за межами російської імперії. Населення

традиційно тяжіло до обрання представників з верхівки суспільства, і справа була не лише у їх заможності. Слід зазначити, що реалії того часу визначали прямий зв'язок між капіталом та рівнем освіченості. Посада судді вимагала від кандидата наявності обізнаності з основами законодавства, вміння логічно висловлювати свої думки та викладати їх на папері. Значна частина бідних прошарків суспільства того часу не володіла подібними якостями, а отже позбавлялася можливості бути обраною не стільки за відсутність коштів, скільки внаслідок обумовленої цією відсутністю недостатнього рівня грамотності та професіоналізму. Звернемо увагу на ще один цікавий факт – навіть серед обраних представників купецької еліти дуже часто траплялися особи, які не володіли російською мовою, і не могли без допомоги перекладача ознайомитися з надісланими їм документами [44, с. 63]. Цілком зрозуміло, що серед нижчих верст населення, де традиційно рівень грамотності був на порядок нижчий, стан володіння російською мовою був набагато гірший.

Важливою ознакою демократичності та залежності суду від волі громади стала наявність обмеженого, трирічного строку, повноважень виборних осіб. Члени суду обиралися на трирічний строк, що слід визнати достатньо коротким для постійного оновлення персонального складу суду. Така модель ротації, в теорії, забезпечувала відновлення представницького зв'язку між судом і громадою, запобігала надмірній концентрації влади в руках однієї групи і створювала умови для участі ширшого кола осіб в управлінні спільнотою. Разом з тим, варто відзначити, що, як засвідчує аналіз архівних джерел, типовою була практика тривалого та неодноразового переобрання членів Суду. Окремі прізвища засідателів зустрічаються в документах протягом десятиліть, що свідчить про їх фактичну незмінюваність. Таке явище загалом є характерним для етнічних корпорацій, які не становили значної чисельності, що у свою чергу обмежувало вибір вільних кандидатур. Крім того, слід визнати, що в закритих моноетнічних спільнотах складалася практика неформального главенства окремих родин, тож позбавлення їх членів традиційних місць в органах самоуправління відбувалося лише внаслідок вчинення ними тяжких, з точки зору громади, проступків. Архівні джерела та публікації, свідчать, що в діяльності Суду часто траплялися випадки, які свідчили про некваліфікованість та

неналежне ставлення до свої обов'язків окремих членів Суду. Так, у червні 1857 р. Таганрозький градоначальник під час ревізії виявив, що з 54 справ у засідателя Бахалова лише 5 перебували в роботі, по решті не велося жодної переписки, а деякі підслідні утримувались під вартою ще з 1856 р. [74, арк. 2]. Попри попередження, «Бахалов не дивлячись на попередження, зовсім не змінився», і лише виклик до Таганрогу змусив його відреагувати [74, арк. 2]. В інших документах, у тому числі зверненнях самих греків, часто фіксуються випадки тривалого затягування справ та несвоєчасного їх вирішення [72; 73; 75; 76; 77; 78]. Так, справа про отруєння священника грецької слободи іншим священником тягнулася майже три роки і була закрита у зв'язку зі смертю обвинуваченого [259]. Однак, при цьому, ми не бачимо кардинальних змін у складі судової колегії, а документи свідчать, що обранні судді більше демонстрували схильність до належної поведінки в разі звернень від імперської бюрократії, аніж представників власної громади. Та при усих негараздах відзначених вище, та досить часто зустрічаємих у спеціальній літературі, вважаємо за необхідне відзначити, що виборність Маріупольського грецького суду була більш прогресивним явищем на противагу довічним або безстроковим призначенням царською владою у загальних судах, оскільки внаслідок реалізації принципу виборності судова влада не відчужувалася від громади, а залишалася безпосередньо підзвітною їй.

Як і більшість подібних органів утворених в середовищі локальної етнічної спільноти, Суд мав ще одну особливість, що підкреслювало його тісний зв'язок з грецькою громадою, а саме активно використовував у процесі здійснення судочинства місцеве звичаєве право. Хоча згідно законодавства передбачалось, що Суд повинен був діяти «на підставі загальних державних законів», проте, як зазначає С. Арабаджі, «не поодинокими були випадки, коли при вирішенні питання керувалися і нормами звичаєвого права, успадкованими ще з Криму» [283, с. 683]. Таким чином, вплив громади на відправлення правосуддя проявлялася не лише у правозастосовній діяльності, але і через народну правотворчість, яку являло собою місцеве звичаєве право.

Попри позитивні риси закладені у процедурі формування та діяльності Маріупольського Грецького Суду, в середині XIX століття його діяльність перестала задовольняти населення. Збільшилася кількість скарг на затягування процесу, неправильність застосування норм права, судові свавілля. Також відзначалося, що суд досить часто відходив з позиції однакового відношення щодо представників різних національностей, стаючи на бік греків у справах, що потрапляли на його розгляд. Кількість таких скарг стала настільки значною, що при імператорському дворі почали обговорювати проекти реформування Суду [285, с. 21]. Остатончу крапку в його історії показала судова реформа Олександра II. Указом від 13 квітня 1866 р. «Про скасування магістратів і ратуш» Маріупольський грецький суд як орган національного самоврядування підлягав ліквідації, а населення Маріуполя і околиць потрапило під юрисдикцію новостворених мирових та волосних судів [285, с. 22].

Таким чином, Маріупольський грецький суд став одним із найпоказовіших на Півдні України прикладів реальної участі громади у здійсненні правосуддя. Заснований за «Жалуваною грамотою» Катерини II, він понад вісімдесят років поєднував судові, адміністративні та поліцейські функції, а його виборні голова і засідателі обиралися самою громадою на трирічний строк. Хоча присутність призначуваних імперською владою секретаря і столоначальників надавала суду рис обмеженої автономії, демократична процедура виборів із представництвом усіх грецьких сіл, широке коло виборців та застосування місцевого звичаєвого права засвідчують, що участь народу в правосудді тут була не формальною, а дієвою. Громада не лише обирала суддів, а й через звичаєве право фактично впливала на зміст ухвалених рішень.

Попри відчутні вади, зокрема некваліфікованість окремих засідателів, затягування справ і домінування заможної верхівки, виборність цього суду була прогресивнішим явищем порівняно з безстроковими призначеннями суддів у загальних судах. Завдяки принципу виборності судова влада не відчужувалася від громади, а залишалася підзвітною їй. Саме тому Маріупольський грецький суд посідає окреме місце в історії народного представництва у правосудді на Півдні

України і підтверджує, що навіть у межах імперської системи спільнота здатна була зберігати реальний вплив на власне судочинство.

2.3. Мусульманське судочинство на Півдні України: функціонування шариатських інституцій в умовах російської адміністративно-правової системи

Правовим фундаментом існування мусульманського судочинства на Півдні України стала анексія Кримського ханства Російською імперією, проголошена Маніфестом Катерини II від 8 квітня 1783 р. [179]. Після анексії упродовж майже року управління півостровом здійснювалося через спеціально створену мусульманську раду, що засвідчило прагнення центральної влади зберегти елементи традиційної мусульманської управлінської структури задля підтримання соціального порядку. Паралельно 4 березня 1784 р. 334 представникам вищих кримськотатарських станів були надані права російського дворянства, що означало включення мусульманської еліти до загальноімперської системи влади [19, с. 48].

Ще до анексії судова система Кримського ханства мала розвинену організацію, яка поєднувала принципи ісламського права і виборно-колегіальні елементи. Центральним органом державного управління, що виконував у тому числі судові функції, був диван у складі хана, муфтія, калги, нуреддина, візира, кадіаскера (верховного судді), дефтердара і беїв. «Диван також слугував судом вищої інстанції, розглядав остаточно (за касацією) кримінальні і цивільні справи, а також найважливіші справи про суперечки між феодалами». Особливо важливою фігурою був муфтії – вища духовна особа, що «вважався другою персоною після намісника султана і входив до складу дивану. Це був голова мусульманського духовенства, верховний тлумач законів шариату [309, с. 74].

Первинними судовими органами, безпосередньо пов'язаними з громадою, були каді – шариатські судді, що розглядали справи які виникали з суперечок майнового характеру, розподілу спадщини, а також широкого кола шлюбно-сімейних правовідносин. Первинно кадіїв обирали самі мусульманські громади з числа найбільш знаних знавців мусульманського права, однак з формуванням

централізованих держав ситуація почала суттєво змінюватися. Так, в Османській порті державний чиновник - казаскер, верховний військовий суддя, відбирав кандидатів на посаду кадїя для подальшого призначення великим візиром. При цьому роль громади ставала досить опосередкованою, оскільки неформально він міг і повинен був прислуховуватися до представників місцевої аристократії, але не зобов'язаний був цього робити «Порта призначала кадїїв, - зазначає англійський дослідник Дженінгс, - і звільняла їх на власний розсуд, визначала межі судово-адміністративних одиниць і підтримувала регулярне листування зі своїми кадїями [301, р. 151–184]. Схожою була ситуація і в Кримському ханстві, де аналогом османського казаскера виступав кадїаскер, який так само здійснював призначення кадїїв [309, с. 84]. Разом з тим, не варто вважати, що через запровадження механізму призначення вищими державними чиновниками, громада втратила будь-який вплив на кадїїв. Слухання справ кадї відбувалося публічно, у присутності членів громади, і спиралося на показання свідків, яких давала та ж громада. Від громади залежало наскільки ефективно буде виконано прийняте рішення. Ще одним важливим фактором, що визначав залежність кадїїв від місцевих громад, насамперед від їх старійшин, ставала особлива система джерел мусульманського права. Особливістю судочинства у мусульманських судах полягало у наданні пріоритетного характеру релігійних норм - кадї виносили рішення на основі самостійного тлумачення Корану і Сунни, використовуючи акти світського права лише як допоміжне джерело [332]. Проте, суди не могли ігнорувати і правил співжиття, що сформувалися у мусульманських громадах у процесі їх тривалого розвитку. Відповідно, важливим джерелом у цих судах починає виступати «адат» або «урф» (у різних наукових працях європейських та ісламських вчених зустрічаємо застосування саме цих термінів), що являв собою систему звичаєвих норм, що виникли і розвинулися під впливом історичних та регіональних умов. Важлива роль звичаю, у мусульманських судах на сьогодні безперечно визнається як мусульманськими, так і європейськими дослідниками [309, с. 156; 315, с. 182; 284]. Дослідження проведене О.Кресінім, демонструє, що Кримське ханство не стало виключенням з цього правила, і на його території так само норми звичаї активно застосовувалися кадїями при регулюванні

суспільних відносин, забезпечуючи тим самим вплив громади на здійснення правосуддя [308, с. 112]. Звісно, що за таких умов, кадії, які часто не могли орієнтуватися у місцевих звичаях, вимушені були звертатися за допомогою до місцевих старійшин, які виконували завдання, яких суддя не міг виконати самотійно: давали свідчення, інформували суддю про тих, чиї показання були прийнятними, виступали посередниками в справах, що не могли бути вирішені в суді, досліджували звичаєві справи як свідки-експерти й надавали висновки. Все це створювало інструмент для участі громади у здійсненні правосуддя.

Постає питання, наскільки суттєво прихід імперії на ці землі змінив систему мусульманського правосуддя та вплив громад на судові рішення. На наш погляд, такі зміни безумовно відбулися, проте протягом тривалого часу мусульманські громади продовжували користуватися автономією у судових справах, а представники народу зберігали можливість брати участь у формуванні судових органів та впливати на основу та зміст судових рішень.

Після анексії Криму 1783 р. система мусульманського правосуддя зазнала суттєвої трансформації, хоча й не була знищена відразу, оскільки для російської влади необхідним було забезпечити лояльність новоприєднаних територій та недопустити поширення проосманських симпатій. Ключовим кроком у цьому напрямку стало заснування згідно указу Катерини II у 1794 р. Таврійського магометанського духовного правління (Далі - ТДМП) [180, с. 482]. Цей орган став адміністративним посередником між державою і мусульманською громадою, і водночас апеляційною інстанцією для шариатських справ. Його судові повноваження протягом тривалого періоду видозмінювалися, і набули остаточного оформлення у «Положение о Таврическом Магометанском духовенстве и подлежащих ведению его делах (1831 р.)» [189]. Принципово важливим є те, що саме Крим зберіг відмінні мусульманські інститути й отримав окреме ТДМП, тоді як інші мусульманські регіони підпорядковувалися Оренбурзькому магометанському духовному зібранню, заснованому указом Катерини II 22 вересня 1788 р. Як слушно згадує І. Шерип «уряд виключив Крим із юрисдикції Зібрання, оскільки після анексії 1783 р. зберіг відмінні мусульманські інститути регіону й заснував окреме Таврійське

мусульманське духовне правління. Кримські татари підпорядковувалися саме цьому органіві» [322, с. 133].

Структура ТМДП відтворювала ієрархію, успадковану від Кримського ханства, але адаптовану до вимог Петербурга. Очолювали правління муфтій та кадї-аскер, які виступали вищою апеляційною інстанцією для справ, вирішених уїзними кадї. П'ять уїзних кадї здійснювали правосуддя безпосередньо в округах [252, с. 187–195]. Показово, що ще в Кримському ханстві кількість кадиліків сягала від 42 до 48 одиниць [253, с. 78], тобто після приєднання до Росії мережа шаріатських судів суттєво скоротилась, проте не зникла. На рівні сіл і міських кварталів (махалле) реальну роль місцевих арбітрів відігравали імами мечетей і старійшини.

Упродовж наступних років законодавець поступово уточнював компетенцію нижчих мусульманських суддів, розв'язуючи колізії між шаріатом та загальноімперськими нормами. Ключовим кроком стало затвердження Комітетом Міністрів 23 листопада 1826 р. правил «Про порядок визначення кадї в Криму», відповідно до яких кадї визнавалися «судьями в уезде по делам духовным и по разделам наследств между Магометанами» [195]. Окремим указом від 1 грудня 1826 р. за духовним правлінням закріпили право розглядати справи про укладення та розірвання шлюбів [196]. Нарешті, 22 грудня 1833 р. Державна Рада врегулювала спадкові відносини спеціальним актом: розподіл майна між кримськими мусульманами "предоставлялся на рассмотрение мусульманского духовенства по законам и обычаем мусульман" [183]. Таким чином, уже до середини 1830-х років склалася відносно стала нормативна база, яка, з одного боку, включала мусульманські суди до загальноімперської ієрархії, а з іншого, зберігала за ними широку юрисдикцію у тих сферах, де мусульманська громада традиційно апелювала до шаріату.

Запроваджені зміни змінили систему мусульманського правосуддя і вплинули на реальні можливості участі населення у здійсненні судової влади, однак повністю не позбавили його такого права.

Щонайперше, звернемо увагу на зміни у статусі основного судді – кадїя, а також порядку його формування. Процедура призначення кадїїв була визначена Комітетом

міністрів у спеціальному положенні від 23 листопада 1826 р. «Про порядок визначення кадіїв у Криму», яке було розроблено на основі доповідної записки Таврійського губернатора Д. В. Нарішкіна [190].

Відповідно до затвердженої процедури, на першому етапі муфтії разом із кадіаскером складали перелік гідних кандидатів і подавали його цивільному губернатору. Отримавши список, губернатор скликав до повітового міста збори мусульман відповідного повіту: дворянство і мурз на чолі з повітовим предводителем, волосних голів, а також по одному-два депутати від поселян кожного села. Зібрання проводило балотування між кандидатами, представленими духовним начальством, закрите голосування кулями, що було усталеною процедурою для колегіальних інституцій Російської імперії того часу. За результатами балотування губернатор формував список проголосованих кандидатів із власним висновком щодо кожного з них і подавав його до Головного управління духовних справ іноземних сповідань для затвердження одного з кандидатів.

Слід зазначити, що початкова пропозиція губернатора дозволяла зборам самостійно висувати двох додаткових кандидатів понад тих, що запропоновані муфтієм. Проте начальник Головного штабу генерал І. І. Дибич подав особливу думку: якщо більшість голосів все одно падає на кандидатів від самого зібрання, представлення муфтія і кадіаскера знецінюється. Тому імператор визнав зауваження справедливим і скасував право зборів висувати власних кандидатів. Такий підхід принципово не відрізнявся від ханської практики і продовжував політику державного контролю за судовою гілкою влади. Р. Крюс у монографії показав, що Катерина II «апровадила політику релігійної терпимості, що зробила іслам невід'ємною опорою православної Росії», однак царі підтримували лише тих мусульманських авторитетів, які були «готові підкорятися імперським настановам». [289, с. 7]. Натомість, збори зберегли лише право остаточного вибору шляхом балотування між кандидатурами, поданими духовним керівництвом. Таким чином, скасування права зборів висувати власних кандидатів суттєво звузило участь мусульманської громади у формуванні суддівського корпусу: населення отримало лише право вибору між кандидатурами, попередньо відібраними духовно-

адміністративною вертикаллю, а не повноцінного впливу на визначення кола осіб, гідних посади кадія. Водночас, у порівнянні з ханським періодом, коли призначення кадіїв здійснювалося виключно представником держави, Положення 1826 р. суттєво розширювало можливості громади у формуванні суддівського корпусу. Надання громаді право обирати кандидатів саме по собі ставало важливим кроком вперед. Але ще більшого значення набувало рішення допустити до виборів представників різних верств населення. Вперше в регіоні до процедури формування суддівського корпусу були юридично залучені і родова знать (дворянство і мурзи), як носії традиційного соціального авторитету, і волосні голови, як представники місцевого адміністративно-господарського управління; і, нарешті, депутати від поселян кожного, села як виразники інтересів основної маси мусульманського населення. Така триступенева станова представленість перетворювала балотування на механізм, що охоплював все мусульманське суспільство - від привілейованих верств до рядового селянства - тим самим надаючи процедурі обрання кадія характеру не вузькокорпоративного, а суспільно легітимованого акту, а також створювало важливий прецедент у розвитку інститутів народної участі у відправленні правосуддя.

У російській політичній еліті початку XIX століття збереження автономних мусульманських судів не отримало однозначної підтримки. Висловлювалися ідеї щодо необхідності їх ліквідації або підпорядкування загальним судовим установам [5, с.319]. Водночас, російські урядовці знайомі з реаліями Криму, виступали проти подібних кардинальних заходів, оскільки це могло призвести до значного суспільного спротиву. Так, у 1825 році О.Шишков, який обіймав посаду головного керуючого духовними справами іноземних сповідань, звернувся до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа М. Воронцова з листом, у якому підтримав ідею організації ТМДП, оскільки, на його погляд це було краще як для самих мусульман, так і для контролю за ними зі сторони уряду [69, арк. 1–1 зв.]. М.Воронцов, разом з таврійським губернатором Д.Наришкіним також виступили з підтримкою цієї ініціативи, підготувавши документ “Про нинішній стан Таврійського магометанського духівництва ” [69, арк. 12–24], в якому детально

проаналізували стан управління мусульманами Криму. Особливу увагу в документу було звернуто на судові функції духовенства, зокрема відзначено факт, що значна кількість справ, насамперед у сфері спадкових, шлюбно-сімейних правовідносин розглядається представниками мусульманського духовництва на основі норм Корану та звичаїв, тож втручання сюди державних судів з принципово іншими правовими нормами є небажаним оскільки може викликати суспільне невдоволення — «подстрекнутая таким образом фанатическая привязанность сего народа к религии своей, легко может противопоставить препоны, или затруднения в исполнении самых благих для него мер правительства» [69, арк. 12–24]. Також було відзначено, що духовенство отримує свої посади через поцедуру виборів у якій беруть участь представники різних верств мусульманського суспільства, що робить небажаним впровадження механізму прямого призначення за зразком православної церкви. Водночас, наголошувалося на необхідності встановити більш серйозний контроль за виборними особами та розширити права місцевої адміністрації в сфері нагляду та затвердження результатів обрання [83, арк. 12–24].

Результатом цих дискусій стала поява у 1831 році нового документу, який більш чітко окреслив порядок реалізації мусульманськими судами своїх повноважень та процедуру їх формування. Відповідно до «Положення про Таврійське магометанське духовенство і справи, що підлягають його відомству» 23 грудня 1831 р. (далі Положення 1831 р.) ТДМП набуло усталеної інституційної форми. Дослідники одностайно характеризують цей документ як перший систематичний звіт законів про магометанське духовенство в Російській імперії [15, с. 38; 100, с. 150]. Положення надало ТМДП статус «загального присутнього місця», що перебувало під безпосереднім відомством Таврійського губерньського правління і вищим начальством Міністерства внутрішніх справ. До складу правління входили: голова (муфтії), його заступник (кадієскер), а також п'ять повітових каді (Сімферопольський, Феодосійський, Перекопський, Євпаторійський та Ялтинський). Документ зберігав за ТМДП право на здійснення судочинства у питаннях релігійного характеру, шлюбно-сімейних та окремих цивільно-правових спорах (спадкові, поділ маєтності тощо). Водночас Положення 1831 р. встановило

принципово важливі обмеження судової влади: магометанське духовне начальство не мало права виносити вирок ні до тілесного, ні до будь-якого іншого покарання, а також втрачало право розглядати більшість справ цивільного характеру [189]. Подібне звуження юрисдикції мусульманських судів, яке не відповідало національним традиціям мусульман, тривалий час зустрічало спротив не лише зі сторони кадіїв, а й рядового населення. Р. Крюс зафіксував у своєму дослідженні численні петиції мусульман до царських властей, де вони апелювали до норм шаріату, намагаючись отримати захист у сімейних і майнових спорах саме через мусульманські суди, а не через загальноімперські органи. [289, с.7]. Характерним прикладом може стати судовий процес, що відбувався у 30-х рр. XIX століття стосовно припинення шлюбу та поділу майна між колишнім подружжям. ТМДП не лише постановило здійснити розлучення подружжя, але й стягнути з колишнього чоловіка кошти на користь дружини, які їй були обіцяні в якості весільного дарунку, а також на користь батька дружини, що позичив кошти нареченому. Оскільки рішення ТМДП виходило за межі офіційно визначеної юрисдикції то Таврійський губернський уряд скасував його аргументуючи свою позицію тим, що «рішення духовного органу з питання про грошовий позов губернським правлінням є вторгненням в компетенцію цивільної влади» [107, с. 207]. Не погодившись з подібною позицією державного органу, представники ТМДП звернулися до міністра внутрішніх справ з проханням визнати за ними право вирішувати питання майнового характеру, аргументуючи це наявними звичаями та традиціями мусульман. Як не дивно, але міністр визнав цю аргументацію і навіть клопотався перед Сенатом про підтримку позиції ТМДП та визнання за ним права розглядати справи майнового характеру, що впливають з шлюбно-сімейних відносин [254, с. 124]. І хоча рішення Сенату виявилось не на користь ТМДП, оскільки в новоприйнятому т. X Зводу законів Російської імперії 1833 р. ст. 2145-а імперативно визначала межі судочинства мусульманських судів, і не передбачала можливостей для поширення юрисдикції на цивільні справи, цей випадок яскраво продемонстрував, що народні традиції та звичаї, а також релігійні норми залишалися первинними для мусульманських суддів та жителів кримського півостров. Це

засвідчує глибоку укоріненість ісламського правосуддя в повсякденному житті громади та збереження традиційної правової свідомості населення, яка значною мірою не збігалася з імперською правовою моделлю. Попри офіційні обмеження юрисдикції духовних установ, жителі півострова продовжували звертатися до кадіїв у справах, що виходили за законодавчо визначені межі, керуючись власними правовими звичаями та релігійними нормами. У цьому випадку дії держави спрямовані на обмеження мусульманських судів дали зворотній, дещо парадоксальний ефект – мусульмани ще більше почали звертатися до неформальних механізмів, зокрема адату, тобто до ще більш народних, позадержавних форм правосуддя.

Положення 1831 р. змінило і систему виборності представників мусульманського духовенства, яке здійснювало судочинство. Хоча принцип виборності та наявності підтримки місцевого населення продовжувало залишатися формальною умовою, насправді головну роль дедалі частіше починають відігравати представники царської адміністрації. Так, відповідно до законодавства муфтія та кадієскера повинні були обирати представники від наступних верств населення: вище магометанське духовенство, старші з приходських чинів (хатиби, імами, мулли губерньського та повітових міст), предводитель дворянства, мурзи всієї губернії і волосні голови магометанського сповідання (або по одному депутату від кожної волості). За підсумками голосування губернатор доповідав міністру внутрішніх справ про трьох кандидатів, які отримали найбільшу кількість голосів; той, своєю чергою, інформував царя, який остаточно призначав одного з них іменним указом [322]. Натомість, достатньо часто місцеві губернатори могли проігнорувати думку суспільства, якщо вважали, що обраний кандидат є недостатньо лояльним російській владі. Так, під час виборів кадієксерів в Сімферополі, найбільшу кількість голосів здобув Джемамедін ефенді. Однак таврійський губернатор не хотів його затверджувати, оскільки вважав, що обранець знаходиться в опозиції до царизму, і підтримує ворожі їй клани [83, арк. 85–85 зв.]. Натомість сам Джемамедін, прагнучи здобути затвердження губернатора, почав переконувати останнього, що інші кандидати мають свої вади, зокрема також ставлячи під сумнів їх лояльність. Так,

про одного з кандидатів він наводив вислів попередника губернатора, який вважав, що означений кандидат «не має відданості російському престолу» [83, арк. 87–88]. Таким чином, наведений приклад демонструє, що населення поступово втрачало вплив за обраними особами, а процедура виборів поступово перетворювалася на фікцію.

Таким чином, мусульманські суди на Півдні України зберігали помітні елементи народної участі у відправленні правосуддя: громада брала участь у виборах кадіїв, забезпечувала свідків і виступала носієм звичаєвого права (адату), без якого судді не могли ефективно вирішувати справи. Однак із поступовим посиленням імперського контролю ці механізми суттєво звужувалися, а губернатори дедалі частіше ігнорували результати виборів з політичних міркувань. Попри це, населення зберігало неформальний вплив на правосуддя через звернення до традиційних звичаєвих норм та позадержавних механізмів вирішення спорів, що свідчить про живучість народної правової культури навіть в умовах імперської уніфікації.

2.4. Судочинство єврейських і караїмських громад: особливості функціонування та трансформація під впливом державної політики

Традиційні національні суди зберігалися і у єврейських громадах, що оселялися в Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях. Переселенці іудеї принесли з собою добре розвинену систему внутрішнього судочинства, яка ґрунтувалася на нормах галахи та діяла через два паралельні інститути: кагал як адміністративно-судовий орган общини та бет дін (Beth Din) – рабинський суд, що розглядав справи відповідно до релігійного права. Ці інститути мали давню тривалу традицію у єврейських громадах не лише Російської імперії, але і у більшості тогочасних європейських державах. Так, за висновками дослідників перші згадки про існування у єврейських громадах, що мешкали на землях Східної Європи, особливої системи судочинства, можна зустріти вже у XII – XIII століттях. Зокрема, у Калішському статуті 1264 р. герцог Болеслав надав євреям широку автономію, включно з правом на власні суди – «10. ...яка б справа не виникла через розбрат чи

суперечку серед євреїв, ніхто не повинен судити її, окрім їхніх власних старійшин» [324, с. 40]. І хоча не всі дослідники визнають справжність цього документу, його зміст відбиває історичну дійсність, що полягала у наявності в євреїв власних судових звичаїв та традицій. На українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, кагали (від івр. *qahal* - «зібрання», «громада») оформилися як повноцінні органи самоврядування не пізніше початку XVI ст. [47, с. 69]. Кагал функціонував як своєрідний єврейський муніципалітет, вирішуючи питання торгівлі, освіти, соціального захисту та правосуддя. Як зазначає Антоні Полонський, кагальна юрисдикція охоплювала майже всі цивільні і навіть частину кримінальних справ відповідно до норм єврейського закону [316, с. 423].

Кагальна система була поширена і серед єврейських громад, що проживали на території Московської держави. В XVIII столітті, коли російськи імператори та імператриці проводили політику переслідування та витіснення євреїв, кагальні суди не мали оформленого правового статусу і діяли напівлегально. Проте зміна внутрішньополітичного курсу за часів Катерини II, політика просвіченого абсолютизму, а також необхідність збереження лояльності великих єврейських громад, що населяли Правобережну та Південну України змусили царський уряд переглянути своє відношення до іудеїв, здійснити ряд поступок, однією з яких стала легалізація, шляхом визначення правового статусу, вже існуючих єврейських громадських інституцій. Відповідно до «Положення про євреїв» 1804 р. євреям надавалося право «вибирати раввинів і кагальних» у губернських і повітових містах з наступним поданням їх на затвердження губернській адміністрації та з ротацією кожні три роки. При цьому чітко розмежовувалися функції кагалу і рабина: «Посада рабинів спостерігати за обрядами віри і судити всі суперечки, що стосуються релігії» [168]. Таким чином, законодавець 1804 р. виокремив духовно-судову функцію і передав її рабинам, залишивши за кагалом переважно фіскальні та адміністративні обов'язки. Наступним важливим нормативним актом стало «Положення про євреїв» 1835 р. [186], яке уточнило порядок виборів кагальних старост і визначило ряд питань пов'язаних зі здійсненням ними судочинства у громадах. Фактично кагал зберігав роль посередника між єврейською громадою і

державними органами, а бейт дін продовжував здійснювати правосуддя у відповідності з нормами Талмуда і раввіністичної традиції. Як підкреслює відомий дослідник історії євреїв у Росії Джон Клір, Положення 1804 і 1835 рр. являли собою спробу включити традиційні єврейські інститути в адміністративну систему імперії, не руйнуючи їх у повному обсязі, що породжувало численні правові колізії [305, с. 107].

Структура кагального суду на Півдні України відтворювала загальну модель, що склалася раніше в польсько-литовський період. Кагал очолювала рада старійшин, яка складалася зазвичай від чотирьох «парнасів» (головних старост) і трьох-п'яти «товім» (почесних членів). У Одесі перший кагал виник одразу ж після появи єврейського поселення наприкінці XVIII ст [324, с. 35].

Кагал був виборним органом тож члени ради обиралися на загальних зборах платників податків громади, які, таким чином, ставали безпосередніми учасниками формування органу, що здійснював у тому числі судові функції. Право обирати і бути обраним формально володіли всі члени єврейської громади, водночас, як фіксують документи, в XIX столітті дедалі частіше головну роль у виборах відігравали представники заможних верств населення [311, с. 239]. Важливою рисою виборної системи кагалу була також її циклічність, оскільки Положення 1835 р. прямо закріплювало трирічний строк повноважень обраних представників із можливістю переобрання. Вибори кагалу відбувалися на регулярній основі і контролювалися місцевою адміністрацією, які слідувала за дотриманням імперського законодавства.

Невід'ємною частиною кагальної системи виступав бейт дін, або рабинський суд, котрий здійснював правосуддя відповідно до норм єврейського релігійного права галахи. Згідно з галахою, бейт дін складався, як правило, з трьох суддів-рабінів, одним з яких виступав голова (ав бейт дін), яким зазвичай ставав головний рабин громади [47, с. 27]. Предметна юрисдикція бейт діну до 1844 р. охоплювала шлюбно-сімейні справи (укладення та розірвання шлюбів, майнові відносини подружжя), спадкові суперечки, цивільні договірні конфлікти, питання кошеру та релігійних обрядів, а в окремих випадках навіть могла поширюватися і на

кримінальні провадження. Все це надавало рабинському суду рис реального, а не декоративного судового органу. Вирок бейт діну міг передбачати штрафи, відшкодування збитків, публічне покаяння, а у крайніх випадках застосовував і більш тяжку, з релігійної точки зору форму покарання - херем (відлучення від синагоги), що фактично виключало засудженого з правового поля общини. Слід відзначити, що рішення про накладення хереми Рішення про херем приймалося за участю рабина і старійшин та публічно оголошувалося в синагозі в присутності представників громади, що ставало своєрідною формою їх залучення до відправлення правосуддя [47, с. 33].

Формування «бейт діну» визначалося поєднанням норм єврейського звичаєвого права та вимог російського законодавства, що надавало цьому інституту гібридного характеру. За традиційною галахічною процедурою, суд складався з трьох суддів-даянів, проте склад міг варіюватися: від одного рабина, що розглядав справу одноосібно, до семи старійшин громади. У великих містах, таких як Одеса чи Херсон з його значною єврейською громадою, могло функціонувати одночасно кілька бейт дінів при синагогах або цехових об'єднаннях ремісників, кожне з яких мало власний суд за дозволом кагалу.

Саме у порядку формування «бейт діну» найбільш яскраво проявилася участь єврейського населення у створенні та контролі за судом. Щонайперше слід відзначити, що рабіни, які виступали головними суддями традиційно обиралися громадою. В подальшому, це знайшло своє відображення і у нормативних документах, що визначали правовий статус євреїв. За Положенням 1804 р. громади у губернських і повітових містах отримали право «обирати одного рабина та кількох кагальних, які подавалися губернській адміністрації і після її затвердження вступали на посаду та змінювалися кожні три роки, якщо не переобиралися» [168]. Кандидатом міг бути будь-який авторитетний знавець Талмуду та релігійного закону, а з 1812 р. до вимог додалося ще й знання російської мови [168]. Положення 1835 р. підтвердило виборність рабина, але посилило вимогу адміністративної лояльності: рабинам «приписувалося направляти євреїв до дотримання моральних обов'язків, до покори загальним державним законам і встановленим властям» [170]. Кандидати

підлягали затвердженню губернськими властями, що перетворювало вибори на дворівневу процедуру: спершу громада обирала, потім губернатор затверджував або відхиляв. Указ 1844 р. кардинально змінив вимоги до кандидатів: з 1857 р. «казенним рабином» міг стати лише випускник рабинського училища або загального вищого чи середнього навчального закладу, а його обрання мало затверджуватися губернськими властями, від яких він і отримував свідоцтво на звання рабина» [185]. Головна кваліфікаційна вимога змістилася від знання галахи до знання російської мови та лояльності до держави. Водночас держава скасувала кагали, позбавивши традиційні общинні структури офіційних повноважень. Наслідком стало роздвоєння рабинату: з'явилися «казенні рабини», які виступали офіційно визнаними державою виборними посадовцями, та «духовні рабини», яких обирала громада в обхід офіційної процедури і які реально здійснювали релігійне судочинство [131, с. 169; 276, с.165].

Рабин обирався голосуванням платників общинних податків, які переважно купців і заможних міщан, що становило приховану форму майнового цензу, оскільки від виборів усувалися ті представники громади, які не могли внести кошти до кагальної скарбниці. Типовим прикладом є великі міста Півдня України - Одеса, Миколаїв, Херсон та Миколаєві, де єврейські громади нараховували від 15 до 25 тисяч населення, а правом голосу користувалося до 10% населення. Так, у 1880 році населення Миколаєва згідно зі статистичними даними становило 8325 осіб [276, с. 165]. На виборах миколаївського міського равина у 1844 році складений список виборців, що мали право взяти участь у голосуванні становив 449 прізвищ [66, арк. 22-30]. Таким чином, лише 5% єврейського населення міста взяло участь у виборах. Водночас, констатуючи факт обмеження виборчих прав майновим цензом, звернемо увагу на клятву, яку офіційно приносили виборці напередодні голосування. У виборчій клятві євреїв-виборців Миколаєва, червоною ниткою прописаний обов'язок голосувати за таких кандидатів, які «якістю розуму та совісті» принесуть користь усій громаді та будуть «піклуватися про благо усієї громади, в якому і моє (виборця – Авт.) власне міститься» [66, арк. 56]. Таким чином, виборець фактично виступав не

лише від імені себе, але й від імені інших членів громади і ніс перед ними відповідальність за результати голосування.

Вибори носили реальний характер і нерідко супроводжувалися гострими конфліктами як всередині єврейської громади, так і з представниками влади. Показовим прикладом стали вибори міського равина у Миколаєві 1884 р., які супроводжувалися активним листуванням між органами влади та представниками єврейської громади [66, арк. 42]. Приводом до конфлікту послужило призначення дня виборів на день релігійного свята євреїв, відсутність належної проінформованості єврейської громади про день та місце проведення виборів, а також сприяння зі сторони адміністрації, на думку авторів листа, одному з кандидатів. В результаті, вибори були перенесені з липня на листопад місяць, і обидва кандидати отримали можливість провести «агітацію» за себе [66]. Новоросійський генерал-губернатор Коцебу у 1863 р. доповідав до Міністерства внутрішніх справ, що при виборах рабина в регіоні «утворюються партії прогресистів і відсталих, за рабинів і проти них», підкресливши тим самим, що виборний процес був живим і конкурентним. Зокрема, рішення одеської громади обрати рабином Ш.-А. Швабахера, вихідця з Німеччини, розколола одеську єврейську громаду і породила величезний масив критики та звинувачень, що знайшло відображення на сторінках одеських газет [150; 210; 211]

Крім участі населення у виборах рабинів, особливим демократичним механізмом участі народу у правосудді в єврейському середовищі виступала процедура «забла». Термін «забла» з давньоєврейського перекладається як «кожен обирає кожного». Закріплений ще у Талмуді, він визначав право кожної зі сторін спору обрати одного судді-даяна, після чого ті двоє разом обирають третього [333].

Суб'єктами вибору судді-даяна виступали безпосередньо сторони спору, а саме: позивач та відповідач, які перед початком виборів підписували спеціальну угоду про підпорядкування рішенням суду (аналог сучасної арбітражної угоди), і лише після цього обирали своїх суддів [333]. Виборцями могли бути будь-які члени єврейської громади: чоловіки, що досягли повноліття за галахою (13 років і один день), і здійснювали трудову діяльність. Жінки самотійної сторони у господарських

спорах, як правило, не становили, хоча у шлюбно-розлучних справах їхні інтереси могли представляти родичі чоловічої статі або пристав від кагалу [333].

Для єврейських громад Півдня України в ХІХ ст. «забла» мала особливо вагоме практичне значення: через інтенсивну імміграцію та торговий характер Одеси, Херсона і Миколаєва тут тривалий час не існувало усталеного бейт діну з авторитетним постійним складом, порівнянного зі знаменитими судами Вільна чи Бердичева. Відтак для вирішення конкретних суперечок, які виникали між малознайомими один з одним сторонами, саме ця процедура дозволяла найбільш повноцінно врахувати інтереси кожної з сторін та підвищити їх довіру до суду. Такий порядок формування суду на рівні конкретної справи створював унікальну модель, за якої самі учасники правового конфлікту безпосередньо брали участь у формуванні складу суду, що їх судитиме. Це означало не лише формальну виборність судової влади на рівні інституту, але й реальне залучення сторін до процесу організації правосуддя на рівні кожного окремого провадження.

Практика забли в єврейських колоніях Херсонської губернії документується у фондах Новоросійської і Бессарабської генерал-губернаторської адміністрації. Тут, у першій половині ХІХ ст. склалася специфічна ситуація пов'язана з формування сільськогосподарських колоній у віддалених регіонах, що мали лише поодинокі контакти з містом. У зазначених колоніях не завжди вдавалося сформувати кагальні органи самоврядування, том числі і власні суди. Колоністи, позбавлені звичного міського кагалу, були змушені самоорганізовуватись і формувати громадські інститути практично з нуля. Мова, зокрема, йшла про створення органів судочинства у колоніях, де дедалі частіше виникали соціально-побутові та релігійні конфлікти. Зокрема, наявні звіти з колоній 1820–1840-х рр. вказують, що внутрішні майнові суперечки між колоністами вирішувалися «між собою, через рабина і старійшин», що є описом саме неформального забла-провадження [81, арк. 5]. Показово, що у 1836 р. генерал-губернатор видав спеціальний циркуляр, у якому вимагав від єврейських колоній звітувати про порядок вирішення внутрішніх спорів, що опосередковано свідчить про відносну самостійність і реальну дієвість цих місцевих механізмів правосуддя

Проблемним у сучасній науці є питання про те, чи можна вважати кагальний і рабинський суди різновидом «народного правосуддя» у тому ж сенсі, в якому це поняття вживається стосовно копних судів, мирових або волосних судів. Тут виникає принаймні дві дискусійні позиції. Прихильники широкого розуміння народного правосуддя вказують: кагальні та рабинські суди формувалися самою громадою, застосовували норми, вироблені нею ж упродовж тривалої традиції, і спиралися на громадський консенсус як основний ресурс легітимності. Противники такого підходу наголошують, що участь громади у формуванні цих органів була обмеженою майновим цензом і практично виключала незаможні верстви, а сам характер судочинства суворо теократичний, з жорсткою ієрархією рабинського авторитету, який суттєво відрізнявся від виборних світських судів [305, с. 228].

На нашу думку, обидва судові органи (кагальний суд і бейт дін) з певними застереженнями можуть бути кваліфіковані як форми громадського (общинного) правосуддя. По-перше, виборний характер кагальної ради принципово відрізняв її від призначуваних державою судів. По-друге, рабинський суд функціонував за принципом добровільного підкорення юрисдикції. По-третє, важливою рисою стає безпосередня участь окремих представників громади при відправленні правосуддя, зокрема старійшин у землеробських громадах.

Важливим є і питання про те, як співвідносилися ці суди з державним правосуддям. Незважаючи на формальні обмеження, реальна юрисдикція кагалу і бейт діну на Півдні України у першій половині 19 ст. залишалася надзвичайно широкою. Більшість внутрішніх суперечок між євреями вирішувалася всередині громади без звернення до загальних судів. Як зазначає Ю. І. Гессен, «євреї уникали державних судів і надавали перевагу рабинському суду навіть тоді, коли закон дозволяв їм звертатися до загальних інстанцій» [47, с. 182]. Таке становище підтверджується й рапортами херсонських і катеринославських губернаторів 1820–1830-х рр., у яких звертається увага на те, що євреї «самочинно» вирішують між собою торгові й боргові справи, не звертаючись до повітових судів.

Скасування кагалу у 1844 р. указом Миколи I стало переломним моментом у розвитку єврейського самоврядування. Відповідно до указу від 19 грудня 1844 р.

кагальна система ліквідовувалась, а управління громадськими справами передавалося міським органам і призначуваним «казенним рабинам». Проте, як зазначають дослідники, реалізувати скасування кагалу повністю виявилось практично неможливим [131, с. 203]. Традиційні рабинські суди продовжували функціонувати де-факто навіть після 1844 р., хоча й вже у позаправовому просторі. Громади зберігали власні механізми вирішення спорів, спираючись тепер виключно на авторитет рабина і звичай, а не на офіційно визнаний статус органу самоврядування. Таким чином, і після ліквідації кагалу форми громадського правосуддя не зникли, а лише перемістилися із напівофіційної у неформальну сферу.

Ще одним народом, що зберіг власне традиційне судочинство стали караїми, що проживали на території Криму. Хоча караїмські громади сповідували іудаїзм, вони значно відрізнялися традиціями та культурою від євреїв, і врешті добилися від держави визнання за ними окремого правового статусу [166, с. 705–706]. Розмежування з єврейською громадою, яка загалом мала негативну оцінку в очах імперської влади та суспільства, врешті дала караїма змогу отримати більш привілейоване становище і суттєво розширювати свої права. Так, у 1837 році було прийнято окреме положення, що визначило правовий статус караїмського духовенства та закріпило трохскладову ієрархічну структуру духовенства: гахам (глава), газзани (старший та молодший при кожній синагозі) і шамаші (охоронці майна синагоги). В сукупності вони утворювали т.зв Таврійське Караїмське духовне правління (пізніше перейменоване у Таврійське та Одеське караїмське духовне правління) [208, с. 255–264]. На думку дослідників, саме гахам посідав ключове місце в цій системі, виступаючи не лише релігійним лідером, але й носієм певних юрисдикційних функцій. Аналіз змісту Положення 1837 р., дозволяє виділити ще одну особливість правового статусу караїмів та розкрити їх більш привілейоване, у порівнянні з євреями становище. Не дивлячись на іудейське віросповідання караїмів, при розробці Положення 1837 р. законодавець орієнтувався не на «Положення про євреїв» 1804 та 1835 рр., а на акти, що визначали правовий статус мусульманського духовенства Криму, зокрема поаналізоване нами вище «Положення про Таврійське магометанське духовне правління» від 23 грудня 1831 р. Це простежується у

формальній структурі органу управління, порядку затвердження посадовців губернською адміністрацією та в розмежуванні духовної і цивільної юрисдикції. Таким чином, зміст документу засвідчував, що в очах російської політичної еліти, караїми-їудеї стояли ближче до татарів-мусульман, аніж для одновірців євреїв. Дослідження проведені Д.Ю.Войцехівською, переконливо доводить, що на Півдні України XIX століття, подібне ставлення мало серйозний вплив на правове становище національних меншин, оскільки стосовно євреїв держава проводила послідовну політику обмеження прав і свобод, натомість для мусульманських громад були зроблені чисельні виключення, зокрема у збереженні та визнанні офіційних органів самоврядування [33. с. 207].

З самого початку створення Таврійське Караїмське духовне правління мало характер адміністративно-судового органу. Так, ще до свого офіційного створення воно носило назву «Будинок суду» або «Судовий будинок караїмів» (1804-1836 гг.) [314, с. 823]. Параграф 28 Положення 1837 р. закріпив за гахамом широке коло юрисдикційних повноважень. Він розглядав справи «про порядок Богослужіння і обрядів, виправлення духовних треб, укладення і розірвання шлюбів і призначення депутатів для захисту майн, що належать Синагогам і училищам» [186]. Отже, як і у більшості попередніх випадках, традиційні суди поширювали свою юрисдикцію на релігійні, шлюбно-сімейні і окремі цивільні правовідносини. Разом з тим, як показує практика функціонування цих установ, на практиці предметна юрисдикція гахама охоплювало набагато ширше коло питань. Як і у випадках з мусульманськими судами муфтіїв і кадіїв, гахами часто виходили за межі визначених їм державою повноваження і розглядали усі спори, які громада передавала на їх розгляд. Це траплялося переважно внаслідок розходжень між релігійними та звичаєвими нормами караїмів, і законодавством Російської імперії. Найбільш яскраво це демонструє приклад застосування гахамами норм про шлюбний вік. Відповідного до давньоіудейських норм(за нормами Тори) дівчина вважалась повнолітньою з 12 років, а отже гахам міг санкціонувати шлюб у цьому віці. Подібні шлюби не були рідкістю у караїмській спільноті, тож у 1868 г. одеський гахам Ісаак Бейма двічі вимушений був звертатися до правління з питанням в якому віці можна укладати

шлюб. У відповідь він отримав цитати з російського законодавства - «Запрещается вступать в брак лицам мужского пола ранее восемнадцати, а женского шестнадцати лет от роду... Запрещается вступать в брак лицу, имеющему более восьмидесяти лет от роду» [131, с. 147]. Зрозуміло, що подібний підхід суперечив традиціям караїмів, тож у наступні роки поширюється практика фальшування віку наречених, при мовчазній згоді гахамів.

Актуальними для караїмської спільноти були спадкові справи за відсутності заповіту. Норми караїмського права (базовані на нормах Тори щодо порядку спадкування) відрізнялися від положень російського законодавства, зокрема щодо визначення порядку спадкування та поділу майна. Так, вдова за караїмським правом мала право на певну частку майна чоловіка незалежно від наявності дітей, що не завжди узгоджувалося з нормами загальноімперського цивільного права. Не дивно, що в архівах зафіксовані випадки, коли караїми вважали за доцільне вдаватися до послуг гахама, використовуючи сучасною мовою інститут медіації, аніж діяти офіційним шляхом через звернення до імперських органів. Так, у 1830 році в Євпаторії після смерті купця-караїма виник спір між двома синами щодо поділу крамниці та земельної ділянки. Гахам ініціював медіацію через старійшин общини («ахи»). Досягнута угода відрізнялась від того, що передбачало б застосування норм загальнодержавного цивільного права, зокрема, за общинною традицією молодший брат (який залишався при батьківській оселі) отримав пільгову частку. Рішення гахама зафіксовано в общинному реєстрі і виконано без звернення до окружного суду. У цьому прикладі цікавим є залучення представників громади – старійшин («ахів») до формулювання рішення, що свідчило про безпосередній зв'язок між національним караїмським судом та громадою, і являло собою особливу форму участі населення у відправленні правосуддя.

Не менш поширеною була практика використання гахами при здійсненні судочинства звичаєвих норм та традицій, які не мали аналогів у російському законодавстві. Так, у середовищі караїмів була широко поширена практика укладання «шетарів» - приватноправових шлюбних договорів, які містили положення про права та обов'язки подружжя, визначав розмір і порядок внесення

приданого, передбачав поділ майна в разі розлучення [42, с. 181]. Зважаючи на значні обмеження, які містилися в нормах імперського права щодо майнового становища заміжньої жінки, караїмські шетари ставали важливою гарантією захисту її майнових прав. Ці документи часто фігурують у шлюбно-розлучних справах, які розглядалися гахами, і виступають як юридичне першоджерело на основі якого приймалося остаточне рішення.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що відправлення правосуддя в караїмській громаді Півдня України не зводилося до формального застосування норм Положення 1837 р., а несло на собі виразний відбиток народної правової культури. Це проявлялося одразу у двох взаємопов'язаних вимірах: через інститут медіації за участю громади та шляхом застосування звичаєвих норм і традиційних правових інструментів.

Традиційною формою участі караїмів у здійсненні правосуддя стала участь у виборах гахамів. Параграфи 5–9 Положення 1837 р. встановлювали детальну процедуру обрання, яка відтворювала класичну модель представницьких зборів [186]. Гахам обирався в Євпаторії всіма караїмськими громадами Таврійської губернії та Одеси, кожна з яких направляла до міста свого повіреного-представника. Процедура голосування здійснювалася методом балотування, за допомогою спеціальних кульок (балами). Після підрахунку голосів усі виборці підписували виборчий акт, який через городничого направлявся таврійському Губернатору. Той, у свою чергу, подавав до Міністерства Внутрішніх Справ відомості про двох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів, додаючи власний висновок щодо кожного. Остаточне затвердження одного з кандидатів здійснювалося Правлячим Сенатом за поданням Міністерства Внутрішніх Справ [186]. Важливим інструментом опосередкованого контролю слугувала також норма параграфу 14, яка зобов'язувала губернське начальство затверджувати у духовних посадах лише людей, «відомих доброю моральністю і відданістю уряду». Ця вимога «відданості уряду» виходила далеко за рамки суто моральних критеріїв і відкривала можливість для відхилення небажаних кандидатів. Отже, з вищезазначеного можна зробити висновок, що процедура обрання гахама поєднувала в собі два протилежних начала:

демократичне (широке представництво громад, таємне голосування, підписання колективного акту) та імперсько-авторитарне (фільтрація результатів через губернаторський висновок, кінцеве рішення центральних органів). Слід погодитися з позицією Д.Ю.Войцехівської, що подібна дуальність проявлялася по відношенню до майже всіх етнорелігійних меншин і в ній відображається загальна логіка управління неправославними конфесіями в Російській імперії: надаючи громадам формальне право участі у формуванні духовного керівництва, держава залишала за собою важелі реального контролю над результатом [33, с. 86].

Говорячи про нав'язування владою своїх правил караїмським громадам, не можемо не відзначити і спроби протидіяти адміністративному тиску. Звісно, що в умовах жорсткого адміністративного контролю караїми не мали значних інструментів, водночас намагалися використати існуючі для досягнення своєї мети. Так, прагнучі позбавити можливості царський уряд обирати кращого для себе кандидата, караїми у 1837 році обрали лише одного кандидата на посаду гахама євпаторійського купця 1-ї гільдії Сима Бобовича, який був офіційно затверджений Правлячим Сенатом [169]. В тексті Указу містився детальний аналіз процедури обрання гахама та надавалося окреме доручення Новоросійсько-Бессарабському Генерал-Губернатору вжити заходів, щоб надалі відповідно до Положення 1837 року караїми висували не менше двох кандидатів, серед яких влада могла б зробити власний вибір [169].

Підводячи підсумки зазначимо, що і кагальний суд із бейт діном, і караїмське духовне правління на чолі з гахамом формувалися за безпосередньої участі громади. Населення обирало кагальних старост, рабинів та гахамів, а через інститут старійшин залучалося до винесення рішень. Найяскравішим виявом такої участі стала процедура «забла», за якою самі сторони спору обирали суддів, що їх судитимуть. Це означало залучення народу до організації правосуддя не лише на рівні інституту, а й у кожному окремому провадженні. Додатковим свідченням тісного зв'язку суду з громадою було широке застосування звичаєвого права, через яке спільнота фактично виступала водночас і правотворцем, і учасником правозастосування. Разом з тим це представництво мало виразні межі. Вибірчі права

обмежувалися прихованим майновим цензом, тож реально голосувала лише незначна частина громади, а імперська влада зберігала за собою право затверджувати чи відхиляти обраних кандидатів. Попри таку дуальність, участь населення у правосудді залишалася реальною і дієвою. Показово, що навіть після скасування кагалу у 1844 році традиційне громадське судочинство не зникло, а лише перемістилося у неформальну сферу. Усе це дозволяє кваліфікувати кагальний, рабинський та караїмський суди як самобутні форми участі населення у відправленні правосуддя.

Висновки до другого розділу

Аналіз судоустрою національних меншин Півдня України наприкінці XVIII - у середині XIX ст. засвідчує, що право на участь у здійсненні правосуддя реалізовувалося тут у специфічній формі общинного (конфесійно-звичаєвого) правосуддя, санкціонованого державою у межах колонізаційних привілеїв. Простір функціонування цих інституцій влучно окреслюється формулою «між общинним правосуддям та державним контролем»: держава визнавала автономію громад, проте зберігала за собою наглядові та обмежувальні повноваження.

Дослідження виявило кілька основних форм такої участі. Менонітські колонії становили одну з найрозвиненіших моделей: спори вирішувалися сільськими та окружними наказами на чолі з виборними посадовцями, а внутрішня дисципліна підтримувалася також засобами церковного права. Грецькі громади Приазов'я реалізували право на самоврядне правосуддя через Маріупольський грецький суд, голова й засідателі якого обиралися громадою на трирічний строк і застосовували успадковані звичаєві норми. Мусульманське населення Криму зберегло шариатські суди на чолі з кадїями, діяльність яких була інтегрована до державної системи через Таврійське магометанське духовне правління, а Положення 1826 р. вперше залучило до обрання кадїїв представників різних верств. Єврейські громади спиралися на кагал і рабинський суд, що застосовував релігійне право, тоді як караїмські громади мали окреме духовне правління та помітне представництво в органах міського самоврядування.

Специфіка Півдня України полягала у поєднанні безпрецедентного для імперії правового плюралізму з колонізаційною мотивацією державної толерантності. Прагнучи якнайшвидше залюднити й освоїти новоприєднані землі, держава погоджувалася зберігати наявні системи самоврядування і правосуддя меншин, унаслідок чого регіон перетворився на простір співіснування кількох паралельних правових порядків, що взаємодіяли із загальноімперським законодавством.

Сильними сторонами общинного правосуддя меншин була його відповідність релігійним і звичаєвим уявленням громади, висока довіра населення, виборність посадовців і їхня підзвітність спільноті, ефективність у вирішенні внутрішніх майнових та шлюбно-сімейних спорів, а також здатність зберігати етнокультурну ідентичність і водночас розвантажувати державні судові установи. Ці форми наочно демонстрували, що участь населення у правосудді не обмежується панівним етносом, а може реалізовуватися кожною спільнотою на засадах власної правової традиції.

Поряд із цим зазначеним формам були притаманні й суттєві слабкі сторони. Юрисдикція общинних судів була обмеженою: тяжкі кримінальні справи вилучалися на користь державних установ. Автономія громад залежала від державного дозволу, і як наслідок могла звужуватися або скасовуватися. Усередині самих громад нерідко зберігалася патріархальність та фактична влада заможної верхівки чи духовенства, що обмежувало рівність рядових членів. Діяльність окремих інституцій, зокрема Маріупольського грецького суду, супроводжувалася зловживаннями та тяганиною. Нарешті, упродовж першої половини XIX ст. простежується послідовна тенденція до державного обмеження автономії меншин та поступової уніфікації їхнього судоустрою.

Отже, на цьому історичному етапі право населення на участь у правосудді існувало у вигляді визнаної державою конфесійно-общинної автономії. Ця автономія еволюціонувала від широкого самоврядування наприкінці XVIII ст. до дедалі відчутнішого державного контролю в середині XIX ст., і врешті поступилася місцем загальноімперській судовій системі, впровадженню реформою 1864 р.

РОЗДІЛ III.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ УЧАСТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТ.

3.1. Участь населення Півдня України у здійсненні правосуддя через волосний суд та сільський схід (1861-1917 рр.)

Реформа 1861 р. в Російській імперії не лише ліквідувала кріпосну залежність мільйонів селян, а й поклала початок формуванню принципово нової системи місцевого управління та судочинства для колишнього кріпосного і державного селянства. Серед новостворених інституцій особливе місце посіли волосні суди – органи станового судочинства, що мали вирішувати дрібні цивільні й кримінальні справи між селянами на основі поєднання загального законодавства і місцевого звичаєвого права. На Півдні України, у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях, волосні суди функціонували з кінця 1860-х рр. і до ліквідації волосного устрою в 1917–1918 рр., тобто протягом майже півстоліття.

Причини запровадження селянського самоврядування та волосних судів реформою 1861 року є предметом тривалої наукової дискусії, у якій стикаються принципово різні інтерпретації мотивів реформаторів. Традиційна радянська історіографія розглядала ці інститути передусім як інструмент класового панування: держава, відмовившись від кріпосницьких методів контролю над селянством, нібито створила нові механізми підпорядкування, що забезпечували збереження докапіталістичних відносин у пореформеному селі. П. О. Зайончковський, зокрема, наголошував на тому, що збереження общинного самоврядування і станових судів було насамперед засобом прив'язати селянина до землі та забезпечити регулярне надходження викупних платежів [101, с. 211–215]. У цій логіці волосний суд і сільські сходи виступали не органами народовладдя, а низовою ланкою фіскально-поліційного апарату.

Проте вже з 1980-х років, і особливо після 1991-го, ця інтерпретація зазнала суттєвого перегляду. Л. Г. Захарова, досліджуючи підготовку реформи, показала, що

серед реформаторів існувало щире переконання у здатності селянської общини до самоврядування і що запровадження виборних інститутів відображало не лише фінансові, а й ідеологічні міркування [103, с. 198–201]. Ідея селянського самоврядування була нерозривно пов'язана з слов'янофільськими ідеями про общину як природний осередок руського народного духу, яка набувала популярності в російській державі і мала багато прихильників серед реформаторської команди Олександра II. У цьому сенсі волосний суд був не лише адміністративним рішенням, а й певною програмною заявою: громада здатна сама врегулювати свої

Більшість дослідників при аналізі причини запровадження системи селянського самоврядування, сходяться на думці, що ключову роль у нехарактерному для абсолютної монархії рішенні розширити доступ населенню до управління, відіграв організаційно-адміністративний фактор. Скасування кріпосного права в лютому 1861 року створило в управлінській системі Російської імперії безпрецедентний організаційний вакуум, оскільки протягом попередніх століть всі управлінські функції у сільській місцевості здійснювалися поміщиками, які одночасно виконували роль адміністратора, судді, поліцейського. Після 1861 року ця система зникла одномоментно, а держава не мала нічого, що могло б негайно заповнити цю прогалину. Губернська та повітова адміністрація була розрахована на управління відносно невеликою кількістю підзвітних одиниць і принципово не могла охопити мільйони індивідуальних селянських господарств. Розбудова централізованої системи управління та заміна поміщиків державними чиновниками хоча і відповідала логіці абсолютизму, проте не була можливою через брак людських та матеріальних ресурсів, особливо після програної Кримської війни [293, с. 48-50; 287, с. 12-13]. Ця позиція підкріплюється і конкретними даними: за оцінками сучасників, у 1860-х роках у розпорядженні Міністерства юстиції не було ані достатньої кількості підготовлених правників, ані коштів на будівництво судових приміщень у сільській місцевості. Як зазначав А. О. Головачов, один із найбільш проникливих спостерігачів пореформеної дійсності, «держава звільнила селян і одразу ж поклала на них обов'язок самим влаштовувати своє управління і суд, бо сама не мала ні коштів, ні людей для цього» [263, с. 214]. При цьому, між реформаторами не було

одноставної думки чи стане таке рішення тимчасовим, перехідним, і чи залишиться як постійною і самодостатньою форму народного самоуправління та правосуддя [294, с. 312].

За таких умов включення самого селянства до системи управління і судочинства через механізми виборного самоврядування, на думку істориків, було не просто прийнятним, а безальтернативним рішенням. Крім того, таке рішення відповідало не лише історичним традиціям громадського самоврядування та судочинства на селі, але фактично легалізувало традиційні інститути, які тривалий час існували у напівлегальному статусі. У цьому сенсі царський уряд у ході реформи не стільки створював нові інститути, скільки відновлював і впорядковував ті, що існували здавна, пристосовуючи їх структуру та компетенцію до вимог пореформеного часу. Дослідження судової системи українських земель у різні історичні епохи, проведені О. Ковальновою, Н. Долматовою, П. Музиченком стосовно литовської доби [90], а також Л. Гамбургом та О. Бирковичем стосовно доби Гетьманщини [41; 21], виявили наявність міцних традицій селянського общинного судочинства, що функціонувало у формах «вервних», «копних» та «сільських» судів. У своєму дослідженні Н. Лебедська приходять до висновку, що хоча в XVIII столітті «з запровадженням кріпацтва на українських землях і передачі адміністративно-поліційної та судової влади над селянами до рук поміщиків діяльність цих суддів скоротилась, однак підстав говорити, що вона зникла зовсім у нас немає» [224, с. 31]. Проведене нами дослідження дозволяє зробити висновок, що і на землях південноукраїнських губерній подібні неформальні судові інститути продовжили своє функціонування [224; 221; 224]

Перші кроки у напрямку офіційного визнання цих форм самоврядування та їх узгодження з державним судовим апаратом були зроблені ще в ході реформ П. Д. Кисельова. Законом від 30 квітня 1838 року у складі волосної та сільської адміністрації передбачалося створення особливих судових органів, що формувалися з самих селян і здійснювали судочинство, спираючись як на державне законодавство, так і на звичаєве право відповідної місцевості [92, с. 545]. Ці органи дістали назву волосних та сільських розправ. Попри обмеженість своїх повноважень, вони заклали

важливий прецедент: держава визнала, що селянська громада здатна до самостійного судочинства і що це судочинство може спиратися на звичай, а не лише на писаний закон [25, с. 63].

Нарешті, найбільш дискусійним залишається питання про те, чи відповідало запровадження волосних судів інтересам самого селянства. Критичний погляд, представлений у працях К. Д. Воробець та К. Годен, акцентує на тому, що общинне самоврядування нав'язувало колективну відповідальність і обмежувало індивідуальну свободу селянина, а волосний суд відтворював внутрішню ієрархію общини, де заможні і впливові завжди мали перевагу над бідними [325, с. 25; 297, с.5]. Натомість Дж. Бербенк, спираючись на аналіз реальних судових справ, доводить, що «селяни активно і добровільно зверталися до місцевих судів» і що ці суди задовольняли реальну суспільну потребу у впорядкуванні конфліктів [287, с. 1–2]. Для Півдня України ця дискусія набуває особливого характеру, оскільки на цій території строкатий етнічний склад населення і різні тредмції у сфері самоврядування, з наявністю традиційних судових інституцій, про які йшла мова у попередньому розділі, означали, що тут волосний суд стикався з іншим соціальним середовищем, ніж у центральних губерніях, і що його сприйняття та практика неминуче відрізнялися від загальноімперської норми.

Нормативно-правовою базою для діяльності волосних судів у другій половині XIX – на початку XX ст. стали: «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» від 19 лютого 1861 р [99]. Після приходу до влади Олександра III та початку епохи контрреформ, відбулося оновлення законодавства про волосні суди, і вони продовжили діяти спираючись на „Тимчасові правила про волосний суд у місцевостях, де введено Положення про земських начальників” (1889 р.) та інші нормативно-правові акти, що видавались царською адміністрацією і пізніше публікувались в окремих збірках [147].

Первинною формою участі населення у здійсненні правосуддя стало надання право селянам впливати на персональний склад суддів волосних судів через процедуру їх обрання. Згідно з Положенням 1861 року, волосний суд формувався на виборній основі і повинен був носити колегіальний характер. Селяни на волосних

сходах повинні були обрати зі свого складу від чотирьох до дванадцяти осіб, які повинні були виконувати свої функції по черзі, протягом встановленого терміну. Кількість обраних суддів та термін виконання ними своїх посадових обов'язків повинна була визначатись самою громадою з врахуванням наступних вимог встановлених державою: кількість осіб, що повинні були брати участь у засіданнях суду не повинна була бути меншою трьох, а загальний строк виконання суддею своїх функцій не повинен був перевищувати один рік [99]. Суд засідав у складі не менше трьох суддів, а головував той із них, кого обирали самі судді зі свого кола або хто займав першочергове місце за порядком в списку обраних. Таким чином, вже сама структура суду передбачала два рівні народної участі: участь у виборах суддів та участь обраних суддів у здійсненні правосуддя безпосередньо.

Порядок формування волосного суду вимагає детального розгляду, оскільки саме він визначав реальний, а не формальний характер народного представництва.

Вибори волосних суддів повинні були здійснюватися представниками сільської громади, через інститут волосних сходів. Це був вищий колегіальний орган управління який складався, як з сільських та волосних посадових осіб (сільських старост, писарів, збірників податків тощо), так і з представників від сільських громад, які обирались по одному від кожних десяти дворів. Крім того, окремим селищам, у яких кількість дворів була меншою від десяти, дозволялося мати по одному представнику від кожного такого поселення (Ст. 71 – 72 Загального положення). Таким чином, кількість учасників волосних сходів залежала від кількості сільських громад та дворів волості. Запровадження представницького принципу формування волосного сходу було детерміноване об'єктивними демографічними чинниками: щільність сільського населення волостей нерідко сягала кількох тисяч осіб, що унеможливлювало функціонування цього інституту за моделлю безпосередньої демократії, реалізованою на рівні сільського сходу. Залучення до участі у волосному сході всіх домовласників-селян призвело б до паралізації його управлінсько-розпорядчих функцій та нівелювання практичної дієздатності цього органу самоврядування. Крім того, присутність на волосних сходах сільських та волосних посадових осіб не свідчило про усунення громади від

впливу на роботу цього органу, адже майже всі зазначені нами посадові особи обиралися селянами на рівні сільських сходів, і фактично представляли їх інтереси у вищих органах.

Однак, слід констатувати, що навіть часткове запровадження представницького начала не дозволило повною мірою розв'язати проблему надмірної чисельності учасників волосних сходів. З огляду на значну людність волостей, кількість виборних представників від сільського населення могла становити від однієї до двох сотень осіб. У цьому контексті показовим є те, що А. Бондаревський у своєму фундаментальному дослідженні інституцій селянського самоврядування визначає типовий чисельний склад волосних сходів у межах 50–80 учасників [332, с. 48]. Водночас ця цифра є достатньо умовною й не відображає регіональної специфіки. Зокрема, в окремих волостях Південної України внаслідок значної густоти населення вона суттєво перевищувала зазначений показник. Так, поведений у 1886 році статистичний аналіз виявив величезну строкатість чисельності волостей південноукраїнських губерніях, коли в одних волостях проживало менше тисячі осіб, а в іншій перевищувало десятки тисяч. Так, у Гальбштадтській волості Бердянського повіту Таврійської губернії проживало 11 тисяч осіб, а у Преславській волості того ж повіту лише 1072 особи [34]. Як наслідок, це призводило до коливання чисельності представників на волосних сходах від декількох десятків до декількох сотень осіб. Сучасники нерідко звертали увагу що надмірна чисельність представників волосного сходу створювало значні труднощі у його роботі, оскільки нормативно визначеною умовою правомочності волосного сходу була обов'язкова присутність волосного старшини та не менш як двох третин загального складу його членів. Так, у Катеринославській губернії земські справники фіксували випадки, коли вибори суддів відкладалися на кілька тижнів через відмову частини домохазяїв з'являтися на. У волостях Херсонського та Єлисаветградського повітів з метою забезпечення належної явки вибори суддів нерідко доводилося поєднувати з обранням інших посадових осіб волосного самоврядування і набували характеру своєрідного «громадського дня», коли сход вирішував одразу кілька управлінських питань [332].

Серед дослідників достатньо часто точиться дискусія про те наскільки репрезентативними можна вважати волосні сходи, адже достатньо часто на посади в органи селянського самоврядування потрапляли представники заможного селянства або вихідці з інших соціальних прошарків. Особливо на це звертала увагу радянська історіографія, прагнучи протиставити старі «кулацькі» органи влади, новим «пролетарським» радам. Опрацьовуючи нормативно-правові акти та матеріали селянських зібрань на рівні волості та громади можна прийти до висновку, що законодавець не накладав суттєвих обмежень на осіб, які брали участь у роботі органів селянського самоврядування, тож право обирати посадових осіб органів самоврядування, у тому числі і волосних суддів надавалося широким верствам населення. Так, згідно з додатком 2 статті 47 Загального положення, була заборонена присутність на сходах лише двом категоріям селян: 1) які перебували під слідством за злочини та проступки, що тягли за собою позбавлення спеціальних прав та пільг; 2) які перебували під наглядом сільської громади внаслідок винесеного вироку суду [99]. Натомість самі сільські громади дуже часто самостійно встановлювали додаткові правила, керуючись при цьому власними правилами, звичаями, традиціями, релігійними нормами тощо. Особливо це характерно було у південноукраїнських регіонах де етнічна строкатість населення зумовлювала різноманітність поглядів та традицій. Так, для мусульманських та іудейських громад південноукраїнських губерній характерним було надання право голосу у органах самоврядування та право обирати їх посадових осіб, лише представникам чоловічої статі. Натомість, у православних українських громадах достатньо поширеним було явище залучення жінок до обговорення та прийняття рішень на сходах. Так, М.Літошенко описуючи звичаї селянських громад, зазначав з цього приводу: „Вдови, які самі вели господарство, користувалися на сході правом голосу нарівні з чоловіком” [25, с. 72].

Селяни могли на власний розсуд усунути від участі у зборах осіб, які, на їх думку, не мали належних якостей для здійснення управлінських функцій. Так, поширеним явищем селам стало позбавлення або обмеження право голосу п'яниць, домогосподарів, що тимчасово втратили свою працездатність, а також молодих голів

сімей, яким, внаслідок нестачі земельних ресурсів, при виділенні дісталась лише половина від передбаченої норми земельного наділу. Так, у менонітських колоніях Півдня України ще на початку XIX століття встановилося правило про надання права голосу на колоністському зібранні (сході) та несення громадської служби в колоніях лише поселенцям, які вели самостійне господарство. Після проведення реформи 1861 року у багатьох колоніях це правило зберігалось, і на сільському сході право голосу мали власники садиб і польових угідь, а безземельні могли направляти лише своїх представників - по одному від десяти дорослих робітників), які досягли 21 року [184, с. 813819].. Це було важливе і прогресивне нововведення, оскільки в інших регіонах Російської імперії, право на участь у сходах безземельні селяни не отримували, а односельчани часто розглядали їх як неповноправних членів громади усуваючи від прийняття рішень.

У інших випадках, селяни, навпаки, дозволяли бути присутніми на сходах особам, які, хоч і не були визначені у законі, проте, постійно мешкали у сільській місцевості і за родом своєї діяльності були безпосереднім чином пов'язані з громадою: священики, вчителі, ремісники, дрібні торговці та лавочники.

Звертаючи увагу на надане право населенню обирати суддів на волосних сходах, не можемо оминати увагу і питання практики його реалізації. Наявні матеріали загалом показують низьку явку та політичну активність зі сторони селянства під час виборів волосних судів. „Народ, – зазначав один з сільських священиків, – дуже мало цікавиться сільськими справами, гарний хазяїн дуже рідко приходить на сход, свідомо знаючи, що користі від нього мало” [94, с. 33]. Але й навіть ті, хто приходили на сходи дуже часто вели себе пасивно, не проявляючи інтерес до піднятих питань. «Крикуни і безвідповідальний покірний натовп» - так характеризував пореформені сходи К.Кавелін [113, с. 90]. У роботах дослідників українського селянства можна віднайти і не менш промовисті характеристики: «бувало, що присутні дрімали і навіть не знали, які проблеми стоять на порядку денному» [244, с. 9]; «цілковита пасивність, повна відсутність спроб брати участь в обговоренні на зібраннях» [104, с. 302].

Чим можна пояснити таку апатію сільського населення у реалізації наданих йому прав. В академічній літературі, присвяченій органам сільського самоврядування другої половини XIX ст., існують різні пояснення пасивності селян у громадському житті. Частина дослідників, зокрема Ю.Присяжнюк, пов'язує цю пасивність із ментальністю селянства. На їхню думку, землеробське населення здебільшого уникало участі в місцевому житті, а схильність до політичного абсентеїзму складалася впродовж тривалого часу і зберігалася навіть за нових історичних умов [207, с. 55]. Таку позицію важко заперечити, оскільки як ми засвідчили вище, значна частина селян справді не прагнула активної участі у суспільних справах. Причини цього криються в попередніх епохах, насамперед доби феодалізму, коли влада всілякими способами обмежувало самостійність селянства і воно було відсторонене від прийняття будь-яких суспільно значущих рішень, а вся повнота влади зосередилася в руках поміщиків і чиновників. Унаслідок цього політична культура селянства занепала, а покоління хліборобів виховувалися у дусі підкорення, а не самостійного мислення. Тому, коли держава спробувала залучити їх до активної ролі в органах сільського самоврядування, вони виявилися до цього не готовими. Інші дослідники шукають пояснення в іншій площині. Зокрема, О.Мельничук, аналізуючи діяльність сільських сходів, вважає, що низька явка була зумовлена передусім недосконалістю законодавчо закріпленої процедури їх проведення. Відсутність представницького принципу робила сходи надто чисельними, що практично унеможливлювало одночасну присутність усіх учасників. Ця позиція також заслуговує на увагу [332, с. 75]. Принагідно відзначимо, що тенденція пасивної участі у виборах волосних суддів, була менш поширеною у середовищі сільськогосподарських громад Півдня України, насамперед в середовищі менонітів. Поширені традиції самоврядування, як в громадській, так і релігійній сфері, а також особливості віровчення, зберегли у колоністів традиції громадського активізму. Тому, в цих спільнотах, на наш погляд, рівень активної і свідомої участі населення у виборних процедурах був вищим, аніж в інших українських губерніях.

Колонізація Півдня України та подальшого його промислового та сільськогосподарського освоєння сформувала окрему категорію сезонних

працівників та тимчасових переселенців, які прибували у регіон з метою отримання додаткових заробітків [57; 30]. В середньому, тривалість перебування на новому місці становило до року, водночас новою тенденцією ставав розвиток «відходництва», коли працівник залишався на місці по декілька років, і лише після цього повертався у свій постійний регіон проживання [262, с. 1–120]. Чисельність таких працівників у південноукраїнських губерніях стрімко зростала і була вищою аніж у інших регіонах Росії. Так, у Таврійській губернії, яка притягує до себе відхід, частка дворів із батраками складала 12,9%, що було у 2,5 рази більше, ніж у Воронежській губернії, звідки йшли відхожі (5,2%). Наявність значного прошарку цих людей в селянському середовищі, змусило державу врегулювати ряд питань стосовно їх правового статусу на новому місці проживання, зокрем щодо участі у формуванні органів самоврядування. Відповідно до роз'яснення Урядового сенату від 14 травня 1874 р. № 422 [251, с. 148], іногородні не могли ані брати участь у виборах волосного суду, ані бути обраними до нього, ані звертатися до нього як до «свого» суду, якщо мали постійне місце приписки в іншій волості. На практиці це означало, що значна частина мешканців Херсонщини, Катеринославщини і Таврійської губернії залишалась поза системою народного судочинства, де б вони фактично не жили.

Особливо гостро ця проблема проявилась у зв'язку з промисловим розвитком Катеринославщини в останній чверті XIX – на початку XX ст. Стрімке освоєння Донецького вугільного басейну і криворізького залізорудного регіону спричинило масовий приплив сільських мігрантів, які були приписані до своїх рідних волостей у Полтавській, Харківській або Курській губерніях, але проживали і працювали в промислових районах Катеринославщини. Волосні суди відповідних волостей опинились перед дилемою: розглядати справи фактичних мешканців-іногородніх чи відмовляти їм у правосудді? Губернське земство у 1902 р. офіційно звернулось до МВС із запитом про правила підсудності таких справ, але конкретної відповіді не отримало [63]. Ця правова прогалина залишалась незаповненою аж до революції і мала суттєвий вплив на долю заробітчан. З сучасної точки зору рішення про позбавлення тимчасових мешканців волості право обирати волосний суд виглядало

логічним. Водночас, такий погляд не враховував специфіку правовідносин, що склалася у південноукраїнських губерніях. Юрисдикція волосних судів поширювалася на трудові спори, що виникали між найманими робітниками і роботодавцями у сільськогосподарській сфері [205]. Для південноукраїнських губерній, де сільськогосподарське наймитство було широко поширене у зв'язку з великим землеволодінням і дефіцитом робочих рук у зерновому господарстві, ця категорія справ становила значну частку загального навантаження волосних судів. Звісно, що правовий спір між господарем та наймитом у волосному суді залишав останньому мало шансів на справедливість. По-перше, незважаючи на наявність чітко визначеного статусу найманого працівника у законах [205], волосні суди досить часто вдавалися до застосування місцевих звичаєвих норм. По-друге, судді обрані голосами селян-власників з числа своїх односельчан були більш схильні ставати на сторону «свого», що і без того посилювало характерний для тогочасних волосних судів корумпованість і непотизм [132]. За таких обставин не виглядає необґрунтованим рішення держави передати питання розгляду порушення договорів найму укладених у письмовій формі на розсуд земських дільничних начальників, обмеживши юрисдикцію волосних судів лише питанням порушення робітником договору, укладеного без договірної листа [135]

Таким чином, усунення тимчасових працівників від участі у здійсненні правосуддя, зокрема шляхом позбавлення їх права голосу під час формування волосних судів мало значні негативні наслідки і фактично позбавляло їх правового захисту. Спроби держави частково вирішити цю проблему шляхом передачі окремих трудових спорів до компетенції земських дільничних начальників лише пом'якшували, але не усували правову прогалину, що зберігалася аж до революції 1917 року.

Свій вплив на склад волосних сходів створювали і звичаєві норми, насамперед в громадах представлених моноетнічними чи моноконфесійними групами. Архівні джерела фіксують випадки, коли до участі у сільських та волосних сходах недопускалися представники меншин, а також ті, хто за думкою громади втратив це право (сектанти, порушники правил тощо).

Практика роботи волосних сходів, прийняття рішень, зокрема щодо виборів волосних суддів на Півдні України, виявляла що ці процеси носили не формальний характер, а були реальною боротьбою різних груп населення за відстоювання своїх інтересів. Так, у протоколі Новобузького волосного зібрання 1876 р. зафіксований конфлікт між «міцними» і «бідними» домохазяями щодо персонального складу майбутнього суду: заможні селяни намагались обрати осіб зі свого кола, тоді як бідніші домохазяї виступали проти й у частині випадків добивалися успіху [83]. Такі конфлікти не були рідкістю: в умовах активного соціального розшарування пореформеного селянства склад волосного суду перетворювався на предмет справжньої боротьби між різними угрупованнями всередині громади.

Запровадження виборності волосних судів було безперечно важливим кроком у напрямі створення незалежної від адміністрації судової інстанції, яка б у повній мірі відповідала принципам місцевого самоврядування. Проте таке становище не могло влаштовувати тодішній царський режим, який прагнув взяти під свою жорстку опіку всі самоврядні інституції утворені в ході „Великих реформ” тож нерідко втручався у виборчий процес. Відповідно до роз'яснення Міністерства внутрішніх справ від 14 лютого 1865 р. [212, с. 22–24], повітові з'їзди мирових суддів мали право затверджувати або відхиляти результати виборів без зазначення причин. Особливого розмаху процес обмеження прав органів самоврядування набув в кінці 80-х – 90-х рр. XIX ст., який в науковій літературі дістав назву „період контрреформ”. Відповідно до прийнятих у 1889 році „Тимчасових правила про волосний суд у місцевостях, де введено Положення про земських начальників ” принцип виборності волосних суддів фактично скасовувався. З цього часу, селяни мали право обирати на сільських сходах лише вісім – дванадцять кандидатів, з яких земський начальник призначав за своїм вибором чотирьох волосних суддів [205, № 6196]. Таким чином, склад волосного суду з цього часу фактично залежав не стільки від селян, скільки від представників місцевої адміністрації. Губернатор Херсонської губернії у звіті за 1895 р. прямо вказував, що земські начальники губернії «активно впливають» на склад волосних судів з метою «забезпечення порядку» [83]. Таке формулювання є характерним евфемізмом для позначення адміністративного тиску на виборний

процес. Подібні дії царського уряду були негативно сприйняті селянами, які небезпідставно побачили у цьому законі прагнення влади до встановлення повного контролю над волосними судами, і призвели до масових протестів. Так, зафіксовані випадки коли мешканці громад відмовлялись від виборів нових кандидатур, вимагаючи щоб їх судили «старі судді» за «старими правилами» [241]. В Олексіївській волості Херсонського повіту сход 1890 р. відмовився обговорювати кандидатури, заявивши, що «хочемо обирати суддів самі, а не подавати списки начальнику» [332]. У цих та інших подібних виступах яскраво проявилось прагнення селянами захистити, зберегти свій громадський суд, одним з головних принципів функціонування якого виступала виборність суддів. Звернення у даному випадку до „старини”, „старих законі”, на наш погляд повинно розглядатись одночасно і як апеляція до Загального положення 1861 р., так і звернення до більш вагомих для українських хліборобів джерел права – звичаю та традиції.

Реформа 1912 року сприяла частковій демократизації виборчого процесу до волосних судів змінивши процедуру виборів волосних суддів. Тепер сільські товариства обирали виборщиків (один виборщик на 100 дворів), які таємним голосуванням під керівництвом мирового судді обирали з-поміж себе на трирічний термін голову і членів волосного суду, а також кандидатів у члени. Мировий з'їзд у разі відсутності порушень затверджував список обраних. Таким чином, безпосередній контроль земського начальника над формуванням суддівського корпусу поступався місцем наглядовій ролі мирового судді [Про воло суд 1912].

У контексті дослідження інституційних засад народного представництва у волосному судочинстві принципового значення набуває питання соціального складу корпусу волосних суддів. Характеристика їхнього соціального профілю є необхідною передумовою для відповіді на питання, що має важливе значення для нашої наукової роботи, а саме кою мірою суддівський корпус відображав інтереси та правові уявлення селянського загалу, і чи міг волосний суддя виступати легітимним представником сільської громади у відправленні правосуддя ?

Розпочнемо з основних вимог до осіб, що могли бути обрані суддями волосного суду. Аналіз нормативно правової бази дозволяє зробити висновок, що ці вимоги

поєднували демократичні і консервативні елементи, а саме законодавство містило чисельні цензи, що звужувало потенційних кандидатів.

Первинно в законодавстві були окреслені вікові вимоги до кандидатів. Оскільки суддя повинен був мати певний життєвий досвід та користуватися повагою у селянському середовищі, уряд пішов на фіксацію мінімального віку судді волосного суду. Первісна редакція 1861 р. встановлювала мінімальний вік у 25 років, пізніше держава також визнала за необхідне підвищити віковий ценз і в ході проведення судово-адміністративної реформи 1889 року закріпила положення, яке передбачало, що на посаду волосного судді могла обиратись особа яка досягла 35 років [205, № 6196]. Таке поступове підвищення вікового цензу, з одного боку, відображало усвідомлення владою проблеми відсутності у молодших суддів належного рівня знань, досвіду, а також браку авторитету серед односельчан, що робило їх більш залежними від позиції «старших» колег. Підвищення вікового цензу загалом відповідало традиціям тогочасного селянства, позаяк у багатьох випадках віковий ценз у 25 років розглядався виборцями-домогосподарями, як занадто низький, тож на практиці волосними суддями ставали особи набагато старшого віку, переважно від 35 до 50 років, хоча непоодинокими були випадки обрання суддями більш старших селян. У Мелітопольському повіті Таврійської губернії земський начальник у рапорті 1893 р. вказував, що переважна більшість обраних суддів є «людьми поважного віку, шановані на сходах». Загалом, тенденція до обрання в органи самоврядування та судочинства досвідчених, старших людей була притаманна селянству. Відомий дослідник ментальності українського селянства Ю.Присяжнюк так описує цей феномен: «у окремих регіонах «стариками» часто йменували всіх хто був причетний до селянського самоврядування. Узяти участь у волосному сході, трактували е інакше, як у старики «підти» [206, с. 156]

Майновий і освітній цензи закон не встановлював, що в теорії робило волосний суд доступнішим для широких верств селянства, ніж будь-який інший судовий орган у країні. Так, для порівняння, можна згадати, що мировий суддя мав відповідати майновому цензу і мати певний освітній рівень [240, с. 12–18]. Водночас, слід зазначити, що на практиці негласні цензи могли бути вироблені самими громадами.

Стосовно майнового цензу при обранні волосних суддів, то єдиної позиції в науковій літературі на сьогодні немає. Радянська історіографія, спираючись на праці революційних народників XIX століття малювала портрет волосного судді, як представника сільської аристократії, заможного господаря. Вважалося, що обрання на посаду судді представника «голоти» не було можливим. З однієї сторони подібний висновок є цілком раціональним та логічним, оскільки враховує ментальні риси селянства і наявність, у їхньому розумінні, взаємозв'язку між розумом, досвідом та матеріальним становищем. З іншої сторони, необхідно відзначити, що у багатьох сільських громадах праця судді розглядалася, як тяжкий, обтяжливий обов'язок. В окремих громадах доходило навіть до того, що кандидати на посади волосних суддів виставляли могорич виборцям аби ті не голосували за них на сході. Однією з головних причин небажання селян обіймати посаду волосного судді був страх зіпсувати стосунки з односельцями або місцевою владою через несприятливі для них рішення. Крім того, виконання суддівських обов'язків забирало багато часу, що особливо болісно відчувалося в розпал сільськогосподарських робіт. Тому посада судді сприймалася як тягар, від якого намагалися ухилитися, а практика почергового суддівства по 2–4 місяці була способом хоч якось зменшити завдані господарству збитки, а на посаду судді часто висували малоземельних селян бідняків [250, с. 28].

Суттєву роль відігравав і фінансовий чинник. Держава покладала завдання утримання осіб, що виконували судові функції на плечі самих селян. Останні не просто могли визначати розмір платні волосним суддям, а й отримували право взагалі відмовитись від фінансування їх діяльності. Оскільки, особливо на перших порах, сільське населення не мало потрібних фінансових резервів для утримання органів самоврядування, у тому числі волосного суду, то розміри заробітної плати волосних суддів були мінімальні, а інколи взагалі замінювалися на певні пільги (звільнення від податей, додатковий наділ землі тощо). В середньому заробітна плата волосного судді становила до 50 карбованців, що було явно недостатньо, оскільки вимагало від селянина приділяти значну кількість часу роботі в суді, тим самим ставлячи під удар власне господарство [35, с. 13]. Слід також відзначити, ще одну особливість фінансового становища волосних суддів – вони могли бути оштрафовані

з'їздом мирових посередників за неправильне застосування норм права. Не дивно, що загалом в російській імперії, за спостереженням сучасників, малограмотні, бідні селяни почасти намагалися уникнути виконання таких обтяжливих обов'язків. Водночас, в ісламських та протестантських громадах півдня України, де традиція народного судочинства мала стійкий характер, а суддя користувався значною повагою та отримував належне матеріальне забезпечення, проблем з висуненням кандидатів на посаду судді спостерігалось значно менше.

Відсутність освітнього цензу для волосного судді відображала українську сільську реальність середини XIX століття, коли значна частина дорослих селян залишалась неписьменною. Беззаперечно, що ефективність діяльності волосних судів залежала від рівня підготовки, грамотності осіб, що входили до їх складу. Вітчизняні та зарубіжні дослідники вивчаючи діяльність волосних судів відзначаючи, що грамотні селяни були більш самостійними і користувались значним авторитетом у сільській громаді, а отже були більш пристосовані до виконання судових функцій, водночас вимушені констатувати, що переважна частина волосних суддів були «непідготовлені і часто неписьменними» [317; 327]. Дійсно, архівні та інші джерельні матеріали яскраво свідчать про значну неписемність волосних суддів. Так, у журналах судових рішень які дійшли до нашого часу останній рядок запису майже кругом був таким: «За неграмотних розписався такий-то» (зазвичай, судовий писар) [247]. Перевірки проведені земськими установами через десять років після створення волосних судів виявляли факти відсутності базової грамотності та писемності серед волосних суддів [249, с. 315]. Принагідно наведемо вислів одного з волосних старшин, який на питання про шляхи реформування системи судочинства на селі, зазначив: „Які б засоби не застосовувались для покращення діяльності волосних судів, нічого не буде досягнуто до тих пір, доки не заставлять населення вчитися грамоті” [249, с. 464]. Водночас, слід зауважити, що на території Південної України, особливо у поселеннях колишніх колоністів, була достатньо сильна розвинута система початкової освіти [278, с. 24]. Завдяки цьому відсоток грамотного населення був вищим, ніж у інших регіонах. Зокрема, у повітах Катеринославської губернії він коливався між 26,21% та 12,85%, а в середовищі

дорослих чоловіків старших 35 років, звідкі в основному і набиралися волосні судді, міг перевищувати показник 40-50% [164, с. 159]. Відсутність грамоти у волосних суддів часто породжувало їх залежність від представників сільської адміністрації, які могли надати їх поради та розтлумачити закони. Красномовний допис залишився після обстеження одного з волосних судів: „Судді заявляли, що завжди радяться з старшиною та писарем, як вирішити справу, і пораду їх завжди приймають, так як вони, судді, люди темні, законів не знають, і без писаря і старшини діло їм вирішити складно” [249, с. 725]. Ще одним негативним фактором ставала велика кількість помилок у судових рішеннях, невідповідність їх чинному законодавству, що мало наслідком чисельні скарги та апеляції. Так, за підрахунками дослідників, у 1903 році кількість справ, що надходили на апеляцію з волосних судів становила від 68 до 75 %. Так, у Херсонській губернії цей показник становив 71% [318, с. 94].

Чітко прослідковується у формуванні волосних суддів і статевий ценз, також загальною характерний для більшості посад того часу. Документи волосної юстиції свідчать, що волосними суддями ставали лише представники чоловічої статі, хоча в окремих випадках і зафіксована участь жінок у волосних сходах, на яких обиралися судді. Проте це було рідше виключенням, аніж загальним правилом, оскільки і відповідно до норм імперського , і норм звичаєвого права, саме чоловіки володіли земельними наділами та домогосподарствами і представляли свою родину на сходах, а отже наділялися правом обирати і бути обраним волосним суддею.

Щодо інших обмежень до волосного судді, то законодавство 1861 року закріплювало і окремі вимоги стосовно морально-етичної поведінки кандидата. Суддею не міг стати той, хто сам зазнавав тілесного покарання за рішенням волосного суду, перебував під слідством, утримував заклади роздрібного продажу спиртного або вже обіймав іншу посаду в системі волосного управління. Закон 1912 року ще більше посилював вимоги до кандидатів. Не могли бути обраними особи, які перебували під судом або слідством за злочини, піддавалися ув'язненню у в'язниці, а також тілесному покаранню за вироками волосних судів, засуджені у волосних судах за крадіжку, шахрайство, привласнення або розтрату чужого майна; позбавлені посади за судовим вироком (протягом трьох років з дня позбавлення),

неспроможні боржники; утримувачі питних закладів; іноземці, що не прийняли російського підданства, та євреї.

Посилення вимог до кандидатів на посаду волосних суддів, усунення від балотування на посаду осіб, які за сучасним визначенням були винними у вчиненні корупційних правопорушень, не було випадковим і стало наслідком чисельних скарг на роботу судів у середині XIX століття. Аналіз документальних матеріалів засвідчує надзвичайно високий рівень корупції у волосних судах. Безкоштовне відправлення правосуддя, оскільки закон не передбачав оплати праці волосних суддів, відсутність регулярного і ефективного контролю, залежність суддів від волосного старшини і заможних членів громади – усе це створювало сприятливе середовище для хабарництва і упередженого правосуддя. Ревізія волосних судів Одеського повіту Херсонської губернії, проведена у 1887 р. за дорученням губернатора, виявила, що в чотирьох із дев'яти обстежених волостей судді систематично отримували винагороду від сторін у натуральній формі [83]. Мирові посередники фіксували як типове явище частування суддів горілкою, внаслідок чого рішення виносилися на користь того, хто платив, а незаможні селяни взагалі уникали звернень до суду, не маючи коштів на підкуп. Земські начальники губерній одноставно характеризували волосне судочинство як глибоко корумповане: „Більш безвідрадну установу, ніж волосний суд навряд чи можна знайти на землі. Судді не обізнані з законами ... Рішення судів далекі від правди, тому що правду серед писарів важко знайти. П'янство суддів та підкуп суддів і свідків – це звичайне явище”. [250, с. 80].

Участь народу у здійсненні правосуддя у волосних судах проявлялося не лише при формуванні складу суду та безпосередній участі у здійсненні судочинства, але й через здатність сільської громади формувати самі норми, за якими здійснюється судочинство. Якщо участь у складі суду чи право обирати суддів відображають процесуальний вимір народного правосуддя, то творення та відтворення звичаєвого права через правову свідомість і практику громади становить його нормотворчий вимір за яким народ виступає не лише суб'єктом судового процесу, а й джерелом самого права. Особливо виразно ця форма народної правової участі виявилася у

діяльності волосних судів пореформеної доби, яким законодавець прямо надав повноваження вирішувати справи на підставі місцевих звичаїв. У зв'язку з цим видається необхідним дослідити, яким чином звичаєве право застосовувалося у практиці волосних судів, які норми звичаю набували судового визнання, з якими труднощами стикалися суди при їх установленні та які наслідки це мало для реалізації права громади на участь у правосудді.

Звичаєве право займало центральне місце у нормативній основі волосного судочинства. Стаття 130 «Загального положення про селян» 1861 р. прямо вказувала, що волосні й сільські суди «у дозволенних їм справах керуються місцевими звичаями» [99]. Таке формулювання породжувало серйозну правову невизначеність: закон не визначав, що саме слід вважати «місцевим звичаєм», яким чином встановлювати його зміст і яке місце він займає у разі конкуренції із загальнодержавними нормами. Відомий дослідник звичаєвого права Є. І. Якушкін констатував у цьому зв'язку: «Звичаєве право є поняттям невизначеним, мінливим, невловимим» [162, с. 1]. Ця оцінка виявилась надзвичайно точною для практики волосних судів Півдня України.

Специфіка регіону Півдня України з точки зору звичаєвого права полягала в тому, що тут не склалася єдина традиція общинного права, яка б охоплювала всю сукупність правових відносин. Дослідники приходять до висновку, що на відміну від центральночорноземних губерній, де давні общинні традиції зберігалися протягом поколінь у більш-менш однорідних громадах, на Півдні поруч жили громади, що переселились у різний час і з різних регіонів: з Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини, Поділля, а також етнічні колонії – болгарські, молдавські, єврейські, менонітські та ін [295, р. 89].

. Видатний збирач матеріалів зі звичаєвого права О. О. Погосський, досліджуючи Катеринославщину, зафіксував: «Тут живуть поряд громади, що прийшли з різних країв – із Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини, і кожна тримається своїх старих звичаїв, не схильна приймати чужих» [132, с. 81]. Ця строкатість робила вироблення єдиної звичаєво-правової традиції для цілих волостей практично неможливим.

Аналіз справ, розглянутих волосними судами Півдня України, дозволяє стверджувати, що звичай залишався провідним регулятором суспільних відносин у сільській місцевості [64; 65]. Дуже часто звичаї сформовані громадою у процесі становлення та розвитку нових суспільних відносин, доповнювали чи деталізували чине законодавство, заповнюючи його лакуни і дозволяючи населенню регулювати свої відносини на належному рівні. Це виявлялося насамперед у земельних і шлюбно-сімейних справах. У Херсонській губернії поширеним звичаєм був «замолот» – форма найму для обмолоту зернових та «скіпщина» – оренда землі з виплатою частки врожаю. Ці усталені угоди не мали відповідного врегулювання у Зводі законів Російської імперії, проте саме вони становили основу значної частини позовів, що надходили до волосного суду [52].

У шлюбно-сімейних справах допоміжна роль звичаю проявлялась особливо виразно. Наприклад, інститут заручин, хоча і не передбачений у діючому цивільному законодавстві, у практиці волосних судів Таврійської та Херсонської губерній визнавався юридично значущим актом. Волосні суди неодноразово приймали рішення зобов'язати сторону, яка відмовилась від укладення шлюбу після заручин, відшкодувати витрати на сватання та підготовку до весілля. Судовий архів Бердянського повіту зберігає справу 1894 р., коли наречений відмовився від весілля після «обміну рушниками». Суд зобов'язав його відшкодувати «витрати на угощення та плату за безчестя» у розмірі 12 карбованців [32, с. 7].

Водночас застосування звичаєвого права породжувало ряд серйозних проблем. По-перше, звичаї не були зафіксовані у жодному офіційному документі, тож волосні судді мали широкі можливості не лише обирати ті чи інші звичаї, але й трактувати їх на власний розсуд. Дослідник В. Теніщев, проаналізувавши рішення волосних судів низки губерній, констатував: «Лише одне не підлягає сумніву це те, що ніде не має твердої, усталеної практики та поширених, добре закріплених у нашому селянському побуті юридичних звичаїв. Інколи вирішують на основі такого місцевого звичаю, про який ані самі селяни, ані їх батьки та діди і не підозрювали» [244, с. 172]. По-друге, звичаєві норми різних етнічних груп та громад могли суттєво відрізнятися один від одного, що створювало значні проблеми в місцях компактного

проживання декількох національних груп, що особливо було актуально для Півдня України. По-третє, найбільш значимою проблемою, що виникали у практиці волосних судів при застосуванні звичаєвого права, була суперечність між народними правовими нормами та офіційним законодавством Російської імперії. Як справедливо зазначає більшість сучасних дослідників, закони громади у переважній частині випадків розходились з офіційними законами, і волосні суди опинялись перед необхідністю обирати між двома взаємовиключними правовими системами без чітких орієнтирів для такого вибору.

Особливо виразно ця суперечність виявлялася у галузі кримінального права. Так, те що закон відносив до злочинів, у народному праворозумінні нерідко злочином не вважалося, і навпаки. Показовим є питання крадіжки: якщо російське кримінальне законодавство карало за неї за будь-яких обставин, то у селянському побуті вона не вважалася злочинною дією, зокрема, коли була вчинена внаслідок крайніх злиднів, на незначну суму або чоловіком на вимогу вагітної жінки [245, с. 127–128]. Так само не вважались злочинними і не каралися самовільні порубки казенних та поміщицьких лісів, потрави поміщицьких угідь, оскільки в очах селян земля належала насамперед тому, хто її обробляє [206, с. 174]. Але особливо характерним проявилось розходження між відношенням до підпалу у імперському та звичаєвому праві. Американська дослідниця Кеті Фрірсон пояснює у своєму есе, що багато селян ставилися до підпалу не як до злочину, а як до форми правосуддя, відповіді на правопорушення інших. При цьому існували чіткі моральні норми, дотримання яких було необхідно, щоб в очах селян підпал не виглядав злочином. Щоб здійснити належну помсту, селяни повинні були спалити потрібні будівлі і нічого більше. Натомість, спалювання неправильного майна або заподіяння шкоди людям могло призвести і призводило до контррепресій [323, с. 10-11]

Не менш суттєвими були розходження між звичаєм і законом у цивільно-правовій сфері. У спадковому праві законодавство надавало дружинам та донькам право на частку в нерухомому майні (відповідно 1/7 та 1/14), тоді як у переважній частині українських губерній панував звичай усунення жінок від спадкування земельного наділу на користь виключно представників чоловічої статі [52]. Суттєво

різнилися звичаї і традиції іноземних колоністів Півдня України. Так, у спадковому праві німецьких колоністів домінував принцип «мінорату», який передбачав порядок спадкування, коли майно передається молодшому за віком у роді або сім'ї. Натомість, у мусульманських громадах і окремих християнських, тривалий час продовжував зберігатися принцип «майорату», при якій земельний наділ залишався старшому синові.

Загалом, подібних історій і фактів у джерельній базі можна знайти сотні. Однак цілком слушним є питання чи можна розглядати наявність суперечностей між звичаєм та законом суто як недолік народного судочинства. На наш погляд, такий висновок не виглядає беззаперечним. Одним з сучасних дослідників діяльності волосних судів є Гарет Попкінс, англійський дослідник, який наприкінці ХХ століття висловив думку, з якою ми повністю погоджуємося, що активне використання звичаєвого права у волосних судах було однією з ключових ознак реальності народного впливу на правосуддя. На його погляд, сприйняття колізій між звичаєвим і писаним правом у практиці волосних судів як органічного недоліку народного судочинства є методологічно хибним і не відповідає реальній природі цих інституцій. Волосний суд від самого початку конструювався законодавцем як орган, що діє в умовах правового плюралізму: суддям приписувалося вирішувати справи на підставі суміші статутного права, неписаних місцевих звичаїв, угод, зафіксованих у волосній адміністрації, та судової «совісті» [317, р. 57–87]. Відтак розбіжність між звичаєм і нормою закону не є свідченням недоліку роботи волосних судів, оскільки вона є наслідком свідомого законодавчого вибору, який визнавав обмеженість кодифікованого права у регулюванні повсякденного селянського життя. Більше того, як переконливо демонструє Г. Попкінс, мешканці сіл зверталися до волосного суду значно активніше і охочіше, ніж можна було б припустити з огляду на нещадну критику цієї інституції з боку радянських публіцистів або лібералів ХІХ століття [317].. Показово, що селяни нерідко самі ініціювали перенесення до волосного суду процедур, які формально не були передбачені його законодавчою компетенцією, зокрема, підтвердження спадкових прав, запозичене із загальних судів. Цей феномен «захисного судочинства» (protective litigation) свідчить не про правову відсталість чи

свавілля народних судів, а про їхню здатність гнучко реагувати на реальні потреби населення: «суди виконували функцію, яку законодавець не вважав за потрібне віднести до їхньої компетенції, але яка була необхідна на селі» [317].. Таким чином, розходження між звичаєм і законом у рішеннях волосних судів слід розглядати не як ваду, а як свідчення живої правової адаптації інституту до умов подвійної правової системи.

Важливо також відзначити, що поширена в науковій літературі теза про архаїчність народних звичаїв і, як наслідок цього, недосконалість волосного судочинства не є повністю обрунтованою. Так, не можна сперечатися з висновку, який зокрема робить Ю.Присяжнюк, що ментальність українського селянства носила традиційний і консервативний характер, а звичаї відбивали уявлення про справедливість сформовані у попередні епохи [206]. Однак, з розвитком суспільства, зокрема завдяки діяльності земських установ, відбувалися важливі зрушення, зокрема і в поглядах на оточуючий світ. Тому, звичаєве право, що застосовувалося у волосних судах, не було пасивно успадкованою архаїкою, а натомість являло собою живий результат народної правотворчості, що безперервно формувалася через практику сільської общини та відображала колективні уявлення селянства про справедливість і належний порядок. Попкінс звертає увагу на те, що в умовах подвійної правової системи селяни поводити себе дуже раціонально та прогресивно, обираючи ту правову конструкцію, яка найбільше відповідала їхнім інтересам: «вони посилалися на статут або звичай і навіть «конструювали звичай» залежно від того, що відповідало їхнім інтересам у конкретній ситуації» [317].. Це означає, що звичай не просто «існував» він активно творився і відтворювався самими учасниками судового процесу, тобто народ виступав повноцінним суб'єктом нормоутворення безпосередньо в межах судової процедури.

Застосування звичаєвих норм у волосних судах забезпечувало легітимність судового рішення в очах громади, що є найвищим мірилом справедливості народного судочинства. Красномовним прикладом є практика окремих волосних судів, де після підтвердження спадкових прав рішення суду урочисто оголошувалося на сільському сході, а присутні домогосподарі особисто засвідчували його прийняття

[317]. Така процедура виходила далеко за межі формального судочинства: вона перетворювала судові рішення на акт колективного волевиявлення громади, органічно поєднуючи судову і звичаєво-правову легітимність. Як зазначає Попкінс, поява підтверджувального провадження у волосних судах «водночас відображала і посилювала значення суду в сільському житті», а отже, звичаєве право у руках волосного суду ставало інструментом, через який народ не лише брав участь у відправленні правосуддя, а й визначав його зміст і соціальний авторитет [317]..

Залученість громади до здійснення правосуддя проявлялася не лише в обранні суддів, а й у самому характері судового процесу. Стаття 107 «Загального положення» зобов'язувала суддів вислухати докази обох сторін і насамперед прагнути примирити їх [99]. Ця норма відображала традиціоналістський погляд на роль суду: він мав відновлювати мир у громаді, а не лише встановлювати юридичну правоту. Як справедливо зауважував ще дореволюційний дослідник О. Леонтьєв, у діяльності волосних судів «право» і «мир» виступали нерозривними поняттями, а рішення сприймалося як дієве лише тоді, коли обидві сторони «виходили з суду без образи» [132, с. 74].

Особливу роль у процедурі судочинства відігравала процедура мирової угоди. Архівні матеріали Херсонської губернії фіксують численні випадки, коли позивач у цивільній справі та відповідач підписували мировий запис безпосередньо у волосному правлінні ще до початку офіційного засідання суду, а сам суд лише затверджував цю угоду [332, с.86]. Такий порядок відповідав народним уявленням про сутність судочинства і водночас розвантажував суд, зменшуючи кількість справ, що доходили до стадії повноцінного розгляду. Характерно, що принцип примирення поширювався навіть на дрібні кримінальні справи, а волосні суди неодноразово звільняли від покарання осіб, визнаних винними у крадіжці, якщо злочинець просив вибачення і дістав пробачення від потерпілого [325, с. 154; 332, с. 89].

Не менш важливою формою народної участі у відправленні правосуддя були громадські сходи (волосні та сільські) які також виступали як своєрідний квазісудовий орган. Офіційне законодавство Російської імперії чітко розмежовувало компетенцію волосного суду, як судового органу, та волосного й сільського сходів як

органів самоврядування. Проте реальна практика демонструвала постійне взаємопроникнення цих інституцій, а в окремих випадках сільська община перебирала на себе судові функції та вирішувала на своїх зборах цілий спектр конфліктів, починаючи від майнових суперечок та закінчуючи питаннями про виключення з общини односельців. Архівні матеріали свідчать, що непоодинокими були випадки коли сходи навіть привласнювали собі повноваження розв'язання конфліктів у питаннях, що нормативно відносилися до юрисдикції волосних судів [83]. Для Півдня України, де общинні традиції були менш жорсткими, водночас більш міцними виявлялися локальні звичаї, а подекуди і релігійні норми, насамперед у закритих релігійних громадах, роль сходу у вирішенні конфліктів зростала, хоча здебільшого вона проявлялася при вирішенні сімейних та спадкових конфліктів, аніж земельних.

Для розуміння природи судових функцій сходу необхідно з'ясувати, що являв собою цей інститут із точки зору законодавства. Сільський схід, згідно з Положенням від 19 лютого 1861 року, складався з усіх домогосподарів, що входили до відповідного сільського товариства [135]. Волосний схід як орган вищого рівня формувався зі старост, виборних від десяти дворів та деяких посадовців волості [135]. Сільський та волосні сходи являли собою традиційні для сільської людності громадські зібрання, які мали давні історичні традиції. На переконання селян, саме громада мала першочергове право вирішення та розв'язання конфліктів, без залучення інших установ до розв'язання питань її внутрішнього життя. Ще С. В. Пахман у своєму фундаментальному дослідженні українського звичаєвого права фіксував, що в пореформений час «громада нерідко сама розбирає суперечки між своїми членами, не звертаючись до волосного суду, і такий мирський суд часто має для селян більшу силу, ніж офіційне судове рішення» [162, с. 23]. Це спостереження, зроблене стосовно центральних губерній, повністю підтверджувалося і практикою Півдня України, хоча тут форми мирського судочинства мали свою специфіку.

Показово, що у сприйнятті сільської громади, право здійснювати власне судочинство було вищим за право офіційних інстанцій. Навіть коли справа доходила до волосного суду, його рішення часто базувалося не на діючих у державі законах, а

на трактуванні, які надавала громада існуючим звичаям та правилам. Як відмічають дослідники, непоодинокими були випадки коли суді вимушені були приймати рішення керуючись позицією сформованою в середині сільського колективу, а відхід від цієї позиції та прийняття «неправедного», з точки зору громади, рішення призводив до актів самосуду [294, с. 329–330].

Один із механізмів перебирання судових функцій сходом полягав у тому, що до нього зверталися для попереднього вирішення конфлікту до звернення до офіційного суду. Селянин, що мав претензії до сусіда, нерідко ставив питання на сільському сході, де обидві сторони отримували можливість висловитися, а громада виступала посередником. Якщо сторони погоджувалися на запропоноване сходом вирішення, справа до волосного суду не доходила взагалі. У кращому разі складалася «мирова угода», яку підписували (або прикладали печатку) сільський староста і сторони. Такі угоди, хоча й не мали офіційної юридичної сили, виконувалися в переважній більшості випадків, оскільки порушення тягло за собою конфлікт вже з усією громадою та загрожувало порушникові соціальною ізоляцією. Дослідники, що спиралися на провінційні архіви, фіксують цю практику у всіх губерніях Півдня України. Наприклад, у Павлівській волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії селяни засвідчили, що всі члени родини спільно користуються сімейним майном, але у випадку порушення мирних стосунків з цього приводу конфлікт вирішується стариками [39, арк. 10]. За оцінкою земських статистиків, у 1870–1880-х роках більшість майнових суперечок у сільських общинах Херсонщини та Катеринославщини вирішувалася саме в такий позасудовий спосіб на зібраннях селян або за посередництва старости, і лише незначна частина справ доходила до офіційного волосного суду [238, с. 47–51]. Прикладом останньої ситуації, може бути справа розглянута у Новобузькому волосному суді у 1909 році. Справа стосувалася конфлікту між спадкоємцями щодо поділу землі після смерті одного з селян новобузької волості. У справі міститься документ, який засвідчує, що спочатку сторони звернулися до Новобузького сільського сходу з проханням розв'язати їх суперечку і лише через незадоволення рішенням однієї сторони справа була передана вже на розгляд волосного суду [67, №

5]. Загалом, дослідники наводять чисельні випадки, коли сільські та волосні сходи втручалися у сферу діяльності волосних судів, приймаючи рішення, які належало б приймати суддям, або навіть скасовуючи рішення судів. Так, катеринопільський волосний суд розглядаючи спадкову справу задовольнив позов І.Полікарпенко щодо права власності на землю, забравши її в сина покійного власника земельного наділу. Однак сільський сход не виконав рішення про передачу земельного наділу і натомість повернув її синові [51, с. 241]. У іншій справі, щодо спадкування, вже волостному суду довелося скасувати рішення сільського сходу щодо позбавлення спадщини М.Непийводи та передачі спірного майна дядькові її чоловіка [51, с. 232]. Принагідно відзначимо, що у вищезазначених нами випадках сходи застосовували свої рішення керуючись місцевими звичаями і традиціями, які були ближчими селянству. Це було надзвичайно важливо в умовах, коли навіть в межах однієї губернії чи волості могло одночасно існувати декілька поселень з різними звичаєвими правилами. Так, у 1804 році міністр внутрішніх справ видав розпорядження, за яким мировим посередникам усіх волостей в Україні належало докладно з'ясувати норми місцевої спадкової традиції. Дослідивши реалізацію цього акту, М.Гривич зазначає: «Після активної роботи, в якій безпосередньо брали участь селяни, які й “затверджували” на сільських сходах свої звичаї, з'ясувалася цікава ситуація: в межах однієї губернії відповіді на те саме питання щодо спадкового права були абсолютно різними і навіть протилежними» [51, с. 13]. Це питання набувало особливої актуальності для Півдня України де в межах однієї волості могли проживати громади з різними етнічно-релігійним складом, а отже з діаметрально протилежними позиціями. У таких умовах, саме сільські сходи, з їх знанням і застосуванням саме місцевих звичаїв, ставали для більшості жителів справжнім інструментом правосуддя.

Принципово важливою судовою функцією сходу було вирішення земельних суперечок усередині общини. Хоча формально такі справи могли розглядатися волосним судом або мировими суддями, на практиці більшість конфліктів щодо меж ділянок, сервітутів, потрав і права на толоку вирішувалася на сходах, що не було випадковістю оскільки власне схід, в особі землевласників, мав ексклюзивне знання

про общинне землеволодіння та звичаєві межі. Мирний суддя або волосний суд, розглядаючи земельну суперечку, нерідко змушені були запитувати «вирок» (постанову) сільського сходу стосовно того, якими були звичаєві права сторін і своє рішення приймав на її основі [244, с. 34–38]. Таким чином, схід виступав одночасно і як орган, що встановлював факти, і як орган, що ухвалював рішення, тоді як офіційний суд лише легалізував це рішення.

Також, ілюстрацією судових функцій сходу є практика вирішення сімейних конфліктів. Сходами нерідко вирішувалися такі питання, як: поділ майна між родичами, суперечки між батьками та дітьми щодо утримання, конфлікти між чоловіком і дружиною стосовно майнових прав. При цьому селяни досить часто віддавали переваги рішенням громади, аніж суду. К. Д. Кавелін, аналізуючи звичаєве право в центральних та південних губерніях, фіксував, що «сімейні суперечки вважаються справою самої сім'ї і сходу, а не суду, і виносити їх на розгляд суду вважається ганьбою для сторін» [113, с. 179].

Окремою і надзвичайно важливою судовою функцією сходу був самосуд позасудова розправа громади над злочинцем або підозрюваним у злочині. Цей інститут, по суті, являв собою не дефект правової системи, а альтернативну систему правосуддя з власною логікою та цінностями. С. П. Франк у своєму дослідженні сільської злочинності в пореформеній Росії переконливо доводить, що самосуд був органічною частиною селянської правової культури: «оскільки поліція майже не мала присутності в селах, селяни змушені були захищати себе від злочинних зазіхань нерідко позазаконними методами» [293, р. 255]. Громада відповідала на насильство насильством і це сприймалося всередині неї як справедливість, а не беззаконня. Так, для Південної України частими були випадки здійснення самосудів щодо конокрадів. Викрадення коней у степових губерніях, де кінь був основним знаряддям хліборобства, розцінювалося як злочин виняткової тяжкості. Виявленого конокрада схід міг піддати публічному ганьбленню, побиттю або навіть вбити. Воробець Д., досліджуючи практику переслідування конокрадів, наводить численні свідчення того, як «злочинців, спійманих на гарячому, зазвичай карали на місці побиттям, яке нерідко закінчувалося смертю» [325, с. 149]. За результатами таких

розправ поліція, зазвичай, не проводила ретельного розслідування тим самим мовчазно визнаючи за селянами право виконання функцій правосуддя. Дослідники відзначають, що у багатьох волостях зафіксовані випадки, коли сходи самостійно карали осіб, запідозрених у конокрадстві, але жоден із цих випадків не призвів до притягнення винних до кримінальної відповідальності [93, с. 28; 295, с. 65]

Особливістю Півдня України у контексті судових функцій сходів була присутність численних національних меншин із власними традиціями громадського правосуддя. Менонітські колонії Таврійської та Катеринославської губерній являли собою окремий, добре задокументований приклад судових функцій общинного зібрання. Менонітська общинна рада (Gemeindeältestenrat) здійснювала судові функції у межах общини, розглядаючи справи про порушення релігійних і общинних норм поведінки, майнові суперечки між членами общини, сімейні конфлікти. А. Фризен, досліджуючи менонітське судочинство на Півдні Росії, встановив, що ця система «поєднувала релігійний авторитет і громадський примус у спосіб, що не мав аналогів серед православного селянства» [296]. Офіційна адміністрація ставилася до цієї практики толерантно, оскільки менонітські колонії вважалися зразком порядку та економічної успішності.

Узагальнюючи аналіз практики волосних судів та сільських сходів Півдня України, можна зробити висновок що вони являли собою складний і внутрішньо суперечливий правовий інститут, що поєднував принципи народного самоврядування з обмеженнями, характерними для станового суспільства. Виборність суддів волосного зібрання, колегіальність розгляду справ і застосування звичаєвого права були характерними ознаками цих судів і відрізняли їх від інших ланок судової системи. Для Півдня України зазначені принципи реалізовувалися в особливо складних умовах, зумовлених поліетнічним складом населення, відсутністю єдиної общинної традиції, інтенсивними міграційними процесами і стрімким промисловим розвитком регіону. Попри всі свої недоліки, волосні суди та сільські сходи залишались ефективним механізмом вирішення дрібних побутових конфліктів у сільському середовищі і важливим елементом громадянського соціуму, що формувався у пореформеному українському селі.

3.2. Реалізація принципу народного представництва у судах мирової юстиції Півдня України (1864 - початок XX ст.)

Судова реформа 1864 року є одним із найбільш значимих і водночас найбільш дискусійних подій у правовій історії Російської імперії, і водночас українських земель, що входили до її складу, у другій половині XIX – початку XX століття. Вона докорінно перетворила систему судоустрою та судочинства, ввівши принципи незалежності суду від адміністрації, гласності процесу, рівності сторін перед законом та інституту присяжних засідателів. Багато сучасників тих подій та вчених поділяють думку, що завдяки реформі 1864 року було зроблено важливий крок на шляху до демократизації правосуддя в Російській імперії, оскільки було суттєво розширено зміст принципу народного представництва у органах судової влади [16, с.665]. Зокрема, на думку Сендецького В.Р. «Судова реформа 1864 року стала необхідним елементом тотальних змін тогочасної суспільно-політичної системи. ... її беззаперечними здобутками стали рівність громадян перед законом, гласність судочинства, незмінюваність суддів та їх незалежність від адміністративних чиновників, запровадження змагальності у судочинстві та створення системи мирових судів» [230, с. 94–95]. На погляд західних дослідників, судова реформа є не лише «найуспішнішою з Великих реформ», але й такою, що «обіцяла принести російському суспільству рівень справедливості, якого воно ніколи раніше не відчувало» [288, р. 7–62]. Серед значної кількості демократичних нововведень, насамперед дослідники відзначають ті, що найбільше забезпечували залучення широких верств населення до безпосереднього відправлення правосуддя та формування суддівського корпусу. Мова йде про інститут мирових суддів та суд присяжних засідателів, запровадження яких західні дослідники визначають одним з найвизначніших досягнень реформаторів [321; 312]. Водночас, у реформи вистачало і своїх критиків, які хоча і погоджувалися, що задум реформи мав прогресивний характер і ніс значну користь суспільству, водночас відзначали значні відступи від проголошених засад в ході безпосереднього впровадження реформи. Так, один з перших дослідників Судової реформи 1864 р. Д.Генкін називав найбільшим недоліком реформи нерівномірність та частковість її реалізації в окремих регіонах

Російської імперії, відсутність єдиного підходу для всіх регіонів держави [45]. Окремої критики зазнавала псевдовиборність мирових суддів та присяжних, яка на погляд дослідників, виникала внаслідок існування у законодавстві чисельних цензів та втручання органів влади у процедуру виборів судових органів [277]. Зважаючи на вищезазначене, вважаємо за необхідне розглянути основні нововведення реформи 1864 р. у південноукраїнських губерніях з позиції їх реальної здатності забезпечити доступ населення до відправлення правосуддя.

Одним з найбільш важливих елементів реформи стало саме запровадження системи мирової юстиції, яка повинна була забезпечити доступне, швидке та неформальне судочинство для широких верств населення. Ідея створення мирового суду спиралася на досвід як зарубіжних країн, використовуючи моделі британського та французького правосуддя, так і на власний історичний досвід, частково розкритий у попередніх розділах дисертаційного дослідження. Мировий суд повинен був стати найбільш тісно зближеним з народом, завдяки особливій процедурі свого формування, та забезпечити поєднання державного права та народного погляду на справедливість. Ідеї створення подібних судів активно обговорювалися в урядових колах, юридичній спільноті та громадськості задовго до 60-х рр. XIX століття. Ще у 1827 р. граф Кочубей, голова Державної ради, висловив думку про необхідність заснування в повітах «мирних судів» (*juges de paix*) за французьким зразком. Декабрист М. М. Муравйов у своєму конституційному проекті пропонував «совісних суддів», яких обирало б місцеве населення повіту, а судовий процес провадився б усно та відкрито. Ці ідеї, попри свою тогочасну нездійсненність, заклали ідеологічне підґрунтя для майбутньої реформи. На наш погляд, принципово важливо відзначити, що навіть у найраніших проектах простежувалася так невід'ємна риса майбутнього інституту як виборність, з метою забезпечення до нього суспільної довіри як легітимаційного чинника.

Центральною дискусійною проблемою в ході підготовки реформи стало питання про спосіб формування корпусу мирових суддів. Як ми побачимо далі, «Учреждение судебных установлений» («[240] Заснування судових установ») передбачали принцип виборності усіх мирових суддів. Це рішення повинно було

стати принципово важливим кроком у напрямі демократизації правосуддя, оскільки виборний суддя здобував свої повноваження від суспільства, а не від держави, тож, принаймні теоретично, вважався більш незалежним від неї. Однак саме через подібну незалежність в урядових колах тривалий час висловлювалася думка про необхідність скасування принципу виборності, або принаймні поставлення її під контроль держави. Так, міністр юстиції граф В. Панін, один з ключових адміністраторів Олександра II, який відповідав за розробку та впровадження в життя судових статутів, активно виступав проти обрання мирових суддів населенням та відокремлення суду від адміністрації. Його позиція була підтримана багатьма консервативними урядовцями, яких лякала перспектива втрати монархією контролю за судовою системою [58; 124]. Цікавою є дискусія, що виникла на регіональному рівні в середовищі південноукраїнських чиновників. У той час, як генерал-губернатор Новоросії та Бессарабської області Коцеба виступав у підтримку виборності суддів, то його підлеглий, консервативно налаштований цивільний губернатор Бессарабської області барон Веліо заявляв про необхідність прямого призначення урядом [126; 28]. Загальна позиція консервативної царської бюрократії щодо питання виборності суду була пізніше сформульована Ю.Вітте, який зауважував: «Виборні земські засади прямо протилежні засадам урядового призначення... Введення виборного всестанового порядку формування як місцевих органів самоврядування, так і місцевих судів входили в непримиренну суперечність із загальним державним устроєм» [31, с. 186].

Правову основу діяльності мирових судів становив комплекс нормативних актів, центральне місце серед яких посідав закон «Заснування судових установ» (Далі – Закон 1864 р.) [240]. Саме цей документ закріплював структуру мирового суду, порядок формування його органів, вимоги до кандидатів на суддівські посади та форми участі представників місцевої громади у здійсненні правосуддя. Поруч із ним важливу роль відігравали Статут про покарання, що накладаються мировими суддями, Статут кримінального судочинства та Статут цивільного судочинства, що визначали процесуальний порядок розгляду справ у мирових судах. Дослідники судової реформи 1864 р. однастайні в тому, що ці акти являли собою принципово

нову модель судоустрою, засновану на засадах відокремлення суду від адміністрації, гласності, змагальності та рівності сторін перед законом [85, с. 291; 87, с. 359; 95, с. 156; 293, с. 112; 300, с. 65; 323, с. 7].

Запровадження мирових судів на Півдні України відбувалося поетапно. Таврійська, Херсонська та Катеринославська губернії увійшли до складу судових округів, на які поширювалась юрисдикція новоутворених мирових інституцій, у 1869–1872 рр. [84, с. 16]. Перші кроки були здійснені у 1867 р. в частині Катеринославської губернії, а остаточне запровадження мирових судів у всіх південоукраїнських губерніях відбулося з 1869 року після формування Одеської судової палати, до якої вони були віднесені [84, с. 17].

Структура мирового суду, закріплена Законом 1864 р, передбачала дворівневу організацію: першу інстанцію становили одноособові мирові судді, які поділялися на дільничні та почесні, а другу, апеляційну інстанцію, репрезентував колегіальний з'їзд мирових суддів. Крім того, у законодавстві передбачалося існування додаткових та запасних суддів, що забезпечували безперервність судочинства. Сенат виступав вищим наглядовим органом щодо мирових судів, здійснюючи касаційне провадження [323, с. 5]. Така триланкова система відрізнялась від структури загальних судів і була пристосована до вирішення справ незначної складності у стислі строки та з мінімальними процесуальними формальностями.

Дільничний мировий суддя першої інстанції уособлював собою найбільш діяльний елемент мирового судочинства. Згідно зі ст. 15 Закону 1864 р, у кожній мировій дільниці перебував дільничний мировий суддя [240], що здійснював правосуддя на своїй території в одноособовому порядку. Підсудність мирових суддів охоплювала цивільні справи з ціною позову до 500 рублів та нескладні кримінальні справи, за якими передбачалося покарання у вигляді короткострокового позбавлення волі або грошового стягнення. Дільничний суддя був зобов'язаний відправляти правосуддя виключно у своїй дільниці, а первісний розподіл дільниць здійснювався загальними зборами суддів на початку трирічного терміну [240]. Прикріплення судді до конкретної дільниці мало важливий соціальний сенс оскільки дозволяло йому

близько ознайомитися з місцевими жителями, їхніми потребами та звичаями, що суттєво підвищувало довіру населення до суду.

Камера дільничного судді була відкрита в усі присутні дні. При цьому законодавець встановлював принципово важливу норму, що суддя зобов'язаний був особисто приймати скарги та прохання і не мав права відмовляти у прийнятті будь-яких документів [240]. Більше того, за необхідності суддя мав виїжджати для провадження суду безпосередньо на місце виникнення справи, що перетворювало мировий суд на справді доступний для пересічного жителя правозахисний інститут. Ця норма мала особливе значення на Півдні України, де значна частина населення мешкала у віддалених сільських районах та колоніях, нерідко позбавлених зручного сполучення з повітовими центрами.

Важливою складовою мирового суду першої інстанції були почесні мирові судді. На відміну від дільничних, згідно ст. 50 Закону 1864 р. вони не отримували грошового утримання та не мали власної камери, виконуючи функції судді лише за зверненням сторін або у разі відсутності дільничного судді [84, с. 26]. Законодавець прямо формулював мету запровадження цього інституту: «для полегшення виконання численних обов'язків мирового (дільничного) судді, та особливо для того, щоб особи, які заслуговують повної поваги й довіри, не позбавлялися можливості... надавати своїм впливом сприяння до охорони громадського порядку й спокою» [240]. Інститут почесних суддів органічно вписався у концепцію мирового суду як суду громадського, де служіння правосуддю сприймалося як громадянський обов'язок заможних та шанованих членів місцевої спільноти.

Другу інстанцію в системі мирових судів становив з'їзд мирових суддів [153, с. 219]. Відповідно до ст. 51 Закону 1864 р. він збирався у визначені строки для остаточного вирішення справ, що підлягали мировому розгляду, а також для касаційного розгляду рішень мирових суддів [240]. Ключовою ознакою з'їзду, що відрізняє його від апеляційних інстанцій загальних судів, було те, що до його складу входили ті самі судді, які здійснювали правосуддя в першій інстанції, тобто особи, обрані місцевим суспільством. Це означало, що апеляційне провадження у мировому

суді являло собою колегіальний розгляд справи судьями-громадянами, а не ревізію рішень нижчих судів призначеним державою чиновницьким корпусом.

Ключовим питанням, що визначало демократичний характер мирового суду, є питання про порядок формування суддівського корпусу. Стаття 10 Закону 1864 р, проголошувала фундаментальний принцип: «мирові судді вибираються всіма станами у сукупності та затверджуються урядом» [240]. Це означало, що суддівські посади не заміщались адміністративним призначенням згори, а формувалися знизу, шляхом суспільного волевиявлення. Виборний характер мирового суду принципово відрізняв його від загальних судових установлень, де судді призначалися короною. Як відзначають сучасні дослідники, саме виборність була тим стрижневим елементом, навколо якого будувалась уся концепція мирового правосуддя як правосуддя народного [241, с. 213].

Запровадження виборної системи формування мирового суду в ході судової реформи 1864 р. розглядається дослідниками як один із найбільш новаторських елементів перетворень епохи Олександра II, що відображало принципово нову концепцію суду як інституту, укоріненого в місцевій громаді та підзвітного їй. «Судова реформа 1864 р., - відзначає Биркович О., - стала визначальною у плані трансформації всієї правової системи Російської імперії, адже започаткувала нетипову для абсолютистської монархії ліберально-демократичну систему судоустрою та судочинства, яка в окремих аспектах випереджала чинні тоді європейські практики» [21, с. 164]. Водночас, як уже зазначалося вище, традиції виборності та підзвітності суддів мали глибоке коріння в правовій культурі етносів, що впродовж тривалого часу населяли південноукраїнські землі. У цьому контексті реформаторська діяльність царського уряду набуває дещо іншого виміру. Заслугою імперської влади слід вважати не стільки генерування принципово нових правових ідей, скільки рецепцію та кодифікацію усталеного історичного досвіду, його юридичне оформлення і встановлення легальних механізмів реалізації права громади на участь у відправленні правосуддя. Водночас, більшість дослідників судової реформи відзначають, що виборна система з самого початку поєднувала

елементи народного волевиявлення з механізмами державного контролю [153, с. 219; 215, с. 86; 272, с. 1045]. .

Процедура виборів передбачала кілька ступенів народної участі. Насамперед складався список кандидатів, правоздатних до заняття посади мирового судді, який формувався повітовим предводителем дворянства за погодженням з міським головою та місцевими судьями (ст. 26 Закону 1864 р.). Список публікувався у губернських відомостях, що забезпечувало його загальнодоступність та можливість громадського контролю (ст. 29 Закону 1864 р.). Будь-яка приватна особа мала право подавати скарги на пропуски у списку або на неправильне внесення кандидата [240]. Самі вибори провадилися земськими повітовими зборами або міськими думами, які являлися ключовими виборними інститутами місцевого самоврядування отже можна погодитися з твердженнями дослідників судової реформи, що процедура формування носила подвійний демократичний характер [229, с. 15; 272, с. 1046]. .

Дискусійним питанням під час підготовки реформи було питання про форму виборів: загальні чи прямі. Лунали пропозиції встановити вибори мирових суддів по кожній мировій дільниці окремо, щоб «місцеве населення брало безпосередню й більш широку участь». Прибічники такої системи вказували, що за прямих виборів мешканці дільниці «були б більш зацікавлені в обранні на посаду мирового судді особи, цілком гідної та здатної, знаючи, що при невдалому виборі усі наслідки відіб'ються на них самих» [8, с. 235]. Така пропозиція, попри її привабливість, не була прийнята з організаційних та процесуальних міркувань, однак сам факт її обговорення свідчить про те, що ідея безпосередньої народної участі у формуванні мирового суду перебувала в центрі реформаторської думки.

Ключовим питанням виборної системи були вимоги до кандидатів у мирові судді. Закон 1864 р. встановлював ряд обов'язкових цензів, які можна поділити на загальні та спеціальні. До загальних відносилися вимоги, що висувалися практично до всіх суддів у Російській імперії, незалежно від їх статусу: віковий, статевий, громадянства, моральний. До спеціальних, можемо віднести: освітній, майновий та ценз осідлості. Кожен із цих цензів мав власну логіку і породжував власні проблеми у практичній реалізації.

Серед загальних цензів, встановлених Установленням судових установлень 1864 р., віковий ценз посідає особливе місце з огляду на його концептуальне навантаження. Стаття 19 Закону 1864 р. визначала мінімальний вік кандидата у 25 років, вимога, яка була свідомо підвищена порівняно з первісними проєктними варіантами реформи, де фігурувала позначка у 21 рік [272, с. 1044]. Підвищення вікової межі відображало переконання розробників статутів у тому, що мировий суддя, покликаний виконувати передусім примирливу функцію, мусить мати достатній життєвий і соціальний досвід для авторитетного посередництва між сторонами. Вікова вимога органічно вписувалася в загальну філософію мирової юстиції, де особистий авторитет судді у громаді мав компенсувати відсутність обов'язкової юридичної освіти. Показово, що законодавець не встановлював верхньої вікової межі, що на практиці подекуди призводило до ситуацій, коли посаду обіймали особи похилого віку, нездатні до повноцінної судової діяльності.

Ценз статі та ценз підданства належать до тих загальних вимог, які в правовому середовищі нового часу сприймалися як само собою зрозумілі й майже не потребували обґрунтування, однак з погляду сучасної правової історії заслуговують на окрему увагу. Виключно чоловічий склад мирового суду відповідав загальній моделі публічно-правового статусу жінки в Російській імперії другої половини XIX ст.. Як справедливо зазначають вітчизняні автори, які досліджували еволюції правового статусу жінки на українських землях «Жінки усєї Російської імперії не мали пасивного виборчого права і були позбавлені можливості приймати участь в державному управлінні та самоуправлінні» [97, с. 120]. Однак, слід зазначити, що наявність статевого цензу не свідчила про регресивний характер законодавства царської держави. Навіть у найбільш демократичних європейських державах кінця XIX – почату XX століття, жінка не допускалася до заміщення державних посад і не наділялася виборчими правами, а суфражистський рух лише починав набирати свою силу. Це пояснюється тим, що в суспільному та науковому середовищі другої половини XIX століття були широко популярні ідеї про природну неповноцінність жінки. Прихильники цих поглядів переконували суспільство в тому, що їх кров має більше води, мозок слабший, рівень здібностей нижче, ніж у чоловіків, а функції

материнства серйозно виснажують організм [142, с. 7]. Домінування подібних суспільних поглядів на жінку суттєво впливало на законодавство. Питання про допуск жінок до виборів, у тому числі і до виборів у органи мирової юстиції, порушувалося в ліберальній пресі одразу з моменту початку реформ. “Жінка, свідомо одержавши волю, - писав “Одесский вестник в 1860 році, - здатна на все світле: у всіх випадках, при всіх умовах, вона рівно буде служити загальнолюдським типом жінки, тому, що одного разу одержавши волю, вона вже не відмовиться від неї та буде вірним представником демократії” [150, с. 233]. Однак подібні думки не отримували значного суспільного схвалення, тож не могли безпосередньо вплинути на законодавця.

Щодо вимоги російського підданства мала подвійне функціональне навантаження: по-перше, вона забезпечувала лояльність судді щодо державної правової системи, по-друге, слугувала інструментом обмеження доступу до посади для представників національних меншин у неросійських губерніях, що набувало особливої гостроти на українських, польських і прибалтійських землях.

Моральний ценз, закріплений тією ж ст. 19 Закону 1864 р., попри зовні оціночний характер, отримав у законодавстві відносно чітку нормативну конкретизацію через перелік обставин, що беззастережно усували кандидата від посади: наявність обвинувального вироку суду, перебування під слідством або судом у кримінальній справі, оголошення неспроможним боржником, позбавлення духовного сану за дисциплінарний проступок, а також перебування під опікою. М. Г. Коротких звертає увагу на принципову відмінність морального цензу від решти вимог: якщо майновий та освітній цензи підлягали об'єктивній перевірці, то оцінка «моральної бездоганності» містила елемент суб'єктивного розсуду з боку земських зборів як органу, що проводив вибори. Це відкривало можливість для використання морального цензу як інструменту політичного відсіву небажаних кандидатів, перетворюючи його з правової гарантії якості судового корпусу на потенційний засіб корпоративного контролю місцевих еліт над складом мирової юстиції.

Ценз осідлості вимагав від кандидата бути місцевим жителем, однак трактувався надзвичайно широко: не вимагалось ані постійного проживання в

конкретному повіті впродовж певного строку, ані навіть наявності майна саме в тому окрузі, де відбуваються вибори. Державна Рада 18 березня 1866 р. роз'яснила, що «володіння маєтком в різних місцях... не обмежується ніякою виключно місцевістю, відносячись в рівній мірі до усіх» [240, ст. 19]. Таке широке розуміння місцевого цензу обґрунтовувалося тим, що «чим ширше буде коло, з якого можна вибирати на важливу посаду мирових суддів,... тим більше забезпечиться й можливість покликання до цих обов'язків найкращих та самих гідних людей» [84, с. 218]. По суті, місцевий ценз у такому трактуванні ставав майже номінальним і практично не звужував коло потенційних кандидатів.

Освітній ценз, закріплений у ст. 19 Закону 1864 р., передбачав, що у мирові судді можуть обиратися лише ті особи, які «отримали освіту у вищих чи середніх учбових закладах, або видержали відповідне цьому випробування, або ж прослужили не менше трьох років на таких посадах, при відправленні котрих могли набути практичних відомостей у провадженні судових справ» [240, ст. 19]. Звертає на себе увагу, що фахові вимоги до кандидата були виписані дуже широко, адже від особи, що претендувала на заміщення посади мирового судді, не вимагалось юридичної освіти і навіть допускалася можливість обрання осіб без будь-якої формальної освіти за наявності практичного досвіду. Типовою була практика заміщення осіб з середньою ат вищою освітою. Зокрема, у Таврійській губернії, хоча більшість суддів і мали вищу освіту, але фаховою, юридичною, як правило володіли судді у провідних судових округах, зокрема Севастопольско-Ялтинському [200, с. 63–66]. Цілком слушно більшість дослідників реформи, відзначаючи цей крок царського уряду, говорять, що він був викликаний суто прагматичною причиною, а саме відсутністю потрібної кількості фахових юристів, які могли б замінити всі вакантні посади [21, с. 164; 229, с.12]. Наявні статистичні данні свідчать, що в середині XIX століття відбувається поступове зростання популярності юридичної освіти. Так, за окремими підрахунками, за 40 років, з 1821 по 1861 рр., юридичні факультети Росії випустили загалом лише 9 тисяч осіб [4, с. 172], натомість з 1900 по 1908 р., тобто менш ніж за десять років, було випущено вже пона 11 тисяч осіб. Українські центри юридичної освіти, які були представлені юридичними

факультетами Харківського, Київського та Новоросійського університетів також демонстрували позитивну динаміку випускників та зростання науково-педагогічних кадрів [248, с. 255–263]. Водночас, навіть наявна позитивна динаміка не могла забезпечити потребу у багатьох сотнях кадрів, які одночасно потребували усі новостворені судові та правоохоронні інстанції, що виникли внаслідок реформ 60-х рр. XIX століття. Головачов О. А., аналізуючи цю проблему, писав: «знайти у даний час декілька тисяч людей юридично-освічених для заняття посад мирових суддів немає ніякої можливості, і що триматися теоретичної точки зору в такому випадку – це означає відстрочувати здійснення необхідної реформи. На цій підставі теорія повинна зробити поступку й допустити до обрання осіб, що отримали загальну освіту» [124, с. 174]. Для Півдня України ситуація загострювалася ще й тим, що у регіона тривалий час були відсутні навчальні установи, які здійснювали підготовку юристів на масовій основі. Існуючий Рішельєвський ліцей найкращі часи випускав декілька десятків слухачів юридичного відділення, а в 1855/56 року взагалі прийняв лише 4 осіб [48, с. 217]. Загалом з 1838 р. по 1864 р. ліцей підготував усього лише 282 юристів [144, с. 11–20]. Створення у 1865 році юридичного факультету Новоросійського університету лише частково виправило проблему з підготовкою кадрів, оскільки ще майже 10 років по тому кафедри факультету не були повністю укомплектовані професорсько-викладацьким складом, а чисельність студентів, що навчалася на юридичній спеціальності до 1880 р. коливалася близько 200-300 осіб [151]

Водночас, незважаючи на об'єктивні обставини, у такого рішення вистачало і серйозних критиків, які вбачали у заниженому освітньому цензі серйозний ризик, оскільки до суддівських посад могли потрапляти особи, чиї уявлення про право формувалися виключно звичаєм і побутовою мораллю, а не правовою наукою. Разом з тим, реформа 1912 р., що поновлювала інститут мирового суду, лише частково врахувала цю критику, надавши особам, що мали вищу юридичну освіту додаткові можливості у заміщенні вакантних посад (наприклад, шляхом зменшення майнового цензу), вона, разом з цим не позбавила кандидатів без фахової освіти можливості потрапляння до суддівських рядів [271, с.17]. Але слід взяти до уваги, що на

початку XX століття ситуація з підготовкою юридичних кадрів була на порядок краща, ніж у попередній період

Найбільш дискусійним і практично значущим виявився майновий ценз. Відповідно до п. 3 ст. 19 Закон 1864р. кандидат у мирові судді мав володіти або земельною ділянкою у подвійному розмірі від тієї, що давала право брати участь у виборах до земських повітових зборів, або іншим нерухомим майном вартістю не нижче 15 000 рублів, або ж міською нерухомою власністю, оціненою в столицях не менше ніж у 6 000, а в інших містах – не менше ніж у 3 000 рублів [240, ст. 19]. Конкретна кількість десятин землі для майнового цензу мирового судді у кожній губернії дорівнювала подвійному земському цензу для участі в повітовому земському зібранні (т. зв. «повний земський ценз»). Держава офіційно закріпила базові цифри для обрахунку у законодавстві (Додаток до «Положення про земські установи 1864 р.»), які могли варіюватися як щодо різних губерній, так і в межах повітів однієї губернії. Так, для Херсонської гуубернії встановлювалися розміри «повного цензу» у межах від 200 до 250 десятин, натомість у Таврійській губернії вони становили від 350 до 475 десятин [167, № 40457]. Таким чином, після обрахунку на основі визначених мінімумів норми для виборів по південноукраїнським губерніям становили: для Катеринославської – від 400 до 500 десятин, для Херсонської від 400 до 700, для Таврійської від 700 до 950 десятин [258, с. 116]. Такі показники відображали відмінності у структурі землеволодіння на Півдні: у Таврійській губернії, де переважали великі степові маєтки, ценз у 950 десятин для окремих повітів фактично обмежував коло кандидатів найзаможнішими землевласниками.

Логіка запровадження майнового цензу пояснювалась авторами реформи насамперед необхідністю забезпечити матеріальну незалежність судді. Аргументація укладачів Статутів була такою: «матеріальна незалежність в особливості необхідна, оскільки: 1) дільничним суддям передбачається призначити оклад утримання набагато менший, ніж коронним суддям, а почесні судді будуть служити абсолютно безоплатно; 2) коронним суддям присвоюється право незмінюваності, а мирові судді повинні будуть піддаватися періодичному перебалотуванню; 3) при одноособовому

характері своєї посади... йому надзвичайно буде трудно встояти проти різного роду впливів чи навіть спокус, якщо він за матеріальним своїм положенням буде знаходитися у становищі, близькому до нестатку» [267, с. 298]. Проте на практиці майновий ценз породжував проблеми, які зводили нанівець цю логіку. Критики реформи вказували на щонайменше дві принципові вади майнового цензу. По-перше, він усував від виборів осіб, які мали цілком достатній для матеріальної незалежності достаток в інших формах. Головачов О. з цього приводу писав: «є багато вільних професій, рухомих цінностей та капіталів, котрі забезпечують людину у матеріальному відношенні набагато більше, ніж нерухома власність. Чому ж ці особи усунені від виборів..., хоча б вони й сполучають у собі інші умови обираності?» [263, с. 196]. По-друге, розмір земельного цензу виявився занадто великим для реального забезпечення достатньої кількості кандидатів. Тому багато з дослідників відзначають, що майновий ценз при виборах мирових судів, не досягаючи жодної зі своїх цілей, виявлявся навіть більш шкідливим по наслідкам [263, с. 210]. На практиці ці вади призводили до того, що в окремих повітах Півдня України взагалі бракувало кандидатів, готових балотуватися. Показовим прикладом є ситуація у Дніпровському повіті Таврійської губернії, де повітові земські збори скаржилися: «землеволодіння складається з великого й дрібного; більша частина володільців великої власності тут не живе, а останні, за обсягом своїх занять, не можуть присвячувати свій труд на судові посади». Натомість, володільці дрібної власності, які мають менше встановленого в законодавстві обсягу землі, не відповідають вимогам закону» [46, с. 18]. Представники Таврійського земства неодноразово зверталися до влади з проханням надати їм право віддавати пріоритет освітньому цензу над майновим і обирати на посаду суддів осіб з відповідною освітою, але за відсутності належного земельного наділу [254, с. 112]. Ці факти, свідчать, що майновий ценз у Таврійській та суміжних губерніях Півдня реально звужував можливість реалізації виборного принципу, оскільки громади просто не мали достатнього кола правоздатних кандидатів.

Законодавець передбачив, однак, механізм часткового подолання цензових обмежень. Стаття 34 Закону 1864 року дозволяла земським зборам одностайним

рішенням повного за складом зібрання надавати звання мирового судді особам, «котрі хоча і не сполучають умов, що вимагаються 19 та 20-ю статтями..., але набули громадської довіри й поваги своїми заслугами та корисною діяльністю» [240, ст. 34]. Умова одностайності мала принципове значення: вона означала, що обхід цензових вимог можливий лише тоді, коли вся спільнота виборців без жодного заперечення визнає гідність конкретної особи. По суті, цим механізмом законодавець допускав, що громадський авторитет може замінити майновий або освітній ценз. На Півдні України ст. 34 набула досить широкого застосування, оскільки дозволяла обійти великі майнові цензи характерні для південноукраїнських губерній. Це є виразним свідченням того, що місцеві представницькі органи свідомо намагалися наповнити суд особами з реальним авторитетом у громаді, а не лише тими, хто формально задовольняв законодавчі вимоги.

Одним із ключових елементів судової реформи 1864 р., що втілював ідею безпосередньої участі населення у відправленні правосуддя, стала виборність мирових суддів. Утім, сам по собі факт закріплення виборчого механізму в законодавстві ще не свідчить про реальну народну участь у формуванні судової влади, адже будь-яка виборча процедура може містити елементи, що суттєво обмежують її демократичний зміст. Тому з'ясування дійсного характеру виборності мирових суддів вимагає детального аналізу встановленого порядку проведення виборів, цензових обмежень та ступеня державного впливу на їхній результат. Процедура виборів мирових суддів, закріплена в Законі 1864 р., передбачала кілька послідовних стадій, у кожній з яких поєднувалися народне волевиявлення та державний контроль. Першою стадією було складання списку кандидатів, правоздатних для заняття посади. Список формувався повітовим предводителем дворянства за погодженням з міським головою та місцевими мировими суддями [240, ст. 26]. Принципово важливим є те, що за три місяці до виборів список публікувався у губернських відомостях [240, ст. 29] – офіційному друкованому органі губернської адміністрації. Публікація забезпечувала відкритість процесу і давала можливість будь-якій приватній особі подавати скарги на пропуски у списку або на неправильне включення кандидата [240, ст. 31]. Після отримання зауважень

список передавався на розгляд земських зборів, які могли вносити до нього виправлення. Таким чином, підготовка до виборів являла собою публічну, відкриту для громадського контролю процедуру.

Самі вибори провадилися наявними гласними шляхом балотування звичним для тогочасної Російської імперії [240, ст. 33]. Місцеві громади отримали право самостійно визначати спосіб голосування за кандидатів, у відповідності до їх потреб та можливостей. Обраним вважався кандидат, який отримав більше виборчих голосів, ніж невиборчих. Результати оформлювалися журналом, який підписувався головою та секретарем зборів, членами земської управи та всіма присутніми членами зборів [240, ст. 33]. Процедура фіксації результатів мала юридично значущий характер і унеможливлювала подальше оскарження підсумків голосування на підставі процесуальних порушень. Схожі правила діяли й щодо виборів у міських думах, де мирові судді обирались думою, а не земськими зборами [240, ст. 40], ця система функціонувала в умовах значно більш активного міського суспільного середовища, що надавало виборам більш публічного характеру.

Щодо впливу держави на виборчий процес, то слід відзначити, що тогочасне законодавство дійсно створювало можливості для здійснення державного контролю за процедурою виборів і надавало можливість впливу на їх кінцевий результат. Щонайперше, власне встановлення цензових вимог само по собі відіграло свою роль у відстороненні від виборів осіб, чия лояльність фактично чи потенційно викликала сумнів у держави. Майнові цензи сприяли тому, що обраними могли бути кандидати з заможніших прошарків, які в очах царського уряду мали більшу довіру. По-друге, у виборчому процесі активну роль відігравав губернатор: отримуючи список кандидатів від предводителя дворянства, він мав право робити зауваження щодо неправильного внесення кого-небудь у список [240, ст. 30]. Щоправда, право губернатора стосувалося виключно перевірки формальної відповідності кандидатів законним вимогам і не поширювалося на оцінку їхніх особистих якостей. По-третє, обрані земськими зборами судді підлягали «затвердженню урядом» [240, ст. 10]. Таким чином, остаточне введення на посаду залежало від рішення виконавчої влади.

Однак практика свідчить, що відмова у затвердженні була рідкісним явищем і застосовувалась переважно у випадках грубого порушення законних вимог.

Ще одним інструментом державного впливу на формування суддівського корпусу була можливість призначення мирових суддів в обхід виборів. Відповідно до ст. 38 Закону 1864 р., якщо в певній місцевості виявлявся нестаток правоздатних кандидатів для обрання у дільничні мирові судді, перший департамент Сенату за поданням міністра юстиції міг призначати суддів від уряду [240, ст. 38]. При цьому законодавець наголошував, що Сенат таким своїм рішенням «доповнює, а не заміняє» земські повітові збори. Це застереження принципово: навіть у виняткових ситуаціях законодавець не відмовлявся від виборного принципу як основного, допускаючи урядове призначення лише як тимчасовий доповнювальний захід. Дослідниця Л. Г. Захарова, аналізуючи реформаторський курс епохи Олександра II, зазначає, що саме поєднання виборності з обмеженим урядовим контролем було характерною рисою ліберальних перетворень 1860-х рр., які прагнули розширити участь суспільства в управлінні, не відмовляючись від самодержавного принципу верховної влади [11, с. 78].

Таким чином, попри формальне закріплення виборчого механізму, реальна участь народу у виборах мирових суддів була частково обмежена державою через звуження кола виборців за допомогою виборчих цензів, а також процедури затвердження кандидатів на їх посадах. Це викликало жваву критику зі сторони представників ліберального дворянства та радянських науковців, які вказували на суперечність між формальним принципом виборності та реальним механізмом її здійснення і робили висновок про відсутність реальної змоги виборців впливати на кінцеві результати голосування. Так, Г.Джаншиєв вказував, що: «Виборність, обмежена майновим цензом і залежністю від земських зборів, де переважало дворянство, на ділі зводила нанівець можливість участі нижчих класів у формуванні судової влади. Суддя обирався тими, перед ким і мав судити, а це означало, що суд не міг бути ні незалежним, ні народним у справжньому розумінні» [40, с. 426]. Ще більш критичною, були оцінки радянських історіографів. Так, радянський дослідник судового права Б.Виленький у своїй роботі доводив, що виборність мирових суддів

виявилася фікцією, оскільки земство слугувало «провідником дворянської волі», а не голосом «широких верств населення» [10, с. 179]. Погоджуючись з тим, що держава забезпечила тісний контроль за виборами мирових суддів, водночас слід зазначити. Що безпосереднє втручання губернаторів у виборчий процес було доволі рідким явищем, і як правило відбувалося коли реєстрували кандидата, що не мав права висуватися. Так, в матеріалах земських зібрань зафіксовані факти звернень губернаторів про неправильні внесення до списку осіб, що мають право на заміщення посади мирового судді. Після розгляду справи, як правило, зібрання виключали порушників зі списку [98, с. 67; 272, с. 1044–1045]. Таким чином, участь губернатора у перевірці списків кандидатів, при всій своїй потенційній можливості для зловживань, виконувала і легітимну функцію: вона забезпечувала дотримання законних вимог до кандидатів. Право Сенату призначати суддів у разі нестачі кандидатів забезпечувало безперервність правосуддя в тих повітах, де виборна система давала збої через нездатність забезпечити потрібний кадровий резерв, що, як ми показали вище, було реальною проблемою на Півдні України. Таким чином, окремі елементи державного контролю виконували не стільки репресивну, скільки компенсаторну функцію, заповнюючи прогалини, що виникали через об'єктивні недоліки виборної системи.

Говорячи про реальність виборів мирових суддів, ми не можемо оминати увагою у такий показник, як соціальний та національний склад суддівського корпусу, адже саме він свідчить про те, чи дійсно місцева громада мала реальний вплив на формування суду. Особливо промовистим цей показник стає для поліетнічного Півдня України, де строкатість населення дозволяла стати локальним «лакмусовим папірцем» демократичного характеру реформи - чим ширше коло етнічних груп та соціальних верств було представлено серед мирових суддів, тим більше підстав стверджувати, що виборність мала реальний, а не суто юридичний зміст.

Аналіз національного та соціального складу можна здійснити за відкритими джерелами земських видань, які постійно публікували списки кандидатів та відібраних суддів. Аналіз цих матеріалів дозволяє говорити, що більша частина

обраних суддів це були представники вищих прошарків населення, насамперед дворянства. Цей факт, тривалий час дозволяв радянській історіографії зображати мирового суддю як представника вищого класу відірваного від основної частини суспільства. Дійсно, на перший погляд зауваження є справедливим, оскільки наявні матеріали підтверджують значний відсоток дворян серед мирових суддів. Проте, більш ретельний аналіз дозволяє встановити особливість південноукраїнських губерній. На відміну від центральних губерній, де дворянство мало глибоке коріння, на Півдні воно часто походило зі службового дворянства, козацької старшини, зрівняної у правах із дворянами, або з родин іноземного походження (греки, серби, молдавани), що отримали привілеї за колонізацію краю. Так, аналіз особового складу мирових суддів м. Одеси, виявляє, що 8 з 14 суддів у 1912 році мали статус колезького, статського або надвірного радника [155, с. 69]. Означені статуси є цивільними чинами VII, VI і V класів у відповідності «Табелю про ранги» Петра I відповідно, які отримувалися за службу і надавали особі право на потомственне дворянство. Соціально це найчастіше були вихідці з духовенства, міщанства, дрібного купецтва, а іноді й із заможного селянства, людей, які не мали земельних маєтків і родових привілеїв, але здобули статус через освіту і службу. Аналогічну ситуацію дає аналіз пам'ятних книжок та календарів Таврійського та Катеринославської губернії, а також інших земств Херсонської губернії [158, с. 119]. Щодо національного складу, то хоча і матеріали не містять прямої вказівки на етнічну приналежність, але більша половина мирових суддів мала закінчення прізвища «кій» - Уманський, Хмельницькій, Чудовській. Згідно з наявними дослідженнями, прізвища з закінченням «-ський» чи «-цький» є характерними для польської знаті, які поширювалися на українську шляхту в час Польсько-Литовської держави XIV-XVII ст., а з неї перейшли до козацької старшини .. Найбільше з них поширювалися в Миколаївській та Херсонській областях» [110, с. 24]. Таким чином, ми можемо зробити висновок , що серед мирових суддів материкової Південної України значну кількість становили представники української, та можливо , польської національності, що загалом відповідало етнічному складу регіону. Схожа ситуація була і на території Таврійської губернії, де в складі суддів були

представники найбільш чисельних груп населення регіону – кримські татари, німці, греки. Так, у списках Сімферопольських мирових суддів у 1917 році ми знаходимо тараські прізвища: Куршуть Бей Крымтаєв, Вартанесь Калустовичь Мурзаєв; німецькі прізвища Івана Штраумберга та Германа Вернера [114].

Водночас, аналіз національного складу мирових суддів дозволяє зробити висновок, що значну частину мирових суддів становили представники російської етнічної спільноти. Їх домінування у судовій системі не може розглядатися виключно крізь призму русифікації системи управління та судочинства, оскільки значний вплив мали і інші фактори. Більшість суддів-росіян були вставними офіцерами середніх чинів, які мали освіту, досвід адміністративної роботи і, водночас, на яких не поширювалася вимога про значний майновий ценз [159, с. 119]. За цієї ситуації, коли вихідці з заможних прошарків населення не змогли забезпечити повноцінне кадрове поповнення, саме представники цього прошарку давали можливість подолати кадровий дефіцит.

Серед різновидів мирового суду, запровадженого реформою 1864 р., особливе місце належить інституту почесного мирового судді. На відміну від дільничного судді, що отримував державну платню й відповідав за постійний розгляд справ на своїй ділянці, почесний мировий суддя здійснював правосуддя безоплатно й лише за зверненням сторін, які проживали на території мирового округу, або у разі відсутності дільничного судді. Саме добровільність і безоплатність служіння, як характерна риса їх правового статусу, на наш погляд найбільше зближує цей інститут зі справжньою народною участю у здійсненні правосуддя.

Правовий статус почесного мирового судді визначався главою четвертою Закону 1864 р. Відповідно до статей 46–50 цього нормативного акту, почесний мировий суддя під час перебування у мировому окрузі зобов'язаний був здійснювати судочинство й розглядати підсудні йому справи, причому до нього «пред'являються ті самі вимоги, що й до дільничного» [240]. Таким чином, будучи звільненим від фінансової залежності від держави й не будучи прикріпленим до конкретної ділянки, почесний суддя зберігав більшу незалежність від бюрократичного апарату й водночас більшу свободу у виборі методів вирішення справ.

Кількість почесних мирових суддів в земських губерніях була значно більшою, ніж дільничних, за окремими підрахунками вони становили від 70 до 80 відсотків усього корпусу мирових суддів [277, с. 42]. Для прикладу розглянемо статистику по м. Одесу. Станом на 1891 рік, у місті нараховувалося 15 дільничних мирових суддів на які приходилося 32 почесних мирових судді [3, с. 123–124].. Однак в 1914 році кількість почесних мирових суддів збільшилася майже в 2,5 рази і перевищила позначку 70 осіб [155]. У Таврійській губернії загальна кількість почесних мирових суддів у 1872–1875 рр. становила 94 особи, що було одним із найвищих показників серед окраїнних губерній Російської імперії. Приведемо декілька прикладів по містам Криму. У сімферопольському мировому окрузі на 5 дільничних мирових суддів приходилося майже 26 почесних, а у феодосійському - на 4 дільничних мирових суддів припадало 23 почесних [200, с.64].

Як і у випадку з мировими судьями, показником реального представництва населення Півдня України служив соціальний та етноконфесійний склад суддівського корпусу.

Соціальний склад почесних мирових суддів у внутрішніх земських губерніях характеризувався домінуванням потомственого дворянства (від 80 до 95 %), тоді як купецтво складало від 5 до 20 %, а селяни практично були відсутні [277, с. 43]. У зв'язку з таким складом радянська історіографія, досить часто займала негативну позицію у питанні можливості визнання почесних судей виразниками інтересів громади. Дійсно, на перший погляд теза про народний характер не витримує критики, адже персональний склад почесних мирових суддів свідчив про їх приналежність до вищих прошарків. Так, серед почесних мирових суддів Севастопольско-Ялтинського округу значилися відомий міністр-реформатор Д.Мілютін, князь В.Трубецькой, барон О.Врангель, князь М. Оболенський, генерал-майор М. Раєвський та інші [157, с. 284]. У Євпаторії обов'язки почесного мирового судді виконував камер-юнкер двору його Величності П.Попов [2, с. 119]. У складі одеського мирового округу в 1890 році серед мирових судів нараховувалося три графа, три князя та п'ятеро діючих статських радників, які вважалися одним з найвищих чинів Російської імперії, що давав право на пожиттєво дворянство [3, с.

123–124]. Проте, більш ретельний аналіз персонального складу дозволяє провести більш глибоку класифікацію та виділити такі основні категорії почесних суддів: 1) представники імперського центру, так чи інакше пов'язані з повітом; 2) військові у відставці, які мають родовий маєток або придбали землю і осіли у повіті; 3) представники Міністерства юстиції та інших відомств; 4) представники губернської адміністрації; 5) представники земської влади; 6) повітові та губернські предводителі дворянства; 7) міські голови та інші службовці міського управління; 8) представники купецьких, підприємницьких, фінансових кіл; 9) представники інтелігентських професій та адміністративних кіл, пов'язаних з медициною та освітою; 10) представники тих чи інших місцевих етносоціальних та етноконфесійних груп. В списках судді ми знаходимо прізвища відомих купців, науковців, митців, які відзначалися активною громадською позицією і не належали до родовой аристократії, або ця приналежність була доволі формальною. Так, у списках міста Одеси почесним мировим суддею значиться відомий професор І.І. Мечніков [3, с. 123–124], у феодосійському окрузі – відомий митець І.К. Айвазовський [200, с. 64], а у сімферопольському – голова Таврійської губернської земської управи А.Х. Стевен [157, с. 1865]. Цікаву статистику дає Мелітопольський мировий округ, який вважався одним з найкращих в Таврійській губернії. У В 1887 г. в ньому було обрано 6 почесних мирових суддів, серед яких двоє було потомствених почесних громадян, 1 дворянин, 1 чиновник та купець з колоністом-поселянином [200, с. 65]. Перелічені категорії в сукупності репрезентували значну частину цивільно активного населення регіону, що мало виборчі права, а отже, й реальний ресурс участі в місцевому правосудді.

Також, варто звернути увагу на ще один факт. Дослідники, що проводять аналіз діяльності почесних мирових суддів, звертають увагу на пасивність окремих почесних мирових суддів та скарги на їх бездіяльність [115, с. 12]. Це дозволяє окремим науковцям, зокрема С. Лонській, визнати цей інститут зайвим та непотрібним, а самих суддів охрестити «весільними генералами». На наш погляд, подібна оцінка є доволі несправедливою та дискусійною. Дійсно, через завантаженість іншими справами почесні мирові судді досить часто не могли

задовольнити потреби всіх позивачів. Крім того, достатньо популярною була «мода» на зайняття подібних посад, яка повинна була підкреслювати громадянську активність особи. Водночас, ці явища частіше були характерними саме для вихідців з вищих дворянських прошарків, які прагнули обіймати посаду для підвищення свого соціального статусу та демонстрації лояльності до державних інституцій, не маючи при цьому ані достатнього часу, ані реального бажання виконувати покладені на них судові функції. Натомість, серед представників середньої ланки чиновництва, земських активістів, торгової еліти посада почесного мирового судді сприймалася не як почесний титул, а як реальне громадське зобов'язання, що вимагало систематичної присутності на засіданнях мирових з'їздів, самостійного розгляду справ при зверненні сторін та заміщення відсутніх дільничних суддів. Так, одним з почесних суддів феодосійського округу був Карл Антонович Дуранте, який більше 20 років пропрацював мировим суддею та головою Ялтинського з'їзду суддів. Звісно, що маючи такий значний досвід, він ставав одним з центральних елементів у системі мирової юстиції в окрузі [200, с.64].

Також, необхідно звернути увагу і на етнічно-релігійний склад мирових суддів. Південь України за своїм земельним устроєм та соціальною структурою займав проміжне положення. Цей регіон характеризувався великими поміщицькими маєтками дворян-переселенців, проте, водночас ,значним прошарком іноземних колоністів (німецьких, менонітських, болгарських), єврейського купецтва в містах та грецьких торговців у приморських містах. Ця поліетнічність мала прямий вплив на склад почесних суддів. Земські зібрання мирових округів, обираючи почесних суддів, фактично вибудовували поліетнічний склад корпусу, оскільки у районах з компактним проживанням певних громад місцева влада прагнула обирати представників саме цих спільнот. Верняєв І. підкреслює, що «інститут почесних мирових суддів є значимим каналом участі елітних представників регіональних та місцевих спільнот у пореформенній юстиції», а щодо Бессарабії та Криму прямо зазначає, що їх залучення забезпечувало «врахування регіональних та локальних правових норм». Як наслідок, в середовищі почесних мирових суддів ми спостерігаємо ще більшу строкатість та різноманіття, аніж у складі дільничних. Для

прикладу можна навести Таврійську губернію, яка вирізнялася найбільш строкатим етноконфесійним складом серед південноукраїнських губерній, що безпосередньо відбилося на корпусі почесних суддів. За даними 1872 р. із 93 почесних суддів губернії вісім представляли кримськотатарську громаду. Одним з представників був Абдувелі-мурза Карашайський, повітовий предводитель дворянства Перекопського повіту, багаторазово обраний почесним мировим суддею та земським гласним. Не менше двох суддів представляли громаду караїмів, серед яких багаторічний почесний суддя Самуїл Абрамович Крим обіймав посаду голови мирового з'їзду Феодосійського повіту. Грецьку громаду Криму представляли троє суддів, вірменську - шестеро, єврейську та німецько-колоністську - по двоє. Керченський грек, медик Євстафій Дмитрович Ханджопуло, розпочавши громадське служіння як почесний суддя, згодом був обраний головою мирового з'їзду Керч-Єнікольського градоначальства [237, с. 113]. Таким чином, Таврійська губернія демонструє модель широкого етноконфесійного представництва в мировій юстиції, де жодна громада не залишалася поза судовою системою.

У Бессарабській губернії корпус почесних мирових суддів відображав етнонаціональну структуру регіону з надзвичайною точністю. Близько 80 % засідателів становили представники місцевих етностанових еліт молдавсько-бессарабського «боярства», міських діячів, а також грецького та вірменського купецтва й нащадків німецьких і швейцарських колоністів, які прагнули мати своїх представників у мировому корпусі. При мировому з'їзді Оргіївського повіту в 1873 р. з 20 почесних суддів майже всі походили з відомих бессарабських землевласницьких і культурно-професійних родин Доніч, Крісті, Главче, Феодосіу, Горе, Кіряков, Котруце, Діскулов, Катаржі, Скорделі та ін., причому деякі роди були представлені кількома особами одночасно. В Аккерманському повіті серед 19 почесних суддів п'ятеро належали до німецьких громад, серед них двоє поселян-власників, почесний громадянин, міщанин і домашній учитель [239, с. 116–131]. Таким чином, інститут почесних мирових суддів у Бессарабії функціонував не як інструмент русифікації судової системи, а як механізм органічного включення поліетнічних регіональних

еліт до пореформеного правосуддя, перетворюючи етнічну строкатість населення на ресурс, а не на перешкоду для ефективного судочинства .

Така етнічна та соціальна строкатість корпусу почесних мирових суддів не була випадковою. Важливим чинником затребуваності почесних мирових суддів у всьому південноукраїнському регіоні було збереження тут розгалуженої системи місцевих правових звичаїв і регіональних норм, що не були повністю поглинуті загальноімперським законодавством. За умови існування особливих регіональних норм, правил, звичаїв та традицій, насамперед в сфері поземельних, спадкових і шлюбно-сімейних відносин, саме місцеві почесні судді, які були знавцями місцевого звичаєвого права, могли належним чином забезпечити його застосування. У Бессарабській губернії діяла легалізована місцева система цивільного права, що сягала корінням у римсько-візантійське та молдавське законодавство [28, с. 16]. . Активне використання його в якості основи для винесення судових рішень, змусило члена Одеської судової палати М. В. Шимановський у 1897 р. констатувати, що бессарабське право «останнім часом набуває розвитку і життєвого інтересу... воно дедалі більше оживає і отримує практичне застосування» [126, с. 40]. У Таврійській губернії зберігалися звичаєво-правові норми кримськотатарської, грецької та вірменської громад, що регулювали сімейно-майнові, спадкові та поземельні відносини всередині цих спільнот. У Херсонській та Катеринославській губерніях місцеві правові звичаї, пов'язані з колоністським землеволодінням, орендними відносинами та торговельним обігом портових міст, також не мали повних аналогів у загальноімперських кодексах [137, с. 39]. . За таких умов місцеві почесні мирові судді, що належали до різних етноконфесійних спільнот, ставали незамінними посередниками між уніфікованим коронним правосуддям і живою правовою традицією регіону, виконуючи функцію культурного медіатора між державою і місцевими громадами. Так, у 1890 році дописувач «Юридичної газети» зазначав, що після запровадження інституту почесних мирових суддів, «німецька партія (потомки німців-колоністів) швидко усвідомила, що за допомогою нових судів можна легко відстоювати старі норми та звичаї» [84, с. 117].

Наведені приклади переконливо засвідчують, що корпус почесних мирових суддів на Півдні України не зводився до вузького кола родової аристократії, а формувався з представників різних соціальних груп, об'єднаних насамперед майновим цензом, місцевим авторитетом і готовністю до громадської участі. По це зокрема, свідчать оцінки цього інституту у сучасній науковій літературі. Так, характеризуючи почесних мирових суддів, В. Дорошков зазначає, що до виправлення правосуддя залучалися люди, котрі користуються довірою в суспільства, тим самим підвищуючи довіру населення до судів і ухвалених ними рішенням. З такою оцінкою погоджується і О.Кисельова, яка приходить до висновку: «Якщо дільничними мировими судьями були люди, обрані згідно із законодавством, то почесними мировими судьями ставали лише визначні особи». Це дозволяє розглядати інститут почесних мирових суддів Півдня України не як декоративний елемент судової реформи, а як механізм, що органічно інтегрував у пореформену юстицію потенціал регіональних еліт широкого соціального спектру.

Саме через почесних мирових суддів громада отримала більші можливості для здійснення свого впливу на відправлення правосуддя, аніж через дільничних суддів. Це обумовлювалося як особливими повноваженнями які наділялися почесні мирові судді, так і їхньою роллю у системі місцевого судочинства.

Щонайперше, слід відзначити, що почесні мирові судді відігравали ключову роль у роботі з'їзду мирових суддів, який у свою чергу, виступав апеляційною інстанцією щодо рішень дільничних суддів. До складу цієї установи входили, усі мирові судді округу, тобто як дільничні, так і почесні (ст. 43, 48, 50 Закону 1864 р.) [240]. Голосування в колегії з'їзду відбувалося на рівних правах, а кожен присутній суддя мав рівний голос незалежно від свого статусу.

В умовах коли дільничні мирові судді могли бути завантажені роботою та постійними засіданнями, саме почесні мирові судді перебирали на себе керівництво з'їздом. В архівних матеріалах нерідко зустрічаємо випадки коли участь у засіданні з'їзду брали або виключно почесні мирові судді, або їх абсолютна більшість. Зокрема, подібна картина спостерігалася у Сімферопольско-Ялтинському окрузі де обидва дільничних мирових судді часто не відвідували засідання [200, с. 65]. Крім

того, слід враховувати і вимоги ст. 167 Закону 1864 року, яка зобов'язувала мировий з'їзд усунути від участі в обговоренні та голосуванні суддю, який розглядав апеляційну справу і виніс по ній первинне рішення [240]. Це ще більше скорочувало присутність постійних суддів на з'їздах. Не дивно, що за таких обставин, найчастіше головами мирових з'їздів ставали саме представники почесних мирових суддів. Як наслідок це відкривало декілька додаткових можливостей. Так, ми вже попередньо відзначали, що залучення до складу почесних мирових суддів створювало сприятливі умови для широкого використання норм звичаєвого права, що відповідала інтересам громади. Однак можливість перегляду рішень, що спиралися на місцеві звичаї, на рівні з'їзду мирових суддів могла б нівелювати цю можливість, якщо б більшість місць тут належало б дільничним суддям. Натомість, зберігаючи більшість на рівні апеляційної установи, почесні мирові судді не лише могли забезпечити захист рішень прийнятих в інтересах громади у відповідності з місцевими звичаями та традиціями, а й переглянути ті рішення дільничних мирових суддів, які їм суперечили. Таким чином, громада через почесних суддів забезпечувала свою представленість у правосудді. Тут варто навести цитату виступу голови Ревельського окружного суду К. Висоцького, який у своїй промові на честь десятиліття судової реформи у краї стверджував, що інститут почесних суддів виконує функцію відсутнього тут суду присяжних: «...місцевий громадський елемент бере участь у справі відправлення правосуддя. Близьке знайомство їх, здебільшого жителів села, з місцевими побутовими умовами дає можливість і коронним суддям з найбільшою вірністю та правильністю орієнтуватися серед матеріалу, що видобувається на судовому слідстві» [86, с. 1–2]. Сучасники визнавали, що саме через інститут почесних мирових суддів, які були тісніше пов'язані з місцевим населенням ніж дільничні, громада отримувала реальне представництво своїх інтересів у судовій системі і могло розраховувати на їх захист. Так, голова мирового з'їзду однієї української губернії підкреслював, що активні почесні судді «знайомі не лише з народними звичаями й обичаями, але й з властивостями та особливостями майже кожної особи, яка мешкає в повіті» і є «незамінно корисною моральною силою при обговоренні справ у з'їзді і повністю

заповнюють той прогалину в діяльності місцевого мирового суду, який неминучий за умови «судових змін» [277, с. 124].

Іншою формою впливу громади на правосуддя, яке здійснювалася через участь почесних мирових суддів, ставали додаткові важелі впливу на формування суддівського корпусу. Журнали розпорядчих засідань з'їздів свідчать, що на них висувалися кандидатури почесних суддів та канцеляристів, здійснювали обговорення кандидатів та надавали їм рекомендації. Голови мирових з'їздів обраних з числа почесних мирових суддів, відповідно до чинного законодавства отримували можливість впливати на роботу усієї системи мирової юстиції. Від них залежало призначення судових приставів та здійснення за ними дисциплінарного нагляду. Розпорядчій владі голові підпорядковувалися навіть мирові судді, оскільки він міг розподіляти поміж ними завдання на період проведення з'їздів та притягувати до відповідальності за їх невиконання [159, с.125].

Через почесних мирових суддів громада отримувала можливість в окремих випадках долучитися до роботи коронних окружних судів, які на загал перебували під контролем державної адміністрації. Відповідно до ст. 48 Закону 1864 р., при нестачі членів окружного суду до його присутності запрошувалися почесні мирові судді [240]. Це давало їм можливість брати участь у розгляді справ, що виходили за межі мирової підсудності, а отже, впливати на рішення з більш складних кримінальних та цивільних справ. Статистичні данні свідчать, що подібні випадки носили непоодинокий характер. Так, почесні мирові судді Кишинівського округу доповнювали присутність окружного суду 247 разів, Сімферопольського - 104 рази [200, с.65]. Це значно перевищувало показники ряду внутрішніх губерній і свідчить про реальну інтеграцію громадського елементу в роботу коронного суду.

Ліквідація мирових суддів у 1889 р. особливо боляче вдарила по інституту почесних суддів, яких позбавили правового статусу разом з дільничними. Лише в Одесі, Москві та Петербурзі мирова юстиція, включаючи почесних суддів, збереглася [153, с. 225]. Показово, що торговельна Одеса з її поліетнічним населенням увійшла до цього привілейованого переліку, що підтверджує особливий соціальний запит на цей інститут саме у містах Півдня.

Таким чином, інститут почесного мирового судді на Півдні України може бути обґрунтовано визнаний окремою формою реалізації права народу на участь у відправленні правосуддя, що мала виражену регіональну специфіку. Безоплатність і добровільний характер служіння, відсутність обов'язкового прикріплення до ділянки, знання та можливість застосування місцевих звичаїв і традицій, а також широка етнічна і конфесійна строкатість суддівського корпусу робили почесного суддю більш наближеним до конкретних місцевих громад, ніж «казенний» дільничний суддя.

Таким чином, мирові суди, запроваджені реформою 1864 р. на Півдні України, можна обґрунтовано розглядати як одну з форм реалізації права народу на участь у відправленні правосуддя, з урахуванням усієї складності й суперечливості цього явища. Вони стали одним з перших у регіоні офіційно визнаним виборним судовим інститутом, покликаним поєднати функцію доступного, швидкого та безформального вирішення суперечок з принципом суспільного контролю над суддівським корпусом через механізм земських виборів. Реформа виявила межі свого демократичного потенціалу в умовах майнових цензів і збереження станового суспільства, проте навіть у цих рамках вона суттєво змінила характер відносин між населенням і судовою владою. Особливу роль відігравав інститут почесних мирових суддів, який завдяки більш спрощеному порядку формування, отримав більшу репрезентативність у соціальному та національному складі, що було надзвичайно важливо для південноукраїнських губерній. Саме через почесних мирових суддів громада отримала додаткові інструменти участі та впливу у здійсненні правосуддя на регіональному рівні. На Півдні України, де різноманітність етнічних груп та правових звичаїв (від грецьких та єврейських до болгарських та менонітських) ускладнювала застосування уніфікованих правових норм, мировий суд з його можливістю враховувати місцеві звичаї та вирішувати справи, спираючись на «природну справедливість», виявлявся особливо затребуваним інститутом.

3.3. Інститут присяжних засідателів як форма участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя: виникнення та еволюція

Одним з ключових нововведень судової реформи 1864 року, яке істотно розширило участь населення у здійсненні правосуддя стало створення інституту суду присяжних. Формування інституту суду присяжних у підросійській Україні нерозривно пов'язане з широким реформаторським рухом, що охопив Російську імперію в 1860-х роках. Передумовою глибоких перетворень судової системи стала очевидна невідповідність дореформеного правосуддя вимогам часу. Станові суди першої половини XIX ст. відзначалися закритістю, тяганиною, повсюдним хабарництвом та повною залежністю від адміністративної вертикалі. Як зазначає Р. Вортман, до початку XIX ст. «російська судова система підпорядковувалась адміністративній ієрархії на чолі з царем, а суди були зобов'язані виконувати, а не тлумачити закон» [326, с 14]. До речі, в свій час це визнавали і самі представники царської адміністрації. Зокрема, відомий державний діяч С.Вітте писав з цього приводу «Якщо справа була передана в старий суд, то ми чудово знали, що старий суд вирішить так, як йому накажуть згори». Усі ці обставини у поєднанні зі скасуванням кріпосного права в 1861 р. та зростанням суспільних очікувань зробили судову реформу невідкладною. Серед багатьох інструментів, за допомогою яких, реформатори розраховували обмежити свавілля царської адміністрації та тиск на суддів, провідне місце займав інститут суду присяжних, покликаний за рахунок розширення народного представництва у судах та ширшої участі у судовому процесі представників громади, зменшити залежність суду від адміністрації. Загалом історія появи та розвитку інституту присяжних як загалом у Російській імперії, так і зокрема на українських землях, достатньо давно досліджується в науковій літературі. Тому, на наш погляд, немає потреби детального дослідження цього інституту, водночас і обійти його з урахуванням назви та предмету дисертаційного дослідження ми не в праві. Зважаючи на вищезазначене, вбачається за необхідне здійснити короткий аналіз еволюції суду присяжних у південноукраїнських губерніях, акцентуючи увагу на цьому інституті як одній з форм народної залученості до судового процесу.

Підготовка реформи тривала понад десятиліття. Ще в 1850-х роках у Державній канцелярії активно опрацьовувалися проекти нового судоустрою. Розгорталася дискусія щодо доцільності запровадження суду присяжних на зразок західноєвропейських моделей. Серед «батьків» реформи вирізнялися Д. Ровинський, С. І. Зарудний і М. А. Буцьковський, яким вдалося подолати опір консерваторів. Останні застерігали проти надмірної «сентиментальності» присяжних [125, с. 115; 214, с. 59; 323, с. 60]. Зрештою, 20 листопада 1864 р. Олександр II затвердив чотири Судові статuti, які докорінно перебудували правосуддя. Це були «Установа судових установлень», «Статут кримінального судочинства», «Статут цивільного судочинства» та «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями».

Ключовою нормою, що безпосередньо запроваджувала участь народу у відправленні правосуддя, став Статут кримінального судочинства 1864 р. Відповідно до його положень окружні суди розглядали кримінальні справи за участю присяжних засідателів у тих випадках, коли підсудному загрожувало покарання, пов'язане з «позбавленням або обмеженням всіх прав стану, а також усіх або деяких особливих прав і переваг» [240]. Таким чином, найтяжчі злочини на кшталт убивства, розбою, підпалів, великих крадіжок та тяжких тілесних ушкоджень підпадали під юрисдикцію присяжних. Вироки суду за участю присяжних засідателів не підлягали апеляційному оскарженню. Їх міг переглянути лише Сенат у касаційному порядку за ознакою порушення процесуального закону, що надавало народному вердикту особливого авторитету. У більшості науковій літературі, відзначається, що при виборі моделі суду присяжних, законодавець коливався між однією або декількома моделями західноєвропейських аналогів. Найчастіше, на прообраз суда присяжних в науковій літературі претендують або англійські, або швейцарські, французькі суди присяжних. Зокрема, вказуються на внесок українця С.Зарудного, який дослідив моделі судоустрою за участю суду присяжних Франції, бельгії, Німеччини, Італії, а також Англії та США [125, с.115]. Але на наш погляд, не слід забувати про власні традиції народного судочинства які могли бути взяті комісією до уваги. Так, варто навести цитату голои утвореної при Міністерстві юстиції комісії, міністр юстиції М. В. Муравйов на засіданні 7 квітня 1894 р. зазначав, що «суд присяжних, окрім

тридцятирічного досвіду, знаходив певною мірою підстави і в нашій попередній історії, адже уряд за всіх епох звертався до участі громадських суддів» [6, с. 84]. Говорячи про потребу зберегти в Росії суд за участю присяжних, Муравйов відзначав, що наприкінці XIX ст. заперечення самої ідеї допоміжного громадського суду не відповідало б віковим судово-історичним переказам. Таким чином, ми можемо констатувати, що у 1864 р. суд за участю присяжних став лише новою формою давнього начала.

Запровадження нової судової системи на теренах Півдня України відбувалося поетапно і мало виразну регіональну специфіку. На Лівобережжі та в Слобідській Україні, тобто в Полтавській і Харківській губерніях, реформа почала діяти вже в період з 1867 до 1869 року [277, с.15]. Натомість для Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній хронологія була дещо іншою. Одеська судова палата, що охоплювала ці землі, розпочала повноцінну діяльність у період з 1869 до 1870 року [277, с. 15]. Одеса стала осередком апеляційного судочинства для всього новоросійського регіону. Окружні суди в Херсоні, Катеринославі (сучасний Дніпро) та Сімферополі перетворилися на основні майданчики для засідань за участю присяжних. Важливо підкреслити, що саме на цих теренах реформа запроваджувалась у губерніях, де вже існувала загальноросійська судова система, а не станові суди особливого типу. Ця обставина суттєво полегшувала сприйняття нових інститутів.

Правові основи діяльності присяжних засідателів визначалися насамперед статтями з 81 по 144 «Установи судових установлень» та статтями з 659 по 847 «Статуту кримінального судочинства». Ці норми встановлювали порядок складання списків присяжних, ценз для включення до них, процедуру відбору та функції засідателів у судовому процесі.

Для розуміння суду присяжних як форми участі народу у відправленні правосуддя принципово важливо визначити, які саме риси цього інституту свідчать про його народний характер. Насамперед це делегування права ухвалювати вердикт безпосередньо представникам суспільства, а не державним чиновникам. На відміну від дореформеного суду, де рішення приймав підпорядкований адміністрації

суддівський апарат, суд присяжних передавав питання про винуватість підсудного дванадцятьом звичайним людям з народу. Їхній вердикт, ухвалений більшістю голосів, не залежав від думки коронних суддів і мав для них обов'язкову силу. Другою важливою рисою була колегіальність народного елемента. Дванадцять присяжних відображали різні соціальні групи та погляди, що унеможливлювало залежність рішення від однієї людини. Третьою рисою стали публічність та усність розгляду. Вони забезпечували відкритість правосуддя для суспільного контролю, адже громадяни могли бути присутніми на засіданнях і формувати власну думку про справедливість обвинувачення.

Американський дослідник П. Соломон, аналізуючи пореформену судову систему Росії, охарактеризував суд присяжних як «найдемократичніший з усіх інститутів, створених Великими реформами». На його думку, «суди присяжних мали право на помилування, яке раніше було виключною прерогативою держави, їхні вердикти впливали на зміни правових норм, їхня діяльність давала приклад прийняття рішень більшістю у судових справах» [323]. Ця оцінка точно відображає те, чим суд присяжних відрізнявся від будь-якого іншого правового інституту пореформеної Росії. Він давав народові не просто декларативне, а реальне слово у питаннях покарання і справедливості.

Практичним виявом народного характеру суду присяжних став феномен виправдувальних вердиктів. Вони нерідко йшли врозріз з позицією обвинувачення і відображали власну моральну логіку засідателів. Найгучнішим прикладом у загальноімперському масштабі стало виправдання Віри Засулич у 1878 р., коли петербурзьке журі одноголосно визнало революціонерку невинуватою у збройному нападі на градоначальника Трепова. Реакційний публіцист князь Мещерський описував цей вердикт як «жахливе знущення над найвищими слугами царя» [331]. Саме така реакція найкраще засвідчує справжній зміст народного правосуддя, адже присяжні продемонстрували незалежність від державного тиску. Виправдувальні вироки взагалі були характерною рисою пореформеного суду присяжних. За підрахунками А. А. Демичева, загальна частка виправдань по всій Російській імперії становила в середньому від тридцяти до сорока відсотків справ, хоча в окремі роки

та за деякими категоріями цей показник суттєво зростав. Для порівняння – тодішній коронний суд виправдовував близько 20% обвинувачених, а у випадках якщо мова йшла про політичні злочини то цей відсоток був ще меншим.

Важливим виявом народного правосуддя на Півдні України стали гучні процеси в Одеському окружному суді. Одеса як великий портовий і торговельний центр із надзвичайно строкатим населенням ставала ареною справ, що відображали найрізноманітніші соціальні конфлікти регіону. Тут слухали і майнові злочини в купецькому середовищі, і кримінальні справи, пов'язані з революційним рухом. Виправдувальна практика присяжних мала й суто побутовий вимір. Дослідниця К. Фрірсон на матеріалах сільських судів показала, що присяжні з числа селян нерідко розглядали підпали як «потенційно законний засіб досягнення справедливості» та відмовлялися засуджувати підсудних до суворих покарань, якщо злочин зачіпав виключно майнові інтереси [294]. На Півдні України з його аграрними конфліктами, поземельними спорами та напруженістю між поміщиками і колишніми кріпаками ця закономірність простежувалася особливо виразно. Присяжні засідателі не просто застосовували закон. Вони привносили у судочинство власну моральну картину світу, яка не завжди збігалася з буквою статутного права. Щоправда, тут ми вже не бачимо таких гучних виправдань, як у справи В.Засулич. І це було симптоматично. Після провалу державного обвинувачення та виправдання революціонерки, царський уряд намагався всіма можливими засобами вивести революційні справи з під юрисдикції суду присяжних, який продемонстрував свою незалежність. Дедалі частіше до розгляду справ пов'язаних з революційною діяльністю залучаються військові суди як були більш контрольовані, а отже виносили прогнозовані рішення. Так, симптоматично, що у 1878 році в Одесі проходив майже подібний до процесу В.Засулич розгляд справи. Мова йшла про “Справу Ковальського”, де перед судом постав один з найвідоміших одеських народників. Справи провідних південних народників в 70-тих рр. XIX століття розглядали переважно військові суди, а не суди присяжних, що мало далекосяжні наслідки. Так, хоча сам І.Ковальський не був причетний до жодного теракту, контрольованість військового суд дозволило владі провести найжорстокіше покарання - смертна кара. Ця справа наочно

продемонструвала важливе значення залучення населення до відправлення правосуддя і ті ризики з якими може зіткнутися обвинувачений, якщо його права не будуть захищені громадою.

Ключовою рисою суду присяжних, що конституювала його як форму народного правосуддя, була виборність засідателів. Вона була опосередкованою і здійснювалася через складну процедуру складання списків. Для укладення загальних списків кандидатів у кожному повіті утворювалися спеціальні тимчасові комісії під головуванням повітового предводителя дворянства. До складу комісії входили міський голова та мировий суддя [240]. Загальні списки формувалися із включенням осіб, які відповідали встановленим цензам. Загалом присяжними засідателями могли бути лише чоловіки віком від двадцяти п'яти до сімдесяти років, російські піддані. Для них установлювалися ценз осілости тривалістю два роки та майновий ценз. До списків вносили почесних мирових суддів, виборних посадових осіб, волосних і сільських суддів з числа селян, а також інших осіб, які відповідали майновому цензу. Подібний порядок діяв і в повітах Таврійської губернії, де списки кандидатів так само складали повітові комісії, а самі переліки публікували у місцевих губернських відомостях [282, с. 220].

Разом з тим законодавство передбачало значне коло осіб, яких виключали зі списків присяжних. До них не могли потрапити священнослужителі всіх конфесій, особи на дійсній військовій або поліційній службі, вчителі народних шкіл, прислуга та наймані робітники [240]. Виключення вчителів і священників відображало недовіру влади до осіб, які мали великий вплив на просте населення. Виключення робітників і прислуги було явним становим бар'єром попри задекларований принцип позастановості.

Для обрання присяжних передбачався майновий ценз, а саме не менше ста десятин землі або інше нерухоме майно вартістю від двох тисяч до п'ятисот рублів, чи платня або дохід від власного капіталу, заняття, ремесла або промислу в сумі від двохсот до п'ятисот рублів. У цьому досить високому майновому цензі реформатори вбачали гарантію діяльності суду присяжних задля збереження правопорядку. Високий майновий ценз був ніби запорукою «дбайливості у збереженні громадської і

приватної безпеки та законного порядку». Судовими статутами запроваджувався службовий ценз, що давав право бути присяжним без урахування майнового стану [3, с. 67–68].

Проте, навіть за таких обмежень коло потенційних присяжних було незрівнянно ширшим, ніж до реформи. Тепер до нього могли входити заможні селяни, міщани та дрібні торговці, тобто ті соціальні групи, яким до 1864 р. шлях до будь-якого впливу на правосуддя був закритий.

До загальних списків включали всіх, хто перебував на державній цивільній службі за призначенням від уряду на посадах п'ятого і нижчих класів, усіх, хто перебував на місцевій службі за виборами дворянських і міських товариств, а також селян, які не менше трьох років обіймали виборні посади сільських старост, старшин тощо (ст. 84 «Установи судових установлень»). Тих, хто мав право бути присяжними, вносили до загальних списків особливі тимчасові комісії. У повітах їх призначали земські збори, а в столицях об'єднані департаменти загальних міських дум і місцевих повітових земських зборів. Комісії щороку перевіряли й доповнювали списки

Після складання загального списку голова окружного суду разом із земськими та міськими управами формував черговий та запасний списки присяжних на рік. Списки підлягали погодженню з губернатором або градоначальником. Це погодження було критично важливим елементом процедури, оскільки давало адміністрації інструмент впливу на склад майбутніх колегій. Тиск на складання списків у тій чи іншій формі фіксували і сучасники, і дослідники [216]. За три тижні до судового засідання голова суду за жеребом відбирав тридцять чергових та шість запасних засідателів, з яких у ході розгляду залишалося дванадцять. Спершу підсудний мав право невмотивованого відводу шести кандидатів, прокурор також шести. Згодом, після 1884 р., це право скоротили до трьох відводів для кожної сторони [53, 514]. Такий механізм давав сторонам певний, хоча й обмежений вплив на остаточний склад колегії.

Специфіка формування колегій присяжних на Півдні України визначалася насамперед особливостями регіону. Серед них були поліетнічний склад населення,

значна частка колоністських і міщанських громад та наявність великих портових міст з розвиненою торгівлею. У Херсонській губернії з її численними містами, розвиненою торгівлею і значним купецьким елементом до загальних списків включали представників торговельних станів, власників нерухомості, а також заможних колоністів з числа нащадків грецьких і болгарських переселенців. У Таврійській губернії особливістю була поліконфесійність населення. Кримськотатарська, грецька, вірменська, єврейська, караїмська та інші громади формально мали право бути представленими в списках присяжних. На практиці ж представники нехристиянських конфесій нерідко стикалися з нерівним ставленням з боку укладачів списків.

Проблема реальної виборності суду присяжних на Півдні України заслуговує на окремий розгляд. Формально процедура складання списків була колегіальною і відбувалася за участю земських та міських органів. Проте на практиці велику роль відігравали голови окружних судів та повітові предводителі дворянства, від яких залежали первинні переліки кандидатів. Архівні документи з фондів Одеського окружного суду свідчать, що окружні суди вели регулярне листування з земськими управами щодо складання та коригування списків присяжних [83]. У цьому листуванні нерідко відображалися спроби місцевих посадовців внести до списків «благонадійних» осіб або вилучити тих, кого вважали «неблагонадійними» з політичного погляду. Особливо активно ці механізми спрацьовували в роки після 1878 р., коли суд присяжних опинився під посиленням адміністративним контролем у зв'язку з революційним терором.

Земства Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній ставилися до своїх повноважень щодо формування списків присяжних як до важливого права місцевого самоврядування. Відомо, що Таврійське губернське земство неодноразово обговорювало питання складу присяжних засідателів на своїх засіданнях і прагнуло забезпечити представництво різних верств населення, а не лише дворянства та чиновництва. Це свідчить про те, що навіть в умовах обмеженої виборності суд присяжних сприймався місцевими самоврядними інститутами як справжня форма народної участі у правосудді, а не суто бюрократична процедура.

Соціальний та етнічний склад присяжних засідателів на Півдні України є одним із найважливіших показників реальності залучення широких верств населення до судочинства. . За даними загальноімперської статистики соціально-становий склад присяжних у другій половині XIX ст. був неоднорідним. У великих містах переважали дворяни, чиновники та купці, тоді як у сільських округах більшість серед присяжних становили селяни. Для Півдня України ця тенденція ще й мала виразну регіональну специфіку.

Особливо показовим є приклад Катеринославської губернії. Аналіз чергових списків її повітів засвідчує, що склад присяжних залежав від трьох головних чинників. Першим був господарський профіль повіту, другим структура його населення, третім близькість до губерньського центру. У сільських повітах абсолютну більшість засідателів становили селяни, насамперед волосні судді, старшини та старости. У губерньському Катеринославі та в торгових і промислових осередках на кшталт Олександрівська помітнішою була частка купецтва, міщанства й чиновництва. Власне ж робітництво, попри стрімке зростання промисловості з 1880-х рр., залишалося майже повністю поза списками через майновий ценз. Закон 28 квітня 1887 р. вплинув на склад колегій суперечливо. Вимога грамотності зменшувала представництво селян у частині повітів, тоді як зниження земельного цензу для дрібних землевласників, навпаки, його подекуди збільшувало [10, с. 181]. У списках осіб, які мали право бути обраними присяжними засідателями у Катеринославській губернії переважну більшість становили селяни, від 80,9 до 91,1 відсотка, а на купецький стан припадало від 0,22 до 1,9 відсотка. Основну масу присяжних селян складали волосні судді, старшини й старости. Зазвичай губерньські повіти через особливості населення за складом присяжних відрізнялися від решти повітів губернії, де абсолютну більшість становили селяни. Наприклад, якщо середній показник по повіту в 1882–1884 рр. селяни становили близько 90 відсотків від загального числа присяжних, тоді як в Катеринославському повіті селян налічувалося лише 23 відсотки., а дворян натомість збільшувалося до 8,1 відсотка [10, с. 192].

У Херсонській губернії з її розвиненою торгівлею та чисельним купецтвом Одеси і Херсона до складу колегій включали переважно торговців, домовласників та заможних міщан. Так, Одеса, Миколаїв, Херсон були одними із найважливіших у Росії вузлових пунктів внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Тому на другому місці за чисельністю серед присяжних засідателів у Херсонській губернії зазвичай перебували представники купецького стану. При підрахунках частину осіб, які були почесними громадянами, віднесли до купецького стану згідно із «Законами про стани» [6]. У середньому в 1882–1900 рр. купці щороку становили 18,5 відсотка від числа присяжних засідателів. Найбільшу кількість представників купецького стану серед присяжних спостерігали в Одеському повіті 32 відсотки.

Таким чином, загальна тенденція, що простежується на підставі наявних матеріалів, полягала в поступовій демократизації складу присяжних від першого пореформеного десятиліття до початку XX ст. Частка дворян скорочувалася, тоді як частка селян і міщан зростала.

Важливими є також дані щодо етнічної складової присяжних, які демонструють врахування права національних меншин на відстоювання своїх прав у суді. У Таврійській губернії національний зріз присяжних відображав надзвичайну строкатість населення регіону. Кримський півострів з його поліетнічним складом, до якого належали кримські татари, греки, вірмени, євреї, караїми, болгари та німецькі колоністи, ставив перед укладачами списків складне завдання. Потрібно було або забезпечити певну представленість різних громад, або, навпаки, обмежити її з адміністративних міркувань. Формально закон не встановлював етнічних чи конфесійних обмежень для присяжних, на відміну від низки інших інститутів пореформеної Росії. Проте фактична практика демонструвала, що представники нехристиянських конфесій траплялися серед засідателів значно рідше, ніж відповідало їхній питомій вазі в населенні.

Питання представництва єврейського населення в судах присяжних Півдня України заслуговує на особливу увагу. Єврейська громада становила значну частину міського населення Херсонської та Катеринославської губерній, а в Одесі близько третини мешканців. Офіційних заборон на включення євреїв до списків присяжних

закон не передбачав, і вони формально могли брати участь у засіданнях. Однак інструкційні листи Одеської судової палати свідчать про регулярні застереження щодо «надмірного» представництва єврейського елементу в колегіях, особливо у справах, де підсудним був єврей [83]. Така практика відображала загальний антисемітський курс адміністративної політики і суперечила задекларованому принципу позастановості нового суду.

Щодо конфесійного складу, то православні становили абсолютну більшість присяжних у всіх трьох губерніях, що загалом відповідало демографічній структурі регіону. Разом з тим у Таврійській губернії серед засідателів траплялися і представники лютеранської громади з числа нащадків німецьких колоністів, і вірмени, і караїми. Останні, попри свою малочисельність, мали у Криму значну економічну вагу і відповідали майновому цензу. Наявні дані свідчать, що включення караїмів до списків присяжних місцеві судові установи розглядали як цілком природне явище, оскільки традиційно вважали їх лояльним і законослухняним елементом.

Основний склад присяжних засідателів становили чоловіки віком від тридцяти до п'ятдесяти п'яти років. Так, зі ста п'ятнадцяти присяжних засідателів Кромського повіту Катеринославської губернії у 1904 р. віком від двадцяти до тридцяти років було два відсотки, від тридцяти до сорока чотирнадцять відсотків, від сорока до п'ятдесяти 36,5 відсотка, від п'ятдесяти до шістдесяти 38 відсотків, а понад шістдесят років 9,5 відсотка.

Поступова демократизація складу присяжних виявилася насамперед у зростанні частки селян. Більшість дослідників, в тому числі зарубіжних констатують, що левову частку присяжних становили саме селяни. “Селяни, зазначає Петер Соломон, також відігравали важливу роль у судах присяжних царської Росії, складаючи до 1880-х років основну частину присяжних скрізь, крім великих міст” [323, с. 10]. Уже на початку 1880-х рр. відповідні дані свідчили, що в низці повітових округів Херсонської та Катеринославської губерній селяни становили більшість у колегіях. Це суттєво впливало на практику винесення вердиктів. Як влучно зауважував дослідник суду присяжних Г. Бгат, в умовах переважання селянських присяжних

«суд дедалі більше набував рис, що докорінно відрізнялися від задуму законодавців, але водночас слугував справжнім виявом залучення народу до правосуддя» [300, с. 63]. Селяни-присяжні нерідко вносили у судочинство власні уявлення про провину, кару і справедливість. Ці уявлення не завжди збігалися з нормами статутного права, але відображали живу правову свідомість населення. Для прикладу, можна згадати уявлення селян про підпали, про що йшлося у попередньому підрозділі.

Освітній рівень присяжних засідателів Півдня України загалом відповідав загальноімперській тенденції. Переважна більшість не мала систематичної юридичної підготовки, а значна частина мала лише початкову освіту або була неписьменною. Це створювало серйозну практичну проблему. Головуючі судді часто змушені були тривало роз'яснювати присяжним суть пред'явлених обвинувачень, зміст доказів та правовий зміст поставлених питань. Фармаковський, автор популярного посібника для присяжних, наголошував, що «незнання закону не звільняє від обов'язку діяти за законом, але знання закону присяжними не є обов'язковою умовою, їм достатньо здорового глузду та совісті» [251]. Ця апологія звичайного здорового глузду відображала базову філософію інституту. Правосуддя мало спиратися не лише на юридичну техніку, а й на моральний вирок суспільства.

Питання реального впливу суду присяжних на судовий процес є центральним для оцінки цього інституту як форми народного правосуддя. Юридична конструкція Судових статутів 1864 р. передбачала чітке розмежування компетенції. Коронні судді вирішували питання права, тобто кваліфікацію діяння та міру покарання, тоді як присяжні вирішували питання факту, тобто чи є підсудний винуватим. Вердикт «винен» відкривав шлях до засудження. Вердикт «не винен» або «винен, але заслуговує на поблажливість» мав обов'язковий характер для суду. Цей поділ надавав присяжним реального, а не декоративного впливу на долю підсудного.

У практиці Одеського та Херсонського окружних судів присяжні розглядали найрізноманітніші категорії справ. Серед них були вбивства, розбої, пограбування, підпали, великі крадіжки, злочини проти честі та власності. Аналіз збережених протоколів засідань Одеського окружного суду свідчить, що при розгляді справ про майнові злочини виправдувальні вердикти ставали доволі поширеною практикою.

Це особливо помітно, коли підсудний належав до того самого соціального кола, що й засідателі [83]. Таке спостереження підтверджує висновок про те, що склад колегії реально впливав на результати розгляду справ.

Сильні сторони суду присяжних як форми народного правосуддя чітко сформулювали ще його сучасники, і вони залишаються актуальними для наукової оцінки. Першою з них була незалежність колегії від адміністративного тиску. Вердикт дванадцяти засідателів не міг скасувати простим рішенням губернатора чи міністр. Переглянути судові рішення за суто процесуальними підставами міг лише Сенат у касаційному порядку. Другою сильною стороною була публічність і змагальність процесу. Обвинувачення та захист виступали перед колегією відкрито, що залучало до правосуддя широку громадськість і формувало культуру правового мислення. Третьою рисою стала інтеграція суспільної моральності у правосуддя. Присяжні привносили у свої вердикти розуміння місцевого контексту, людських стосунків та звичаєвих норм, тобто того, що коронний суддя зі свого столичного правового кругозору нерідко не міг або не хотів враховувати.

Разом з тим суд присяжних мав суттєві слабкі сторони, які ускладнювали його функціонування в умовах Півдня України. Насамперед це мовна проблема. У регіоні, де значна частина населення розмовляла українською, кримськотатарською, грецькою, їдишем та іншими мовами, судочинство велося виключно російською. Це практично унеможливлювало повноцінну участь неросійськомовних присяжних у дослідженні доказів. Суди змушені були залучати перекладачів, що ускладнювало процес і породжувало додаткові можливості для маніпуляцій. Другою проблемою була вже згадана низька правова грамотність більшості засідателів. Складні юридичні конструкції залишалися для них незрозумілими, і реальний зміст питань, що ставилися перед колегією, нерідко суттєво відрізнявся від того, як їх розуміли присяжні [232, с. 107].

Третьою суттєвою слабкістю був майновий ценз. Він фактично виключав із суду присяжних найчисленніші й найбідніші верстви населення, тобто безземельних селян, наймитів та робітників. Саме в їхніх руках мало б зосереджуватися народне правосуддя в його найширшому розумінні. Дослідники неодноразово вказували на

цю суперечність між задекларованим народним характером суду присяжних і реальним соціальним складом колегій [231, с. 58].

Проблемним питанням, яке регулярно обговорювали і в пресі, і в урядових колах, був зв'язок між складом колегії та вердиктом. Сучасники відзначали, що в Одесі строкатість складу присяжних нерідко призводила до несподіваних рішень. Той самий злочин міг отримати різну правову оцінку залежно від того, хто потрапив до дванадцятки засідателів у конкретній сесії [133]. Цю непередбачуваність вердиктів критики суду присяжних розглядали як недолік, часто називаючи його чужорідним для ментальності населення західним інструментом [334, с. 269]. З іншого боку, вона свідчила саме про реальність народного впливу на правосуддя, адже результат не був наперед визначений адміністративною волею, а залежав від живих людей з їхніми різними уявленнями про справедливість.

Яскравим прикладом реальної дії суду присяжних на Півдні України і його впливу на суспільно-правовий клімат слугують резонансні процеси кінця 1870-х та 1880-х рр. Справа Івана Ковальського в Одесі 1878 р. стала першим зафіксованим збройним опором арешту з боку народника і справила значний вплив на подальший хід революційного руху. Хоча Ковальського засудили і стратили, сам факт публічного суду із захисними промовами сколихнув громадськість [26]. Іншим прикладом є справа братів Жучевських у Херсонському окружному суді. Присяжні, попри очевидність факту злочину, винесли вердикт із пом'якшуючими обставинами і мотивували його тяжким соціальним становищем підсудних. Голова суду змушений був прийняти це рішення, не маючи правових підстав для його перегляду.

Реакція влади на «неправильні» вердикти суду присяжних була неоднозначною. З одного боку, уряд поважав юридичну силу вердикту, адже будь-яке адміністративне скасування виправдувального вироку суперечило б самим засадам реформи. З необхідністю збереження результатів реформи погоджувалися і представники влади. На нараді старших голів і прокурорів судових палат 29–31 грудня 1894 р. обговорювали питання діяльності суду присяжних. Було висловлено думку, що «за своєю діяльністю цей суд присяжних не лише цілком відповідає своїй меті, а й загалом є найкращою формою, яку можна собі уявити, для вирішення більшості

серйозних справ, особливо коли тяжке обвинувачення пов'язане з тонкими доказами, що потребують життєвої мудрості» [78, с. 20].

З іншого боку, після гучних справ кінця 1870-х рр. було прийнято рішення провести серію реформ спрямованих на усунення недоліків виявлених в ході попередніх років та позбавлення суду присяжних його впливу, зокрема при вирішенні суспільно значимих справ, поступово вивівши їх з-під компетенції суду присяжних [232, с. 108].

Тривалий час ці заходи оцінювали передусім у політичному ключі, а історичний період отримав назву “доба судової контрреформи”. Загалом ліберальні автори, а за ними радянська історіографія оцінювали ці реформи виключно, як спробу ліквідувати фундаментальні принципи судової реформи 1864 року. Нині більшого визнання набув інший погляд. Дослідник А. Демичев розглядає 70-80-ті роки XIX століття як кризу судової системи, створеної в ході реформи. Під кризою тут розуміють якісний перехід від багато в чому умоглядної моделі Судових статутів 1864 року до законодавства, реально пристосованого до державного устрою та ментальності тогочасного суспільства [133, с. 118]. Криза охопила як судову систему в цілому, так і окремі її інститути, насамперед суд присяжних.

Підставою для перегляду правил про суд присяжних стали статистичні дані, що надходили до Міністерства юстиції у другій половині 1870-х та на початку 1880-х років. На їх основі у відомстві дійшли висновку, що до складу присутності присяжних нерідко потрапляли не найкращі представники суспільства [96, с.39]. Розв'язати цю проблему мало прийняття низки нормативних актів, серед яких чільне місце посідали тимчасові правила від 12 червня 1884 року та закон від 28 квітня 1887 року. Прикметно, що уряд реагував на критику з місць і змінював порядок складання списків присяжних, передбачав включення певних посадових осіб та зменшення суми штрафів за неявку з поважних причин [96, с.40].

У розвитку законодавства про суд присяжних цього періоду виокремлюють три основні напрями. Перший стосувався зміни компетенції суду присяжних. Другий торкався соціального та освітнього складу присяжних засідателів. Третій охоплював окремі сторони устрою суду та процедури розгляду справ за участю присяжних.

Зміни компетенції не мали лінійного характеру. З одного боку, законами 1878 та 1889 років частину справ, що раніше розглядали присяжні, передали суду станових представників [246, с. 16]. Зокрема, з відання присяжних поступово вилучили справи про державні злочини, опір властям, а згодом і деякі посадові злочини [40, с. 35]. З іншого боку, мнением Державної ради від 11 травня 1882 року компетенцію суду присяжних навіть розширили за рахунок передачі їм окремих категорій справ про злочини проти порядку управління. Водночас зниження міри покарання за деякі діяння автоматично переводило відповідні справи до мирового суду. Так сталося зі справами про крадіжки зі зломом та про порушення паспортного статуту. Присяжні часто виносили щодо них виправдувальні вердикти, оскільки не вбачали в цих діяннях високого ступеня суспільної небезпеки [140, с. 49]. Тому законодавець знизив покарання за ці діяння, і вони автоматично перейшли до мирових судів [85, с. 73].

Зміни складу присяжних були спрямовані на підвищення його якості. Закон від 28 квітня 1887 року запровадив новий порядок складання загальних списків. Відповідно до місцевих особливостей цю роботу розподілили між головою повітової земської управи, міським головою, начальником повітової або міської поліції та іншими посадовими особами [216, с. 47]. Запроваджувалися й нові вимоги до кандидатів. Зокрема, з'явився ценз грамотності, за яким присяжний мав уміти читати російською мовою. Уміння читати вважали потрібним для правильного розуміння питань, що підлягали вирішенню присяжних [304, с. 791]. Змінювали й майнові цензи, причому для окремих категорій населення їх розмір підвищували вдвічі. Так, майновий ценз для осіб, які отримували платню чи дохід від власного капіталу, заняття, ремесла або промислу, збільшили більш ніж удвічі. У столицях він зріс з п'ятисот до тисячі рублів щороку, у містах з населенням понад сто тисяч осіб з двохсот до шестисот рублів, а в іншій місцевості з двохсот до чотирьохсот рублів [10, с. 26].

Окрему увагу законодавець приділив явці присяжних. Закон посилив відповідальність за неявку до судового засідання. Поряд зі штрафами передбачалося, що присяжний, який утретє не з'явився до суду, втрачав право брати участь у

виборах та обіймати посади, що потребують суспільної довіри [216, с. 49]. Водночас деякі заходи мали полегшити виконання обов'язків присяжного. Так, законом 1884 року скоротили загальну кількість присяжних, яких призивали до виконання обов'язків. Їх число тепер пов'язували не з чисельністю населення повіту, а з кількістю сесій окружних судів [140, с.52].

Зміни торкнулися й самої процедури. Законом 12 червня 1884 року скоротили право невмотивованого відводу присяжних, обмеживши його трьома засідателями для кожної сторони [246, с. 15]. Особливим рішенням Державної ради від 15 травня 1886 року присяжні дістали важливе процесуальне право брати участь у складанні питань, які підлягали їхньому вирішенню. Через старшину вони могли робити суду заяви про потребу виправити чи доповнити сформульовані питання. Проте ці заяви мали для суду лише рекомендаційний характер [261, с.710].

Попри те, що епоха контрреформ загалом отримала негативні оцінки і розглядається як консервативний відступ від здобутків Олександра II, проведені зміни мала й виразні позитивні наслідки. Тимчасові правила 1884 року призвели до помітних результатів, свідченням чого стало продовження їх дії на наступні роки. Тогочасний міністр юстиції відзначав, що утворені за цими правилами комісії виконували свої обов'язки задовільно. Наслідком цього стало помітне поліпшення складу присяжних та більша обґрунтованість винесених ними вердиктів [87, с. 301].

Важливо, що суд присяжних загалом витримав випробування часом. Перенесений до тогочасного законодавства з іноземного досвіду, на кінець XIX та початок XX століття він став сталою традицією. Інститут відповідав як правосвідомості народу, так і правосвідомості професійних юристів. Показово, що в ході перегляду судових статутів комісія під головуванням міністра юстиції М. Муравйова, узагальнивши досвід застосування інституту та зваживши всі аргументи, винесла вердикт на користь суду присяжних [87, с. 305]. Досвідчені практики, що зібралися з різних місцевостей, майже однотайно виступили рішучими захисниками суду громадської совісті. Суд присяжних забезпечував реалізацію таких демократичних засад статутів 1864 року, як незмінність суддів, незалежність суду від адміністрації, гласність та змагальність процесу [96, с. 32].

Проте й у цих умовах суд присяжних зберігав свій принциповий вплив у сфері загальнокримінальних справ. Дослідження Г. Бгата показують, що саме в перший пореформений період, коли присяжні ще перебували під враженням новизни інституту і не встигли пристосуватися до очікувань влади, виправдувальні вердикти були найчастішими. За його словами, «моралізаторська природа вини в суді присяжних пореформеної Росії відображала поступове формування нового правового суб'єкта, громадянина, якого закон і суд не просто карають, а закликають до морального самовизначення» [300, с. 70]. Це спостереження особливо цінне для оцінки ролі суду присяжних на Півдні України. В умовах нової, ще не сформованої правової культури інститут виконував не лише репресивну, а й цивілізаторську функцію і привчав населення до публічного відправлення правосуддя.

Підсумовуючи, можна констатувати, що суд присяжних на Півдні України від 1864 до 1917 р. дійсно виступав формою участі народу у відправленні правосуддя. Йшлося не про ідеальний, а про реальний, суперечливий і обмежений вияв цього явища. Майновий ценз, мовна проблема, адміністративний вплив на складання списків та звуження компетенції після 1878 р. були серйозними обмеженнями, які не дозволяли суду присяжних повністю реалізувати свій демократичний потенціал. Разом з тим незалежність вердикту від адміністративного тиску, поліетнічне представництво в колегіях Таврійської губернії, поступова демократизація складу засідателів за рахунок зростання частки селян і міщан, а також численні виправдувальні вердикти, що йшли врозріз з позицією прокуратури, є незаперечним свідченням того, що народне правосуддя в Новоросії не було лише декларацією.

Дослідниця Л. МакРейнольдс, характеризуючи культуру змагального суду в пореформеній Росії, наголошує, що публічні судові процеси за участю присяжних «створювали нові наративи злочинності та відповідальності, які зчитувалися суспільством і формували його самосвідомість» [323, с. 158]. Для Півдня України з його поліетнічним населенням, різноманітними соціальними конфліктами і потужними традиціями торговельного права ця функція суду присяжних мала особливе значення. Інститут не просто вирішував конкретні кримінальні справи. Він

поступово формував нову правову культуру населення, у якій звичайна людина усвідомлювала себе суб'єктом, а не лише об'єктом правосуддя.

3.4. Реформування системи військової юстиції та спроби запровадження інституту «військових присяжних» у другій половині XIX століття

Судова реформа проведена Олександром II у середині XIX ст. внесла багато нового у систему судочинства Російської імперії, в складі якої були того часу і українські землі. Одним з головних результатів цієї реформи вважають запровадження суду присяжних, який відкрив доступ широкій участі громадськості у відправленні правосуддя. Водночас, цей інститут планувалося поширити лише на загальну систему судових установ, що залишало відкритим питання про цілу низку спеціалізованих судів, які на той час функціонували у царській Росії. Одними з таких спеціалізованих судів були військові суди, необхідність реформування яких відчувалося вже достатньо гостро і паралельно з розробкою проекту реформу цивільного судоустрою та судочинства, влада проводила роботу у напрямі реформування військової юстиції. В ході цієї підготовчої роботи постало питання про можливість та доцільність уніфікації певних елементів загальної та спеціальної судової системи, зокрема можливість утворення у військових судах т.зв «судів військових присяжних», аналога цивільного суду присяжних засідателів.

Аналіз наявної літератури одразу дозволяє сказати, що питання наявності чи відсутності «громадського елементу» у реформованих військових судах другої половини XIX ст. є дуже дискусійним. Як правило, дореволюційна та радянська історіографія категорично заперечувала існування народного представництва. У своєму класичному творі присвяченому суду присяжних, І.Щегловитов писав, що «що стосується наших військових судів то у них, з огляду на особливі умови військового побуту громадський елемент до відправлення правосуддя не залучався» [265, № 9]. Згодом ця теза набуває поширення у інших дослідженнях і першопочатковою точкою відліку появи «військових присяжних» визначають 1917 рік коли Тимчасовим урядом була проведена реформа військового судочинства та інститут присяжних засідателів був запроваджений у тимчасових військово-

морських та військових сухопутних судах. Водночас, зарубіжні дослідники схильні вважати, що «тимчасові судді» у реформованих військових судах мали окремі спільні риси з інститутом присяжних. Так, професор канадського університету М.Ковальов відзначав подібність механізму формування обох інститутів – «Процес відбору військових суддів-мирян для армійсько-окружних та військово-морських судів на кожен термін був подібним до відбору присяжних у ХІХ столітті» [320, с.8]. В окремих випадках автори англomовних досліджень дозволяють вживати термін «jury», який традиційно позначає суд присяжних по відношенню до тимчасових суддів у військових судах [331, р. 586–603]. Поступово, погляд на можливість ототожнення тимчасових членів військових судів та присяжних засідателів, поширюється і в українському науковому полі. Так, Г.Волошкевич у своїй роботі доходить до висновку, що: «утворений інститут тимчасових членів військово-окружних судів мав багато спільних рис з створеним в ході судової реформи 1864 р. інститутом присяжних засідателів» [35, с. 8–13]. О.Пилипенко називає тимчасових членів суду «представниками військової громадськості», що дозволяє вважати їх «аналогом суду присяжних засідателів» [223, с. 54].

Недосконалість колишньої армійської судової системи насамперед пояснювалася тим, що військові суди не мали достатніх гарантій незалежності й самостійності під час виконання своїх повноважень. Судова модель, що діяла до середини ХІХ ст., покладала функції суддів на представників офіцерського корпусу та наділяла їх правом відправляти правосуддя. Здебільшого такі особи не мали ні належної правової підготовки, ні часом загальної освіти, а це неминуче знижувало якість та обґрунтованість ухвалених рішень. До того ж офіцери, які тимчасово виконували суддівські обов'язки, лишалися підпорядкованими старшим за званням, тож рівень їхньої незалежності й об'єктивності помітно зменшувався. Оцінюючи роботу цих установ, військовий юрист М. Хитрово доходив такого висновку, «Слід вважати доведеним той факт, що військово-судові комісії, сформовані з офіцерів, які не мають жодної юридичної підготовки, були сліпими виконавцями волі обер-аудиторів, які знаходились при цих комісіях, а ті, в свою чергу, знаходились в залежності не лише від генерал-аудитора але й військово-адміністративної влади, а

тому військово-судові комісії по відношенню до правосуддя навряд чи можуть бути визнані компетентними» [245, с. 88].

Перетворення судової системи Російської імперії, відомі під загальною назвою Судова реформа 1864 року, не могли оминати й сферу військової юстиції. Передусім йшлося про те, щоб узгодити військове правосуддя з оновленими засадами судочинства та судоустрою, які спиралися на нові принципи буржуазного права. Така настанова виразно проступає у передмові до матеріалів з підготовки Військово-судового статуту 1867 року (далі Статуту 1867 р.), де укладачі визнавали потребу зблизити загальну (цивільну) та спеціальну (військову) судові системи на нових засадах правосуддя й прагнули «здійснити корінну перебудову військово-судової системи, прагнучи, наскільки це можливо по особливостям військового відомства, привести її у відповідність тим головним засадам на яких встановлено загальне кримінальне правосуддя в Імперії » [213, с. 907].

Ще одним мотивом перебудови суду вважали потребу зробити процес гуманнішим і забезпечити справедливіше судочинство у військових установах, наблизивши його до європейських стандартів, що значно випереджали застарілу російську модель. У пояснювальній записці П.Глебова щодо доцільності ухвалення «Устава морського судоустрою та судочинства» зазначалося, що більшість моряків та офіцерів, перебуваючи за кордоном, переконуються в кращому захисті військовослужбовців з боку європейської судової системи порівняно з російською [35, с. 13]. Зарубіжні автори наголошують, що Глебов мав значний вплив на одного з ідеологів військових реформ Константина Миколайовича та прагнув демократизувати військове судочинство, зробивши суд гуманнішим, об'єктивнішим і незалежнішим [331, с. 592].

Водночас розв'язання згаданих проблем і досягнення поставленої мети не мало послаблювати військову дисципліну, на чому однаково наполягали військове й політичне керівництво. У 1862 році за наказом російського імператора створили окрему комісію на чолі з ад'ютантом Крижанівським, якій доручили оновити військову юстицію та наблизити її до загального судочинства. При цьому застерігалось, що з «положень загальних судів повинні бути прийняті лише ті, що не

суперечать військовим вимогам», а вся «судово-каральна влада повинна бути зосереджена в руках військових начальників» [213, с. 919].

Оновлена структура військових судових установ за задумом реформаторів мала охоплювати полкові суди, військово-окружні суди та Головний військовий суд. Полковий суд відігравав роль, подібну до мирового, і розглядав здебільшого нескладні справи про правопорушення нижчих чинів, за які призначали переважно виправні покарання, м'якші за кримінальні та не пов'язані з позбавленням прав. Військово-окружні суди за аналогією з цивільними окружними судами вели справи, що виходили за межі компетенції мирових установ, а також мали виключне відання щодо державних злочинів військовослужбовців і цивільних осіб у разі оголошення надзвичайного стану в певній місцевості [213, с. 24]. На перший погляд члени комісії послідовно виконували доручене їм владою завдання зблизити загальну та військову юстицію. Проте щодо запровадження у військовій сфері одного з ключових елементів судової реформи, а саме суду присяжних, серед учасників комісії спалахнули гострі суперечки, спричинені розбіжними поглядами на сутність і призначення цього інституту.

На думку дослідників, поява суду присяжних у загальних судах Російської імперії була зумовлена бажанням демократизувати судову систему, зменшити її залежність від адміністрації, захистити права обвинуваченого та підвищити довіру населення до суду. Близькі за змістом завдання поставали й перед реформаторами військової юстиції. Тому не дивно, що можливість запровадити у військових судах окрему модель суду присяжних комісія розглядала особливо ретельно. Цьому сприяло кілька обставин. По-перше, розробникам Статуту 1867 року, як відомо, ставили за мету зблизити засади військового та загального кримінального судочинства. Інститут присяжних посідав центральне місце в оновленому процесі, тож комісія Крижанівського не могла залишити його поза увагою. По-друге, така новація могла зміцнити авторитет військового суду й довіру до його рішень, а також зняти закиди в необ'єктивності та упередженості суддів-офіцерів. На перший погляд думка про залучення простих солдатів та унтер-офіцерів до судочинства у військових судах середини XIX ст. видавалася сміливою, проте насправді вона

спиралася на певні історичні традиції та зарубіжний досвід. Якщо говорити про українські землі, то традиції «народного судочинства» у військових справах сягали глибокої давнини й були поширені серед українського козацтва з його відомим принципом «де троє козаків, там двоє третього судять». В Європі впродовж XVIII та XIX ст. низка держав розробила й запровадила власні моделі військових судів присяжних. Однією з перших такий устрій запровадила Франція. Під час Великої французької буржуазної революції постала ідея демократизувати військове судочинство та встановити над ним громадський контроль задля більшої справедливості й гуманності. У 1790 році ухвалили Закон про військові суди, що передбачав участь цивільних присяжних у розгляді військових кримінальних справ [330]. Після приходу Директорії у 1796 році цей інститут скасували. Офіційно рішення мотивували недосконалістю та неефективністю військових присяжних, які нібито «виявляли пристрасність при винесенні вироків», а також невідповідністю такої форми суду військовим вимогам і загрозою для дисципліни [213, с. 144]. Останнє, вочевидь, було пов'язане зі зростанням кількості виправдувальних вироків насамперед для рядового складу, що дратувало офіцерство й стало справжньою причиною ліквідації інституту. Утім згодом, зокрема у 1815 та 1848 роках, військові присяжні знову поверталися до судового процесу у Франції, хоча їхнє існування й цього разу виявилось нетривким. Особливістю французької моделі стало те, що присяжні не лише визначали наявність чи відсутність вини, а й брали участь у вирішенні питань застосування закону (кваліфікації діяння, вибору санкції тощо).

Французький досвід організації військових судів присяжних запозичила низка європейських держав. Так, у 30-х роках XIX ст. подібні установи постали в Нідерландах та Бельгії. У Швейцарії військові суди присяжних проіснували досить довго, аж до 1889 року [265, с. 46].

Французький зразок військового суду присяжних перейняли й інші країни Європи. Уже в 30-х роках XIX ст. такі суди з'явилися в Нідерландах та Бельгії, а у Швейцарії вони діяли тривалий час, до 1889 року [265, с. 47]. Розмірковуючи над становленням цього інституту, варто наголосити на двох рисах. Передусім його історія у XIX столітті здебільшого збігалася з добою революцій, коли прагнення

оновити суспільне життя поширювалося й на військову царину. Крім того, подібні суди присяжних виявлялися доволі недовговічними, адже тогочасне уявлення про армію як про установу із суворою ієрархічною дисципліною робило неприйнятною участь нижчих чинів у судочинстві, тим паче над офіцерами.

Питання про можливість впровадження інституту військових присяжних у Російській імперії постало в ході розробки нового Військово-судового статуту 1867 року. Слід відзначити, що однією з причин реформування військової юстиції, автори Статуту визнавали необхідність зближення цивільної та військової судової системи на засадах нового правосуддя: «Після видання у 1864 році нових судових статутів та запровадження у окремих місцевостях їх дії, виникла необхідність здійснити корінну перебудову військово-судової системи, прагнучи, наскільки це можливо по особливостям військового відомства, привести її у відповідність тим головним засадам на яких встановлено загальне кримінальне правосуддя в Імперії » [278, с. 183–188].

Іншим приводом до реформи суду слугувало прагнення гуманізувати процес і забезпечити справедливіше судочинство у війську. У згаданій пояснювальній записці П.Глебова стосовно ухвалення «Устава морського судоустрою та судочинства» наводилася думка, що чимало моряків і офіцерів під час перебування за кордоном переконувалися, наскільки європейська судова система надійніше боронить військовослужбовців, ніж російська [35, с.12]. Дослідники з-за кордону відзначають, що Глебов помітно впливав на одного з натхненників військових реформ Константина Миколайовича та домагався демократизації судочинства, прагнучи зробити суд гуманнішим, об'єктивнішим і незалежнішим [331, с. 592].

Таким чином, можна зробити висновок, що впровадження військового суду присяжних цілком логічно впливало з цілей та завдань реформи 1867 року – наблизити військову судову систему до загальної, а також зробити її більш гуманною та справедливою, забезпечивши захист як офіцерського, так і рядового складу.

Аналіз матеріалів роботи спеціальної комісії під керівництвом генерал-ад'ютанта М.Крижановського, яка була створена розробки нового Військово-судового статуту 1867 року, засвідчує, що питання щодо розширення складу суду та

створення військового суду присяжних стало одним з найбільш ключових та породило чимало суперечок і дискусій поміж членами комісії.

Питання про можливе розширення складу суду та утворення військового суду присяжних викликало чимало суперечок серед членів комісії Крижанівського. Спершу комісія визнала присяжних одним із чотирьох основних елементів нового судоустрою, а тому такими, що «можуть бути прийняті з деякими лише змінами і для військових судів» [35, с. 12]. Однак щойно дійшло до практичного втілення цієї думки, з'ясувалося, що серед розробників Статуту немає згоди щодо моделі майбутнього військового суду присяжних. Від самого початку відкинули ідею допускати до військового судочинства осіб поза військовою сферою, натомість суперечка точилася навколо вибору між французькою та швейцарською моделями. Перевагу спершу віддавали швейцарському варіанту, бо допуск військових без належних правових знань до розв'язання складних юридичних питань спричиняв, за словами членів Комісії, «низку вельми суперечливих вироків» і належав до «слабких сторін французького» судочинства» [213, с. 26].

Обрана за основу швейцарська модель спричинила появу у проекті Статуту 1867 р. інституту тимчасових членів військових судів, на яких покладали функції присяжних засідателів загальних установ. Сутність пропозицій полягала в тому, що в кожному суді мала діяти колегія тимчасових членів воєнного суду. Таких членів передбачали шість осіб, тобто вдвічі менше, ніж у тогочасному суді присяжних. Тимчасових членів призначали лише з офіцерів, а саме двох штаб-офіцерів і чотирьох обер-офіцерів. Оскільки планувалося допустити відвід тимчасових членів так само, як і присяжних у загальних судах, то на кожне засідання від корпусу чи округу кількість кандидатів подвоювали до чотирьох штаб-офіцерів та восьми обер-офіцерів [213, с. 35].

Під час обговорення порядку добору кандидатів на посади тимчасових членів вирішили відмовитися від чинних у загальних судах способів за вибором або в порядку черговості, адже вони погано узгоджувалися з реаліями військового життя та армійською дисципліною. Натомість запропонували формувати тимчасових суддів

з осіб, яких призначає командування військової частини. Щоб відібрати гідних кандидатів, передбачали запровадити низку обов'язкових цензів.

Службовий ценз. Військових присяжних мали добирати винятково з офіцерства, насамперед з кадрових офіцерів у ранзі штаб-офіцера або обер-офіцера. Комісія розглядала й можливість залучати до судочинства нижчі чини, передусім унтер-офіцерів, у справах, де підсудними поставали рядові. Обстоюючи цю позицію, прихильники демократизації суду покликалися на позитивний європейський досвід, зокрема на практику Франції, де судді з унтер-офіцерів могли розглядати справи за участю рядового та унтер-офіцерського складу й усувалися від процесу лише тоді, коли йшлося про офіцерів [35, с. 13]. Проте думку про допуск рядових багато членів комісії сприйняли неприхильно, і більшість схилилася до того, щоб зберегти вимогу про обов'язкове офіцерське звання для виконання обов'язків присяжного. Додатково висували умову щодо тривалості служби, а саме не менше восьми років загального стажу та не менше чотирьох років стрийової служби або командування підрозділом упродовж щонайменше трьох років.

Якщо заборона залучати рядовий склад виглядала кроком назад порівняно з демократичними здобутками судової реформи 1864 року, то зростання вимог до офіцерів з огляду на їхній військовий досвід варто оцінити схвально. Завдяки цьому в судочинстві брали участь люди, добре обізнані з армійським життям і тонкощами військових відносин.

Моральний ценз. Йшлося передусім про відсутність судимості. На суддівські посади не дозволяли обирати тих, кого притягали до відповідальності за правопорушення й визнали винними чи залишили під підозрою. Водночас усували з-поміж кандидатів осіб, які заплямували себе негідною поведінкою або вчинками аморального характеру.

Наявність юридичних знань, як і у випадку з цивільними присяжними, не вважали обов'язковою. Укладачі Уставу слушно гадали, що «при вирішенні подібного питання [наявності чи відсутності вини – Авт.] не так потрібно знання закону, скільки сумлінність, безсторонність і душевне переконання тож будь-який штаб і обер-офіцер, добре знайомий з правилами військової служби, який звик до

поваги дисципліни і не захоплюється юнацькими мріями і нездійсненими мріями, може бути тимчасовим членом будь-якого військового суду» [213, с. 34].

Проект Статуту 1867 року передбачав постійну ротацію тимчасових членів суду, які виконували свої обов'язки протягом чотирьох місяців. На переконання законодавців, такий порядок робив службу військового присяжного необтяжливою для офіцерів і підтримував незалежність членів журі. Зарубіжні дослідники підкреслюють, що подібна ротація була нововведенням для царської Росії і фактично зближувала тимчасових членів із присяжними цивільних судів [320, с. 12].

Під час роботи комісії постало питання про те, які функції мають виконувати тимчасові члени військового суду та якими повноваженнями їх наділити. Розв'язуючи його, узяли за взірець швейцарський і французький досвід, де тимчасові члени військових судів діяли як присяжні, а призначення покарання лишалося за фаховим військовим юристом [331, с. 594]. Така модель найкраще відповідала потребам і можливостям російської держави з кількох причин. Вона наближала військове судочинство до загальної судової моделі й не вимагала додаткових витрат та кадрів, які знадобилися б, якби на посади тимчасових суддів довелося залучати людей з вищою освітою. Остання потреба постала б у разі надання тимчасовим членам рівних прав з військовим суддею. За розробленими пропозиціями у реформованих російських військових судах тимчасові члени мали визначати наявність чи відсутність вини у діях підсудного, тоді як кваліфікація діяння, призначення покарання та інші подібні питання лишалися за військовим суддею-юристом [331, с. 594]. Обговорювали й те, чи не підірве поява присяжних військову дисципліну, якщо вони відмовлятимуться визнавати вину особи й тим самим ставитимуть під сумнів рішучість офіцера, який ініціював справу. Дійшли висновку, що цієї загрози можна уникнути за ретельного добору присяжних, зокрема через суворий ценз і право безпосереднього військового начальства визначати їхні кандидатури [213, с. 27]. Разом з тим така модель нового військового суду не дістала підтримки в частини членів комісії, і дванадцять із тридцяти одного учасника висловилися за розширення повноважень тимчасових суддів, фактично перетворивши їх на додаткових суддів колегії, тобто пропонували «допустити

тимчасових членів лише до укомплектування постійних, поклавши на них однакові обов'язки по вирішенню справ з постійними членами судів».

Результатом роботи комісії Крижановського стала поява у 1867 році Військово-судового уставу, який визначив правовий статус тимчасових членів військових судів. Аналізуючи зміст Уставу 1867 року дослідники часто приходять до висновку, що він суттєво не відрізнявся від нормативних актів, які були прийняті в ході судової реформи. Так, І.Філінюк пише, що «зміст Військово-судового уставу в цілому відповідав положенням судових уставів 1864 р» [281, с. 183–188]. Водночас, аналіз статусу тимчасових членів військового суду показує, що в остаточному варіанті Уставу вони не лише віддалилися від присяжних засідателів загальних судів, але й втратили притаманні їм ознаки, що були закладені комісією Крижановського на початку своєї роботи.

Інститут тимчасових членів суду був запроваджений на рівні військово-окружних та військово-морських судів, що загалом відповідало практиці цивільних судів (окружних судів).

Законодавством було визначено ряд обов'язкових умови яким повинен був відповідати кандидат на призначення на посаду тимчасового судді:

1. Наявність офіцерського звання. Тимчасовим членом суду міг бути призначений виключно кадровий офіцер ранзі штаб-офіцеру або обер-офіцеру. Таким чином, це виключало зі списку кандидатів не лише представників рядового складу, а і чисельну когорту молодших офіцерів яка формувалася з недворянських прошарків – унтер-офіцерів;

2. Тривалість перебування на офіцерській посаді. Для заміщення посади військового судді офіцер повинен був прослужити не менше восьми років, з них чотири роки на стройовій службі. З часом ця вимога суттєво зменшилася, що очевидно обумовлювалося проблемою кадрового голоду, і з 1883 року від кандидата вимагалася наявність 4-х річного загального та двохрічного стажу керування військовими частинами.

3. Відсутність судимості. Не дозволялось обирати на посади суддів осіб, що притягувалися до відповідальності за вчинене правопорушення і були визнанні

винними або ж залишені під підозрою. Також, відповідно до ст. 138 Устава 1867 г. (ст. 149 в редакції 1883 г.) заборонялося призначення «боржників, що не могли сплатити свої борги», «осіб, які перебували під опікою за марнотратство», а також ще ряд категорій, що вчинили дії аморального характеру з точки зору тогочасного суспільства. [213]

Таким чином, загалом ми бачимо, що зазначені вимоги не носили дискримінаційного характеру і в цілому повинні були сприяти формуванню суддівського корпусу із гідних осіб. Ці вимоги загалом кореспондувалися з тими, що пред'являлися присяжним засідателям у загальних судах, з тією різницею, що майновий ценз був замінений на службовий, який краще відповідав специфіці армійського устрою.

Щодо кількості тимчасових членів у військово-окружних судах, то відповідь на це питання в науковій літературі не завжди носить однозначний характер, і зустрічаються роботи вчених у яких називаються різні цифри – від 2 до 6 осіб. Так, у своєму дослідженні Е.Мельников зазначає, що «Кожний військовий суд складався з трьох постійних та шести тимчасових членів» [139, с.80]. Як правило, подібна різниця у поглядах зумовлена або аналізом проектів Уставу, або врахуванням т.зв. запасних членів суду. Формально, відповідно до статті 28 та ст. 99 Військово-судового Уставу кількість тимчасових членів у складі військово-окружного суду становило 4 особи – два штаб-офіцери та два обер-офіцери [270, с.9]. Така кількість, чотири тимчасових членів суду, підтверджується аналізом справ Одеського воєнно-окружного суду [260]. Таким чином, кількість тимчасових членів у військово-окружних та військово-морських судах виявилась значно меншою ніж кількість присяжних засідателів (12 чоловік), а також не відповідала першопочатковому проекту Уставу – 6 осіб.

Принцип виборності присяжних притаманний цивільним судам Російської імперії не знайшов свого втілення у військовій юстиції, натомість була закріплена процедура призначення відповідно до якої тимчасові члени суду призначалися Головним начальником військового округу. [182]. Звісно, що подібний механізм, у сукупності з традиційною військовою субординацією, підпорядкованістю тимчасових

членів суду вищим офіцерам, значно звужував їх самостійність, і породжував можливості контролю за їх рішеннями. Критикуючи подібне становище, дореволюційний вчений-конституціоналіст В. Івановський писав: “Сама внутрішня організація військових судів не забезпечує належної самостійності їхньої діяльності як колегіальні установи. Тут немає суду присяжних; тимчасові члени призначаються командуючим військами; крім того, зважаючи на військову субординацію, цілком вільна подача своїх думок немислима” [111, с. 394].

В остаточній редакції Уставу 1867 року була знищена і ідея розмежування функцій постійних та тимчасових членів військового суду, натомість було прийнято рішення «покласти на тимчасових членів однаковий з постійними членами військового суду обов’язок вирішувати як питання про вину підсудного, так і питання про застосування покарання» [213, с. 148]. Таким чином, тимчасові члени суду набували повноважень аналогічних постійним суддям, справа у суді розглядалася колегіально, а рішення приймалися більшістю голосів. Змінювалися і завдання, які були покладені на тимчасових членів суду. На відміну від присяжних, вони не стільки повинні були забезпечувати справедливість правосуддя, скільки надавати «консультації» постійним суддям зі специфіки армійських відносин та правил, компенсуючи тим самим відсутність у професійного судді військового досвіду.

Підсумовуючи, ми повинні зазначити, що реалізована у Уставі 1867 року модель участі представників «військової громадськості» у здійсненні судочинства виявилася суттєво відмінною від цивільної моделі суду присяжних та моделі запропонованої у першому проекті Уставу. За процедурою добору, правовим статусом, змістом діяльності, тимчасові члени військово-окружних судів значно відрізнялися від їх цивільних колег, що не дозволяє нам визначити цей інститут аналогом суду присяжних, а самих його членів – «військовими присяжними» .

Висновки до третього розділу

Дослідження організаційно-правових механізмів участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні України у другій половині XIX - на початку XX ст. засвідчує,

що судова реформа 1864 р. вивела право на участь у правосудді на якісно новий, загальногромадянський рівень. На зміну становим і конфесійним формам прийшли інститути, що спиралися на виборність та безпосередню участь населення у судочинстві, - волосний суд, мирова юстиція та суд присяжних засідателів.

Волосний суд разом із сільським сходом становив форму селянського самоврядного правосуддя. Він складався з виборних суддів-селян, ґрунтувався переважно на нормах звичаєвого права і користувався високою довірою сільської громади. За своєю природою цей інститут наближався до сучасних форм альтернативного вирішення спорів та примирних процедур, забезпечуючи доступність, дешевизну і зрозумілість правосуддя для основної маси населення. Мирова юстиція реалізувала принцип народного представництва через виборність мирового судді органами місцевого самоврядування там, де вони існували, а одноособовий розгляд дрібних справ у спрощеному порядку наближав суд до людини. Інститут присяжних засідателів став найбільш послідовним утіленням ідеї участі населення у кримінальному правосудді, передаючи питання про винуватість підсудного на вирішення колегії представників громади. Окремий напрям становили спроби реформування військової юстиції та запровадження «військових присяжних», які, проте, залишилися обмеженими й не набули завершеного вигляду.

Регіональна специфіка Півдня України виявилася у соціальному та національному складі учасників нових інститутів. Поліетнічність населення позначилася на формуванні списків присяжних та виборців, до яких потрапляли і колоністи, і представники різних конфесій, а аграрна структура регіону та особливості запровадження земського самоврядування впливали на склад мирових суддів. Унаслідок цього соціальне наповнення народних судових інститутів на Півдні нерідко відхилялося від загальноімперського зразка, набуваючи більш строкатого характеру.

Сильними сторонами цих форм були доступність і територіальна наближеність суду до населення, усність і гласність судочинства, виборність та підзвітність суддів, безпосередня участь громади у винесенні вердикту, а також загальна гуманізація правосуддя порівняно з дореформеною добою. Запровадження мирового суду, суду

присяжних і волосного судочинства істотно розширило коло осіб, причетних до здійснення правосуддя, і підвищило довіру суспільства до судової влади.

Водночас цим формам були притаманні й виразні слабкі сторони. Доступ до участі обмежувався майновими та освітніми цензами, що відсікали незаможні верстви. Виборний мировий суддя міг потрапляти в залежність від місцевих землевласницьких еліт. Судові контрреформи кінця 1880-х рр. призвели до фактичного згортання виборної мирової юстиції та передачі значної частини її повноважень призначуваним земським начальникам, що стало промовистим прикладом уразливості народних форм перед адміністративним тиском. Волосний суд тривалий час зберігав станovu замкнутість, припускав свавілля та застосування тілесних покарань, скасованих лише на початку XX ст. Діяльність суду присяжних обмежувалася звуженням підсудних йому категорій справ та маніпуляціями при складанні списків.

Загалом еволюція участі населення у правосудді на цьому етапі мала немонотонний характер: за піком реформи 1864 р. настав період контрреформ кінця 1880-х рр., після чого відбулося часткове відновлення мирової юстиції напередодні Першої світової війни. Це переконливо засвідчує, що право населення на участь у правосудді на Півдні України не лише існувало, а й залишалося предметом постійної боротьби між тенденціями демократизації та бюрократичної централізації.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження вирішує важливу наукову проблему, суть якої полягає в комплексному історико-правовому аналізі участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні України упродовж XVIII та перших десятиліть XX ст. .

Виходячи з дослідницьких завдань дисертації та на основі викладених у роботі положень, нами зроблені такі висновки, що мають теоретичне і практичне значення.

1. Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що проблема участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні України досі не діставала окремого комплексного вивчення. Праці дореволюційних, радянських та сучасних авторів торкалися переважно окремих установ або обмежених хронологічних відрізків, а регіональна специфіка краю здебільшого залишалася на другому плані. Малодослідженими залишалися питання пов'язаними з історичними формами участі населення у здійсненні правосуддя, які зберігалися на рівні традиційних неформалізованих судових органів національних меншин та окремих соціальних груп. Ряд питань пов'язаних з судовими традиціями козацьких громад після 1775 року, спробами створення суду присяжних у спеціалізованих судах, правовою регламентацією та практикою проведення виборів суддів на українських землях, ще не отримали належного висвітлення в наукових роботах.

2. В історії участі населення Півдня України у здійсненні правосуддя ми пропонуємо виділити чотири ключові етапи, на основі яких і побудована структура нашої дисертаційної роботи. Критеріями такого поділу слугували ступінь безпосередньої залученості громади до судочинства, характер інституцій, що забезпечували цю участь, і правова основа їхньої діяльності.

Перший етап, козацько-звичаєвий (XVIII ст. до 1775 р.), був репрезентований насамперед судовою системою південноукраїнського козацтва, яке вирізнялося найвищим ступенем залучення населення до здійснення правосуддя. Судова влада не була відокремлена від громади, а військова рада поєднувала функції верховного органу влади та вищої судової інстанції. Виборність старшини, нетривалість її повноважень і можливість дострокового відкликання забезпечували реальний

громадський контроль над судом. Помітну роль відігравали третейське судочинство та звичаєве право козацтва. Протягом цього етапу козацтво поступово еволюціонувало від автономної спільноти з широким внутрішнім самоврядуванням до групи населення, інкорпорованої в російську соціальну та політичну систему.

На другому етапі, станово-реформаційному (кінець XVIII до середини XIX ст.), на основі реформ Катерини II відбувалася розбудова станової системи судочинства, у межах якої було створено окремі судові інституції та процедури, що уможлилювали залучення представників населення до здійснення правосуддя. Постали станові та совісні суди з виборними засідателями від дворянства, міщанства й державного селянства, а найближчим до загальносупільного представництва виявився совісний суд. Діяли нижні та верхні розправи (1780 до 1796 рр.). Виборне начало зберігало реальний характер попри адміністративне затвердження кандидатів, чому сприяв кадровий дефіцит нових губерній. Водночас поряд із офіційними судовими структурами на території Півдня України розгорталася мережа судових та квазісудових органів, що спиралися на національні звичаї та релігійні норми і передбачали залучення пересічних громадян до виборів носіїв судової влади або до безпосередньої участі у прийнятті рішень. Частина цих органів офіційно визнавалася владою та набувала легального статусу, як-от Маріупольський грецький суд. Інші, насамперед релігійні квазісудові органи, продовжували діяти напівофіційно. Держава не забороняла їхньої діяльності, однак і не надавала їхнім рішенням офіційного статусу.

На третьому етапі, реформаційно-прогресивному (1861 до 80-х рр. XIX ст.), завдяки проведеним реформам значно розширилися офіційні форми участі населення у здійсненні правосуддя. Селянська реформа 1861 року закріпила волосний суд і сільський схід як форми селянського самоврядного правосуддя, що ґрунтувалися на звичаєвому праві та за своєю природою наближалися до сучасних способів альтернативного вирішення спорів. Судова реформа 1864 року втілила принцип народного представництва через мирове судочинство, у якому суддю обирало земське зібрання. Така виборність поєднувала підзвітність судді суспільству з ризиком його залежності від місцевих еліт. Найпослідовнішим виявом участі

населення у кримінальному правосудді став інститут присяжних засідателів, реальне соціальне наповнення якого визначалося майновими та освітніми цензами і відображало строкатість населення регіону. Цю інституцію намагалися поширити не лише на загальну судову систему, а й на спеціалізовані судові органи, насамперед на військову юстицію. Прикладом такої спроби був інститут тимчасових членів військово-окружних судів, що мав реалізувати військову модель суду присяжних.

На четвертому етапі, контрреформеному (кінець 1880-х до 1917 р.), відбувалося поступове звуження участі населення у здійсненні правосуддя. У зазначений період поступово зменшувалася безпосередня участь населення у формуванні суддівського корпусу, натомість посилювався адміністративний контроль, насамперед через інститут земських начальників і обмеження мирової юстиції наприкінці 1880-х років. Водночас мировий суд не зник повністю і продовжував діяти в окремих місцевостях, зокрема в Одесі, а згодом, у 1912 році, був відновлений. Інститут присяжних продовжував діяти, проте загальною тенденцією було поступове згасання форм народної участі до 1917 року. Четвертий етап завершився падінням російської монархії у 1917 році та приходом до влади спочатку національних, а потім радянських урядів, які почали докорінну перебудову судової системи, внаслідок якої дореволюційна модель участі населення у здійсненні правосуддя зазнала істотних змін.

3. Народне судочинство доби Нової Січі вирізнялося яскраво вираженим демократичним началом. Судова влада не була інституційно відокремлена від громади і сприймалася як справа всього товариства, а військова рада поєднувала функції верховного органу влади та вищої судової інстанції. Виборність старшини, нетривалість її повноважень і можливість дострокового відкликання забезпечували реальний громадський контроль над здійсненням правосуддя. Поряд із прямою участю козаків помітну роль відігравали третейські форми вирішення спорів та слідчі комісії з виборними депутатами від війська, а авторитетні старійшини виступали хранителями звичаю, що дозволяє кваліфікувати запорозьку модель як особливу форму громадського суду. Ліквідація Запорозької Січі у 1775 р. спричинила поступове згортання інституційних форм участі населення, оскільки інтеграція

козацьких спільнот до імперських структур супроводжувалася централізацією управління та монополізацією судових повноважень старшиною. Досвід Чорноморського козацького війська, Задунайської Січі та Дунайського козацького війська засвідчив, що ступінь участі населення у правосудді прямо залежав від рівня політичної автономії козацької спільноти. Навіть в умовах імперського контролю на місцевому рівні зберігалися громадські форми вирішення спорів, що дозволяє говорити про інерцію звичаю. Водночас демократизм козацького судочинства не був статичним і поступово трансформувався під впливом соціальної стратифікації та нобілізації старшини.

4. Судова реформа 1775 р. запровадила в імперії інститути народного представництва у вигляді розгалуженої системи станових і совісних судів із виборними засідателями від дворянства, міщанства та державного селянства. Ця система втілювала адаптовану до умов станової держави просвітницьку ідею про залучення суспільства до здійснення правосуддя, а найближчим до загальносуспільного представництва виявився совісний суд як міжстановий орган. Поліетнічний і поліконфесійний склад населення Півдня зумовив вимушену гнучкість місцевої адміністрації у застосуванні станових та конфесійних цензів і фактичне допущення представників неправославних і нетитульних спільнот до правосуддя. Попри інститут адміністративного затвердження кандидатів, виборне начало мало реальний характер, що значною мірою забезпечувалося хронічним кадровим дефіцитом новостворених губерній.

5. Судоустрій національних меншин краю склав окремий самостійний пласт народного правосуддя. Менонітські колонії являли собою одну з найрозвиненіших його форм, де виборність посадовців поєднувалася з опорою на звичаєве та церковне право, а громада виступала суб'єктом, а не об'єктом правосуддя. Маріупольський грецький суд став прикладом тривалої національної юрисдикції з виборністю голови та засідателів, мусульманське судочинство Криму зберегло шаріатську основу із залученням до обрання кадіїв представників різних верств населення, а єврейські та караїмські громади спиралися на власні релігійно-правові традиції. Узагальнення цього матеріалу дозволяє визначити політику імперії щодо народів краю як

поєднання уніфікації з вибірковою толерантністю та елементами правового плюралізму, а общинне судочинство меншин слід кваліфікувати як самостійний і повноцінний вияв участі населення у здійсненні правосуддя.

6. Волосний суд у період від 1861 до 1917 р. був формою селянського самоврядного правосуддя, що ґрунтувалася переважно на нормах звичаєвого права і користувалася довірою сільської громади. За своєю природою цей інститут наближався до сучасних форм альтернативного вирішення спорів та медіації, а сільський сход забезпечував публічність розгляду і колективне схвалення ухвалених рішень. Волосне судочинство наочно засвідчило життєздатність звичаєвого права як регулятора суспільних відносин на місцевому рівні.

7. Мирове судочинство, запроваджене реформою 1864 р., реалізувало принцип народного представництва через виборність судді земським зібранням, поєднуючи підзвітність суспільству з ризиком залежності судді від місцевих еліт. На Півдні України соціальний склад мирових суддів мав регіональні відхилення, зумовлені поліетнічністю та аграрною структурою краю. Досвід цього інституту зберігає безпосереднє значення для сучасних дискусій про виборність суддів та відновлення мирової юстиції.

8. Інститут присяжних засідателів став найбільш послідовним утіленням ідеї участі населення у кримінальному правосудді. Його реальне соціальне наповнення значною мірою визначалося майновими та освітніми цензами, а у південноукраїнських губерніях склад присяжних відображав етнічну та станову строкатість населення регіону. Спроби запровадження інституту військових присяжних у системі військової юстиції другої половини XIX ст. залишилися обмеженими і не набули завершеного вигляду, проте засвідчили пошук способів поширення народного начала навіть на сферу військового судочинства.

9. На основі проведеного дослідження вважаємо, що історичний досвід організації та діяльності інститутів народного правосуддя на Півдні України у період від XVIII до початку XX століття свідчить про наявність в українського народу глибоких демократичних традицій здійснення правосуддя. Козацьке судочинство доби Нової Січі, общинно-конфесійні суди національних меншин краю, волосний

суд і сільський схід, мирова юстиція та інститут присяжних засідателів послідовно втілювали ідею залучення населення до відправлення правосуддя. Українське звичаєве право, а поряд із ним звичаєві та релігійні норми поліетнічних спільнот регіону передбачали безпосередню участь громади у вирішенні спорів і контроль над особами, які здійснювали суд. Попри згортання прямих форм участі після ліквідації Запорозької Січі та поступове підпорядкування народних судових установ імперському контролю, виборне начало й громадське представництво зберігали життєздатність упродовж усього досліджуваного періоду. Національний і регіональний історичний правовий досвід засвідчує, що участь населення у здійсненні правосуддя є характерною рисою українського права, яка формувалася і функціонувала на українських землях упродовж століть та не втрачає значення для сучасного реформування судової системи України.

Також, в ході роботи над дисертацією встановлено, що ефективність участі населення у здійсненні правосуддя на пряму залежала рівня правосвідомості та правової культури учасників суспільних відносин, їх попереднього історичного досвіду, а також від рівня їх політичної і правової автономії. Натомість, формальне впровадження різноманітних форм залучення представників суспільства до формування судових органів чи легітимізації судових рішень, відсутність належної соціальної бази, а також гіперконтрольованість процесів зі сторони центральної та місцевої влади, підірвали довіру суспільства до судової системи і призводили до самоусунення від участі у здійсненні правосуддя.

10. Узагальнення історико-правового досвіду участі населення у здійсненні правосуддя на Півдні України дозволяє стверджувати, що цей досвід зберігає практичну цінність для сучасного реформування судової системи України, насамперед щодо виборності суддів, мирового судочинства та суду присяжних у поліетнічному суспільстві. На його основі сформульовано низку пропозицій, спрямованих на реалізацію позитивного обов'язку держави щодо забезпечення доступу населення до правосуддя, закріпленого статтею 55 Конституції України та статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

1. Законодавчо заохочувати розвиток медіації та інших форм альтернативного й примирного вирішення спорів, спираючись на історичний досвід волосного, третейського та общинного судочинства. Особливу увагу доцільно приділити поширенню таких процедур у сільських та поліетнічних громадах, де довіра до неформальних механізмів вирішення конфліктів традиційно є високою.

2. Розробити та ухвалити Закон України «Про мирову юстицію та статус мирових суддів», яким передбачити запровадження інституту виборного мирового судді. Мировий суддя обирається відповідним представницьким органом місцевого самоврядування з числа кандидатів, які пройшли попередній відбір, строком на п'ять років. Після спливу цього строку особа, яка обіймала посаду мирового судді, має право повторно висунути свою кандидатуру для участі в обранні на ту саму посаду. Обранню мирового судді передують обов'язковий попередній відбір кандидатів, який проводить спеціально утворена відбіркова (конкурсна) комісія з метою перевірки відповідності претендентів установленим вимогам та оцінювання їхньої професійної придатності й доброчесності. До участі в обранні допускаються виключно особи, які успішно пройшли такий відбір.

Серед вимог до кандидата на посаду мирового судді передбачити наступні: «На посаду мирового судді може претендувати особа, яка: є громадянином України та досягла тридцятирічного віку; здобула вищу юридичну освіту (ступінь магістра права); має стаж практичної діяльності у сфері права не менше трьох років; постійно проживає у межах відповідної мирової ділянки протягом останніх п'яти років; вільно володіє державною мовою (в місцевостях компактного проживання національних меншин, перевага повинна надаватися особі, що додатково володіє мовою цієї меншини); користується довірою, повагою та авторитетом серед членів відповідної територіальної громади; вирізняється доброчесністю, неупередженістю, не притягувалася до відповідальності за кримінальні правопорушення та адміністративні корупційні правопорушення.

3. Удосконалити інститут суду присяжних, передбачивши:

- поступове розширення переліку категорій справ, що розглядаються за участю присяжних, не обмежуючи його лише особливо тяжкими злочинами та окремими категоріями цивільних справ;

- запровадження у багатоетнічних регіонах та місцевостях компактного проживання національних меншин спеціального механізму забезпечення їх представництва (квотного принципу), за яким представникам відповідної національної меншини гарантується не менше визначеної кількості місць у складі колегії присяжних, а також пропорційне включення до списків присяжних.

4. Враховувати регіональну та етнокультурну специфіку при організації доступу до правосуддя та здійснення судочинства. Зокрема, розширити практику використання у правозастосовній діяльності звичаїв та традицій національних меншин та/або корінних народів, зокрема у приватно-правових сферах: цивільні, сімейні, спадкові відносини, за умови, що вони не суперечать фундаментальним правам і свободам людини та базовим принципам національного законодавства. Цей висновок має самостійне значення з огляду на перспективу відновлення української юрисдикції на тимчасово окупованих територіях Криму та Півдня України

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. Ш. О караимах, преимущественно живущих в Евпатории. *Новороссийский календарь на 1839 год*. Одесса, 1838. С. 179-182.
2. Адрес-Календарь и справочная книга Таврической губернии на 1912 год. Таврическое Губернское Правление, 1912. 394 с.
3. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1891 год. Одесса, 1890. 602 с.
4. Александров И. Ф. К истории учреждения Таврического магометанского духовного правления 1794. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1918. № 54. С. 316-355
5. Александров И. Ф. О мусульманском духовенстве и управлении духовными делами мусульман в Крыму после его присоединения к России. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1914. № 51. С. 207-220.
6. Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715–1774 гг. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1886. Т. XIV. С. 276–650 .
7. Андриевский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. *Киевская старина*. 1883. № 5. С. 127-139.
8. Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. Київ : Заповіт, 1995. 174 с.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ : Білоцерківська книжкова фабрика, 2000. Т. 2. 748 с.
10. Виленський Б. В. Судова реформа і контрреформа в Росії. Саратов, 1969. 400 с.
11. Барац Г. М. Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести : историко-юридический этюд. Санкт-Петербург : Тип. Правит. Сената, 1893. 40 с.
12. Бачинська О. А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2003. Вип. 3. С.243-252.

13. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 : історико-документальний нарис. Одеса : МП «Гермес», 1994. 123 с.
14. Бедрій М. М. Особливості розвитку українського звичаєвого права в умовах Речі Посполитої (1569 р. - XVIII ст.). *Актуальні питання держави і права : збірник наукових праць*. Одеса : Право-Іздат, 2024. С. 155-159.
15. Бердников І. С. Про управління духовних справ магометан. Санкт-Петербург, 1905. 68 с.
16. Берч В. В. Особливості участі народу у реалізації судової влади у період перебування українських земель у складі Російської та Австрійської імперій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 664-668. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.110>.
17. Берч В. В. Участь народу у реалізації судової влади в епоху козацтва. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Право»*. 2024. № 7(35). С. 351-358.
18. Белікова М. В. Менонітські колонії півдня України (1789-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2005. 266 с.
19. Бикова Т. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 47-67.
20. Бисага Ю.М. Форми участі народу у процесі здійсненні правосуддя в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2014. Випуск 26. С. 56-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_26_14.
21. Биркович О. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32). С. 163-168. DOI: 10.51647/kelm.2020.4.1.30.
22. Білий Д. Правовий статус Чорноморського козацтва в адміністративно-правовій системі Російської імперії. *Історія*. 2013. № 5(125). С. 118-122.
23. Бобылева С. И., Безносова О. В. и др. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII - первая половина XIX в.). Днепропетровськ : Арт-Пресс, 1999. 231 с.
24. Божко Р. Мариуполь в системе административно-территориального устройства украинских земель (XVIII-XX вв.). *Донбасс и Приазовье: Проблемы*

социального, национального и духовного развития : тезисы докладов международной научно-практической конференции (Мариуполь, 26-27 мая 1993). Мариуполь, 1993. С. 44-45.

25. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с .

26. Бойко І.В. Історичний досвід участі представників громадськості у здійсненні правосуддя в Україні (XVII-XVIII ст.) та його застосування у сучасних умовах. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. № 1. С. 23-29.

27. Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации в России). Петроград : Тип. В. Д. Смирнова, 1916. 207 с.

28. Боршевский А., Сосна Б. Внедрение Судебных уставов Александра II: Бессарабская специфика и этнополитические аспекты. *Legea și viața (Закон и Жизнь)* (Молдова). 2014. № 10. С. 15-23.

29. Бойко Я. В. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 54-65.

30. Ветрова І. Г. Формування промислового робітництва на півдні України (Катеринославська та Херсонська губернії) в другій половині XIX - на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. 28. С. 45-52.

31. Витте С. Ю. По поводу непреложности законов государственной жизни. Санкт-Петербург, 1914. 376 с.

32. Волошкевич Г. А. Відмова від укладання шлюбу як підстава виникнення майнових зобов'язань за українським звичаєвим правом XIX ст. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* : зб. наук. пр. Київ, 2020. Вип. 87. С. 4–17.

33. Войцехівська Д. Ю. Законодавче врегулювання релігійних відносин національних меншин Півдня України у XVIII - на початку XX ст. : кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Одеса, 2024. 255 с.

34. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. 8: Губернии Новороссийской группы: Екатеринославская, Таврическая, Херсонская,

Бессарабская / сост. Г. Г. Ершов. Санкт-Петербург : Издание Центрального статистического комитета, 1886. 157 с.

35. Волошкевич Г. А. Спроба впровадження інституту військового суду присяжних в ході підготовки Військово-судового статуту 1867 року. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. № 5 (52). С. 11-16. DOI: 10.32782/ruuv.v5.2023.2.

36. Волошкевич Г. А. Традиції народного судочинства у козацьких спільнотах Придунав'я XVIII-XIX ст. *Правові новели*. 2026. № 28. С. 31-37. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2026.28.3>.

37. Биркович О.І. Впровадження російського станового судочинства на території України (кінець XVIII - початок XIX ст.). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. С. 40-44

38. Временные правила о волостном суде в местностях, в коих введено Положение о земских участковых начальниках. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. 1889 г. Т. IX. Санкт-Петербург, 1891. № 6196.

39. Выписки из Трудов комиссии по преобразованию волостных судов, книг решений волостных судов и др. источников конца XIX ст. по наследственному, семейному, обязательственному, вещественному праву. Конверт № 10: Майнові та персональні стосунки членів родини. 45 арк. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Фонд Х (Арх. АН УРСР). Спр. 1097 (І). Арк. 10.

40. Джаншиев Г. А. Эпоха великих реформ. Санкт-Петербург, 1905. 426 с.

41. Гамбург Л. С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 21 с.

42. Волкова Т. Е., Белоусова Л. Г. Евреи Одессы и Юга Украины: конец XVIII - начало XX вв. Одесса : Студия «Негоциант», 2002. 300 с.

43. Гаухман М. Як кримські караїми стали окремою нацією? *Україна Модерна*. 2023. URL: <https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/krymski-karayimy/>.

44. Гедьо А. В., Терентьєва Н. О., Саєнко Р. І. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. Донецьк : ДонНУ, 2012. 480 с.

45. Генкин Д. Местный суд и его реформа. Москва, 1908. 94 с.

46. Гессен В. М. Судебная реформа. Санкт-Петербург : Книгоизд-во П. П. Гершунина, 1905. 267 с. .
47. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России : Т. 1-2. - Л., 1925-1927 : Тип. К.О. Ленингр. Губпрофради, 1925-1927. Т. 1. 221 с.; Т. 2. 244 с.
48. Годичные акты Ришельевского лицея... 1855-1856 гг. Одесса, 1856. С. 217.
49. Горяга О. В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII-XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 210 с.
50. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства от 21 апреля 1785 года. Ст. 37, 39. *Полное собрание законов Российской империи : собр. 1-е : в 45 т.* Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 22. № 16187.
51. Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX - початку XX ст. Київ : Арістей, 2006. 560 с.
52. Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX - початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.05. Київ, 2005. 32 с.
53. Гринишин А. Б. Вітчизняний досвід участі присяжних засідателів у здійсненні правосуддя в кримінальних справах. *Держава і право*. Київ, 2010. Вип. 48. С. 512-518.
54. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734-1775 рр.) : навч. посібник. Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. 108 с..
55. Грозовський І. М. Феномен козацького права. *Вісник Академії правових наук*. 1997. № 10. С. 121-131.
56. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 96 с.
57. Гуржій О. І. Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 166 с.
58. Давыдов Н. В., Полянский Н. Н. (ред.). Судебная реформа. Санкт-Петербург : Книгоиздательство «Объединение», 1915. Т. 1. 382 с.
59. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 20 (Катеринославське губернське правління). Оп. 1. Спр. 12. 56 арк.

60. ДАДО. Ф. 134 (Катеринославської контори іноземних поселенців Півдня Росії (1781–1857 рр.)). Оп. 1. Спр. 245. 79 арк.

61. ДАДО. Ф. 134 (Катеринославської контори іноземних поселенців Півдня Росії (1781–1857 рр.)). Оп. 1. Спр. 620. 430 арк.

62. ДАДО. Ф. 134 (Катеринославської контори іноземних поселенців Півдня Росії (1781–1857 рр.)). Оп. 1. Спр. 710. 18 арк.

63. ДАДО. Ф. 11 (Канцелярія Катеринославського губернатора). Оп. 3. Спр. 54. 86 арк.

64. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. 11 (Хортицький волосний суд). Оп. 1. Книга запису рішень волосного суду. Спр. 1. 150 арк..

65. ДАЗО. Ф. 74 (Хортицький волосний суд). Оп. 1. Книга запису рішень волосного суду. Спр. 2. 146 арк.

66. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 216 (Миколаївська міська управа). Оп. 1. Спр. 644. 380 арк.

67. ДАМО. Ф. 5 (Новобузький волосний суд). Оп. 1. Спр. 7. 13 арк. Арк. 26.

68. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 61 (Олександрівське (Олексіївське) сільське правління). Оп. 1. Спр. 523. 76 арк.

69. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 190. Спр. 74. 46 ак.

70. ДАОО. Ф. 6. (Опікунський комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії). Оп. 1. Спр. 49. 245 арк.

71. ДАОО. Ф. 6. (Опікунський комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії). Оп. 1. Спр. 59. 7 арк.

72. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 192. Спр. 45. 370 арк.

73. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 192. Спр. 48. Арк. 369.

74. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 196. Спр. 1403. Арк. 2.

75. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 197. Спр. 1177.
76. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 95. Спр. 174.
77. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 97. Спр. 316.
78. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 99. Спр. 232.
79. ДАОО. Ф. 17 (Одеський міський магістрат). Оп. 5. Спр. 35. 90 арк..
80. ДАОО. Ф. 17 (Одеський міський магістрат). Оп. 3. Спр. 861. 50 арк.
81. ДАОО. Ф. 39 (Одеська єврейська громадська управа). Оп. 1. 260 арк.
82. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 192. Спр. 45. 560 арк.
83. ДАОО. Ф. 1. (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 192. 1848 р. Спр. 38. 369 арк.
84. Дегтярьов С. І. Українське судочинство наприкінці XVII – XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик. *Гілея : науковий вісник*. 2016. Вип. 104. С. 11–18 .
85. Давыдов Н.В. Судебная реформа. М.: "Объединение", В 2-х томах. 1915. Т.1. 381 с. Т.2. 310 с. .
86. Десятилетие Ревельского окружного суда, 1889-1899. *Ревельские известия*. 1899. № 279.
87. Джаншиев Г. А. Основы судебной реформы : (к 25-летию нового суда). Москва : Типография М. П. Щепкина, 1891. 363 с.
88. Дитц Я. Необдуманый процесс. *Саратовский листок*. 1898. № 219.
89. Діанова Н. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2010. – 176 с.
90. Долматова Н., Ковальова С., Музиченко П. та ін. Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть / за ред. П. Музиченка. Одеса, 2000. 180 с.

91. Дроздов В. Болгарська колонізація Південної Бессарабії наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. *Краєзнавство*. 2013. № 1. С. 27-36.
92. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева : в 2 т. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1946. Т. 1. 635 с.
93. Дружинин Н. П. Крестьяне и общее гражданское право. *Журнал юридического общества*. 1896. № 6. С. 1-32.
94. Ефимов В. Волостной суд в виду предстоящей реформы местной юстиции. *Вестник Европы*. 1896. Кн. 8. С. 559-597.
95. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : монографія. Харків : Право, 2005. 272 с.
96. Єрмолаєв В. М. Суд присяжних в Україні: історико-правові аспекти (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 27-41.
97. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні : монографія / за загальн. ред. Л. О. Смоляр. Одеса : Астропринт, 1999. 440 с.
98. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 48-й очередной сессии 1913 года с приложениями. Екатеринослав : Тип. Губ. Земства, 1914. 976 с.
99. Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності від 19 лютого 1861 р. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. XXXVI. № 36657.
100. Загідуллін І. К. Особливості формування мусульманського «спадкового» духовенства в Тавриді в 1783-1831 роках. *Minbar. Islamic Studies*. 2019. Т. 12. № 1. С. 148-170.
101. Зайончковський П. О. Проведення в життя селянської реформи 1861 р. Москва : Соцэкгиз, 1958. 470 с. С. 211-215.
102. Запорізький архів. Студії з історії греків Південної України XVIII-XX ст. : наук.-попул. вид. / авт.-упоряд. О. Г. Величко, В. О. Бондар, Н. О. Гончарова, І. В. Козлова, Ю. О. Приймак. Запоріжжя : Оріон-7, 2003. С. 6.

103. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856-1861. Москва : Изд-во МГУ, 1984. 254 с. С. 198-201.
104. Звичаєве цивільне право українців ХІХ - початку ХХ століття. Київ : Арістей, 2006. 560 с.
105. Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1904. Т. XXIV. С. 20-40
106. Инструкция о внутреннем распорядке и управлении в новороссийских колониях 15.05.1801. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 1. Т. XXVI. С. 635-649.
107. Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов / Бойцова Е. В., Ганкевич В. Ю., Муратова Е. С., Хайрединова З. З. Симферополь : Элиньо, 2009. 432 с.
108. Историко-статистическое описание городов Таврической губернии. *Памятная книжка Таврической губернии*. Симферополь, 1867. Вып. 1.
109. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородин та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 1. 544 с.
110. Ірклієвський В. Етимологічний словник українських прізвищ. Прізвищезнавство. Мюнхен, 1987. 903 с.
111. Ивановский В.В. Учебник государственного права. 4-е изд. Казань, 1913. 500 с.
112. Кабузан В. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х роках ХVІІІ ст. *Український історико-географічний збірник*. Київ, 1971. Вип. І. С. 135-150.
113. Кавелин К. Крестьянский вопрос. *Вестник Европы*. 1881. Ноябрь. С. 88-125.
114. Календарь и памятная книжка Таврической губернии. 1917 год. 1917. 309 с.
115. Кампо В. М. Мирові судді та громадські мирові судді в Україні: проблеми та перспективи впровадження. Київ : Ін-т громадянського суспільства : ТОВ «ІКЦ Леста», 2007. 40 с.

116. Караулов Г. Э. Чуфут-Кале и еврей-караимы. Примечания к поездке во внутренность Крыма академика Палласа. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1883. Т. 13. С. 93-103 .
117. Кафенгауз Б. Б. Очерки внутренней политики эпохи Петра Третьего. *Исторические записки*. 1948. Т. 25. С. 289-337.
118. Клаус А. А. Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург, 1869. 565 с.
119. Клибанов А. Меноніти. Москва : Московский рабочий, 1931. 112 с.
120. Ключевский В. О. Курс русской истории. Ч. 5. Москва : Гос. изд-во, 1958. 505 с.
121. Ковальова О. Ф. Бугогардівська паланка : науково-популярне дослідження. Миколаїв : Іліон, 2011. 300 с.
122. Ковальчук В.Б. Участь громадян у здійсненні правосуддя та легітимації судової влади: вітчизняний та європейський досвід. *Український часопис конституційного права*. № 3. 2025. С. 41-58. DOI: 10.33498/іошп-2025-06-100.
123. Козацтво Півдня України 1782-1811 рр. у сповідальних розписах Херсонської духовної консисторії : збірник документів / уклад. О. Ю. Паталах; упоряд. І. Ю. Сінкевич. Херсон.
124. Коротких М. Р. Борьба в урядових колах з приводу принципів судової реформи у Росії (1857-1859). *Державний лад і політико-правові ідеї Росії другої половини XIX століття*. Воронеж, 1987.
125. Кульчицький В., Бойко І., Сидорчук О. Фундатор судової реформи у царській Росії С. І. Зарудний. *Право України*. 2004. № 8. С. 114-115.
126. Кустрябова С., Захария С. К. Позиция правоведов и общественности Бессарабии по вопросу статуса местных законов и молдавского языка в судах области. *Legea și viața (Закон и Жизнь)* (Молдова). 2002. № 3. С. 40-41.
127. Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер (Трагедия Крыма: Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымско-татарского народа / сост. И. А. Керим, М. А. Озенбашлы. Симферополь, 1997.

128. Лазаревский А. М. Суды в старой Малороссии. *Киевская старина*. 1898. № 7-8. С. 75-115.
129. Лазаревский А. Сведения о задунайских запорожцах. *Киевская старина*. 1891. № 11. С. 292-312
130. Лупулеску (Волков). Русские колонии в Добрудже. *Киевская старина*. 1889. Т. 24. Январь. С. 117–154; 1889. Т. 24. Февраль. С. 314–336; 1889. Т. 24. Март. С. 685–704 .
131. Левитас І. Єврейська громада в Росії (1772-1917). Єрусалим, 1981. 238 с.
132. Леонтьев А. А. Волостной суд и юридические обычаи крестьян. Санкт-Петербург : Тип. М. Меркушева, 1895. 140 с.
133. Липитчук О., Лешкович Н. Судова реформа 1864 року і проблеми формування правосвідомості. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 60. С. 117–129 .
134. Липранди А. П. Германия в России. Харьков, 1911. 148 с.
135. Логинович С. Ф. Временные правила о волостном суде в местностях, в которых введено Положение о земских участковых начальниках и Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями / сост. С. Ф. Логинович. Тамбов : Тип. Губ. правл., 1894. С. 9-10.
136. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненное от инженерной команды / С.И.Мышецкий. - Одесса, 1852. - 289 с.
137. Малиновська Т. Завдання і повноваження сільської общини у німців-колоністів Півдня України (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). *Вісник Чернігівського педагогічного університету*. 2008. № 5. С. 37-40.
138. Мартыанова С. М. Правовий статус суддів у системі влади Запорозької Січі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. Вип. 3. С. 35-43.
139. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ на території України (друга половина XIX– початок XX ст.). Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата

історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01. «Історія України». – Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2019. 260 с .

140. Мацькевич М. М. Суд присяжних в Україні після судової реформи 1864 р. *Університетські наукові записки. Серія: Право*. 2010. Вип. 2. С. 48-56.

141. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів : Каменяр, 1990. 301 с.

142. Мижуев П. Г. Женский вопрос и женское движение. *Образование*. 1904. № 12. С. 1-44 .

143. Кизилев М. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней. Симферополь : ДОЛЯ, 2011. 336 с.

144. Міхневич Л. В. Підготовка юридичних кадрів у Рішельєвському ліцеї за Статутом 1837 року. *Університетські наукові записки*. 2014. № 1 (49). С. 11-20.

145. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1819. Санкт-Петербург : Имп. Академия наук, 1819. Ч. 1. XL, 927 с.; Ч. 2. VIII, 552 с.

146. Нариси з історії освоєння Південної України XV-XVIII ст. : колективна монографія / за ред. О. Репана; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : К.І.С., 2021. 288 с.

147. Настольная книга для земских начальников, волостных судов, городских судей и уездных членов окружных судов / сост. А. Альмединген. 3-е изд., доп. Санкт-Петербург, 1892. 349 с.

148. Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 году. Санкт-Петербург : Печатано в тип. Главного Штаба, 1827.

149. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення : монографія. Київ ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. 416 с.

150. *Одесский вестник*. 1863. 16 марта.

151. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865-2015) / гол. ред. І. М. Коваль. Одеса : ОНУ, 2015. 964 с.

152. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII - первая половина XIX в.) / С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова та ін.; под ред. С. И. Бобылевой. Днепропетровск : Арт-Пресс, 1999. 231 с.
153. Павелко В. О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр.*. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 218-226.
154. Павловский И. Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808-1867). *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*. Полтава, 1913. Вып. 10. С. 97-215.
155. Памятная книжка (Адрес-календарь) Херсонской губернии на 1912 год. Херсон : Типография Херсонского Губернского Правления, 1912.
156. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1864. 326 с.
157. Памятная книжка Таврической губернии / под ред. К. А. Вернера. Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. 694 с.
158. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. Херсон : Губернская Типография, 1913. 478 с.
159. Панченко В. С. Умови служби мирових суддів як гарантія професійного виконання обов'язків: на прикладі Волинської губернії (1871-1919 рр.). *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 118-130.
160. Паньонко І. М. Система органів управління Запорізької Січі : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. С. 93-96.
161. Паньонко І. М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. - 1775 р.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2000. 21 с.
162. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России : юридические очерки. Санкт-Петербург : Тип. 2 Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1877. Т. 1. 447 с.
163. Пачев С. И. Болгарские колонии Северного Приазовья (1861-1917 гг.): комплексное исследование : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. Запорожье, 1996. 19 с.

164. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Екатеринославская губерния. 1904. 234 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006895> (дата звернення 13.05.2026).

165. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 2-е. 1863. Т. 36, отд. 1. № 36657. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006052> (дата звернення 13.05.2026).

166. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 23. № 17006.

167. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1867. Т. 39. № 40457.

168. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 28. № 21547.

169. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1840. Т. 14. № 12206.

170. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1836. Т. 10. № 8054.

171. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 20. № 14609.

172. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 30. № 1880.

173. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 27. № 20103.

174. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1858. Т. 32. Отд. 2. № 30376-а.

175. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 26. №19372.

176. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 26. №19492.

177. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24. № 17842.

178. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 21. № 15700.
179. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 21. № 15708.
180. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 23. №17105
181. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 35. №27312.
182. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 42. № 44575.
183. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1833. Т. 8. № 6840.
184. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1874. Т. 46. № 49705.
185. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 19. 18290.
186. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1835. Т. 12. № 9991 .
187. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 20. № 14827.
188. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 26. № 19873.
189. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 6, ч. 2. . № 5033 .
190. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1887. Т. 1. № 690.
191. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1840. Т. 14. Отд. 1. № 12486.
192. ПСЗРИ. Собр. 2. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1833. Т. 8. Отд. 1. № 6337.

193. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 6. № 3890.
194. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 20. № 14392.
195. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 1. № 671.
196. ПСЗРИ. Собр. 1. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 22. № 15986.
197. Плетнев В. Работы по составлению проектов судебного преобразования до 1861 года // Судебная реформа : под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского . – Москва: Книгоиздательство “Объединение”, 1915 . С. 232-242.
198. Полторак В. М. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): політико-правовий і соціально-економічний аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2007. 20 с.
199. Полторак В.М. Слідчі комісії для розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів (1743-1752). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2008. № 8. С. 126-138.
200. Поляков И. И. Правовой статус мировой юстиции Таврической губернии по судебной реформе 1864 года. *Культура народов Причерноморья*. 2000. № 12. С. 63-66.
201. Пономаренко Н., Сергієнко Г. Задунайська Січ (1775–1828 рр.). *Козацькі січі: нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.* / відп. ред. В. Смолій; наук. ред. В. Щербак; упоряд. Т. Чухліб; НАН України, Ін-т історії України, НДІ козацтва. Київ ; Запоріжжя : Прем'єр, 1998. С. 190–235.
202. Посунько О. Верхня і нижні розправи Катеринославського намісництва: особливості функціонування. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2022. Т. 5(30). Вип. 1-2. С. 25-34.

203. Посунько О. М. Катеринославський совісний суд (1784-1855 рр.): етапи та особливості діяльності. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 57-68. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.057>.

204. Посунько О. М. Різноманіття правових традицій в судовій практиці Катеринославщини останньої чверті XVIII ст. *Roxolania Historica*. 2018. Т. 1, № 16. С. 63-79.

205. Правила найму сільських робітників і слуг від 12 червня 1886 р. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. VI. № 3807.

206. Присяжнюк Ю. П. Вплив ринкової трансформації суспільства на моральні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи. *Український селянин*. 2001. № 3. С. 173-176.

207. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX - початку XX ст. : монографія. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.

208. Прохоров Д. А. Деятельность Таврического и Одесского караимского духовного правления в контексте межэтнических и межконфессиональных отношений в Таврической губернии в конце XIX - начале XX вв. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер.: Филология*. Симферополь, 2007. Т. 20 (59). № 5. С. 255-264.

209. Прохоров Д. А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 4. С. 123-138.

210. *Рассвет*. 1860. 27 мая. С. 1.

211. *Рассвет*. 1860. 3 июня. С. 19-20.

212. Роз'яснення МВС від 14 лютого 1865 р. «Про порядок обрання волосних суддів». *Журнал Міністерства внутрішніх справ*. 1865. № 3. С. 22-24.

213. Сборник законодательных работ по составлению Военно-судебного устава. Санктпетербург: 1867. XV. 936 с .

214. Рум'янцев В. О. Сергій Іванович Зарудний і судова реформа 1864 року. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 57-65.

215. Рум'янцев В., Середа О. Незалежність та інстанційність судової системи за судовою реформою 1864 р. (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 84-94.

216. Русанова І. О. Суд присяжних в Україні: проблеми становлення та розвитку : монографія. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2005. 184 с.

217. Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі. *Україна*. 1929. № 36. С. 40-71.

218. Саранчук О.В. Інституційні форми народної участі у здійсненні правосуддя: історико-правовий досвід судів Запорізького козацтва XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2026. №77. С. 192-199.

219. Саранчук О. В. Становлення інституту народного судочинства у Середньовічній Україні Х-XVI ст. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квіт. 2024 р.)*. Одеса : Фенікс, 2024. С. 141-143.

220. Саранчук О. В. Порядок формування волосних судів Півдня України в другій половині XIX - на початку XX століття. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.)*. Одеса, 2025. Т. 1. С. 160-164

221. Саранчук О. В. Правове регулювання участі населення півдня України у волосному судочинстві (друга половина XIX - початок XX ст.). *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.)*. Одеса, 2023. Т. 1. С. 143-146.

222. Саранчук О. В. Совісні суди на півдні України як форма народного судочинства (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.). *Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22 квітня 2026 р.)*. Одеса : Фенікс, 2026. Т. 1. С. 137-142. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.33043>.

223. Саранчук О. В. Інститут тимчасових членів військово-окружних судів, як спроба реалізації військової моделі суду присяжних (друга пол. XIX ст.). *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2023. Вип. 94. С. 52-60.

224. Саранчук О. В. Форми участі населення у здійсненні правосуддя в Російській імперії XIX століття на прикладі волосних судів та органів місцевого самоврядування Півдня України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 1, № 90. С. 130-136.

225. Наріжний С. Судівництво та кари на Запоріжжі. Прага, 1939. 31 с.

226. Сапожников І. Чорноморське військо в Буго-Дністровському межиріччі (1789-1793). *Хаджибей - Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки)*. Одеса : ОКФА, 1999. С. 183-237.

227. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т. III. Войско верных черноморских казаков: 1787-1795. Санкт-Петербург, 1896.

228. Свод законов Российской империи (СЗРИ). Т. 12. Ч. 2. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи. Санкт-Петербург, 1857. 1100 с.

229. Сендецький В. Р. Трансформаційні процеси системи судочинства в українських землях після судової реформи 1864 року. *Legal Bulletin*. 2023. № 2(8). С. 10–16. DOI: 10.31732/2708-339X-2023-08-10-16 .

230. Сендецький В. Р. Вплив Судової реформи 1864 року на становлення адвокатури в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 1. № 83. С. 93-99. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.83.1.12.

231. Сидорчук О. О. Компетенція та діяльність суду присяжних у Правобережній Україні за судовими статутами 1864 р. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. Вип. 2. С. 52-60.

232. Сидорчук О. О. Функціонування суду присяжних у Правобережній Україні за судовими статутами 1864 р. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 105-108.

233. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького; передм. та комент. Г. К. Швидько ; пер. з рос. Т. С. Завгородньої. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.
234. Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи запорожской. *Киевская старина*. 1886. Т. XIV.- Январь.- С. 604-621 .
235. Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. Харків : Вид-во «Союз», 1919. 39 с.
236. Слинько Д. В. Процесуальне право України козацької доби (XVI-XVIII ст.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2025. № 2 (109). С. 36-48.
237. Список чинам Министерства юстиции на 1872 год. Санкт-Петербург, 1872. 573 с..
238. Статистика Херсонского земства. Сборник статистических сведений по Херсонской губернии. Херсон, 1886. Т. 3. 512 с.
239. Судебно-мировые учреждения. *Бессарабский адрес-календарь на 1873 год*. Кишинев, 1873.
240. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные Государственною канцеляриею. Ч. 3. 2-е изд., доп. Санкт-Петербург : Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. 289 с.
241. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку : монографія / В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Віслобоков та ін. ; за ред. І. Б. Усенка ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Міжнар. асоц. істориків права. Київ : Наукова думка, 2014. 503 с.
242. Схід і Південь України: час, простір, соціум : у 2 т. Т. 1 : колективна монографія / Я. Верменич, В. Шандра, Л. Якубова, О. Ясь та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 378 с.
243. Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорозькій Січі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Політологія. Соціологія. Право. 2017. Вип. 3/4 (35/36). С. 117-122.

244. Тенишев В. В. Правосудие в русском крестьянском быту: свод данных, добытых этнографическими материалами покойного князя В. Н. Тенишева. Брянск : Тип. Брянского о-ва, 1907. 152 с.
245. Тенишев В. В. Общие начала уголовного права в понимании русского крестьянства. *Журнал Министерства юстиции*. 1909. № 7. С. 119-156.
246. Тернавська В. М. Інститут суду присяжних в Україні (історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.
247. Тимошик М. За правдою - до волосного суду. *Український тиждень*. 18 вересня 2015. URL: <https://tyzhden.ua/za-pravdoiu-do-volosnoho-sudu/>.
248. Токар Н. Становлення вищої юридичної освіти на українських землях як основний чинник феномену «адвокатської доби» у громадсько-політичному русі кінця XIX - початку XX ст. *Історія та археологія*. 2026. № 1. С. 255-263. DOI: <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-28>.
249. Труды комиссии по преобразованию волостных судов. Т. II. Харьковская и Полтавская губерния. Санкт-Петербург, 1873. 701 с.
250. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVII : Черниговская губерния. Санкт-Петербург : Отделение типографии П. П. Сойкина, 1903. VIII, 442 с.
251. Фармаковский В.И. Книжка для присяжных заседателей. О суде присяжных. Вятка : Печатня А.А. Красовского, 1874. 46 с. .
252. Хутько Т. В. Магометанський духовний суд у Таврійській губернії (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). *Проблеми законності*. 2013. Вип. 124. С. 187-195. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.124.52508>.
253. Хутько Т. В. Становлення судової системи в Таврійській губернії в першій половині XIX ст. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 77-83.
254. Хутько Т. В. Судова система Таврійської губернії кінця XVIII - першої половини XIX ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2014.
255. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (ЦДАК України). Ф. 1576 (Маріупольський грецький суд, м. Маріуполь Азовської губернії, з

1783 р. – Катеринославського намісництва, з 1797 р. – Новоросійської губернії). Оп. 1. Спр. 3. Арк. 147-149.

256. ЦДІАК України. Ф. 51. (Генеральна військова канцелярія) Оп. 3. Спр. 122. 4 арк.

257. ЦДІАК України. Ф. 59 (Київська губернська канцелярія. Оп. 1. Спр. 1548. 25 арк.

258. ЦДІАК України. Ф. 348 (Одеська судова палата, м. Одеса). Оп. 1. Спр. 62. 129 арк.

259. ЦДІАК України. Ф. 1576 (Маріупольський грецький суд, м. Маріуполь Азовської губернії, з 1783 р. – Катеринославського намісництва, з 1797 р. – Новоросійської губернії). Оп. 1. Спр. 20. 60 арк.

260. ЦДІАК України. Ф. 385 (Жандармське управління м. Одеси) . Оп. 4. Спр. 40. 26 арк.

261. Чангулі Г. І. Суд присяжних - анахронізм чи необхідність? *Антологія української юридичної думки* / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ, 2004. Т. 9. С. 709-718.

262. Чаславський В. Земледельческие отхожие промыслы в связи с переселением крестьян. *Сборник государственных знаний* / под ред. В. П. Безобразова. Санкт-Петербург, 1875. Т. 3. С. 1-120.

263. Чечулин Н. Д. Русское провинциальное общество во второй половине XVIII века. Санкт-Петербург, Тип. В.С.Балашева, 1889. 115 с.

264. Черемсін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785-1917 рр. Херсон: «Олді-плюс», 2017. 581 с. .

265. Щегловитов И.Г. Суд присяжных (из лекций по русскому судоустройству). СПб. Сенатская типография. 1913. 50 с.

266. Шандра В. С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII - середина XIX ст.) : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 266 с.

267. Щегловитов И. Г. Судебные уставы императора Александра II с законодательными мотивами и разъяснениями. Устав уголовного судопроизводства. Санкт-Петербург : Изд-е Я. А. Канторовича, 1884. Т. 1. 566 с.

268. Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII - перша третина XIX ст.) : монографія. Житомир : Видавець Євенок О. О., 2022. 580 с.
269. Шевчук А. В., Дегтярьов С. І. Приграничні окраїни: система нижніх і верхніх розправ як інструмент пошуку лояльності сільських жителів України (1780-1796 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. Вип. 52. С. 9-23. DOI: 10.31652/2411-2143-2025-52-9-23.
270. Швейковский В. Устав Военно-судебный. СПб. : Законоведение, 1914. 1270 с.
271. Шигаль Д. А. Мировая юстиція на Лівобережній Україні за судовою реформою 1864 року : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2005. 20 с.
272. Шигаль Д. А. Порядок виборів мирових суддів, створених у Російській імперії за судовою реформою 1864 року. *Форум права*. 2011. № 2. С. 1043-1047.
273. Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья (Эпизод из его пограничных споров с б. Слободскою Украиною). *Киевская старина*. 1883. № 12. С. 609-636.
274. Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX - на початку XX століть. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2008. 220 с.
275. Шмидт А. Материалы для географии и статистики, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Часть 1. Санкт-Петербург, 1863. 601 с.
276. Штаба М. І. Єврейське населення в політичному житті м. Миколаєва в кінці XIX - на початку XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. Миколаїв, 2017. № 2 (44). С. 163-168.
277. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов, 1974. 190 с.

278. Яворницький (Эварницкий) Д. И. Джерела для історії запорізьких козаків. 1908, Т. 2. / Електронна бібліотека Інституту історії НАН України URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006424> (дата звернення: 23.05.2026).
279. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. - Т. 1. - Дніпро: Січ, 1990. 596 с.
280. Якубова Л. Як і за рахунок яких чинників населення Криму стало переважно російським? / Історія Криму в запитаннях та відповідях / НАН України, Ін-т історії України; [О. Галенко, О. Бажан, О. Бачинська та ін.; відп. ред. В. Смолій; упоряд. Г. Боряк]. - Київ: Наук. думка, 2015.. - С. 65-70
281. Філінюк І.Г. Становлення та розвиток інституту військових судів у Російській імперії (XVII - початок XX ст.) / *Актуальні проблеми держави і права* № 48. 2009. С.183-188.
282. Afanas'ev A. K. Jurors and jury trials in imperial Russia. *Russia's great reforms, 1855-1881* / ed. by B. Eklof, J. Bushnell, L. Zakharova. Bloomington : Indiana University Press, 1994. P. 214-230.
283. Arabadzhy S. Developing maritime trade in the Sea of Azov: the case of Port Mariupol and the role of Austrian merchants. *International journal of maritime history*. 2025. Vol. 37, No. 4. P. 660-688. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/08438714251380229>
284. Bakr N. A. Āda and 'urf in Hanafi and Shafi'i fiqh [electronic resource]. URL: <https://karamah.org/ada-and-urf-in-hanafi-and-shafii-fiqh/> (дата звернення: 23.05.2026).
285. Balabanov K., Hedo A. The Mariupol Greek court: jurisdiction and activities. *Central and Eastern European legal studies*. 2024. No. 1. P. 7-23. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/50524/1/K_BALABANOV_A_HEDO_CEELS_1_2_024_FSHN.pdf
286. Burbank J. Mercy, punishment, and law: the qualities of justice at township courts. *Kritika: explorations in Russian and Eurasian history*. 2006. Vol. 7, No. 1. P. 23-60.
287. Burbank J. Russian peasants go to court: legal culture in the countryside, 1905-1917. Bloomington : Indiana University Press, 2004. 374 p.

288. Conlon B. Dostoevsky v. the judicial reforms of 1864: how and why one of nineteenth-century Russia's greatest writers criticized the nation's most successful reform. *Russian law journal*. 2014. Vol. 2, No. 4. P. 7-62. DOI: <https://doi.org/10.17589/2309-8678-2014-2-4-7-62>
289. Crews R. D. For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2006. 455 p.
290. Dawson R., Mironov B. (eds.). The practice of law and justice in Russia (eighteenth-twentieth centuries). *Cahiers du monde russe*. 2012. Vol. 53, No. 1. P. 7-23.
291. Documents of Catherine the Great: the correspondence with Voltaire and the instruction of 1767 in the English text of 1768 / ed. by W. F. Reddaway. Cambridge : Cambridge University Press, 1931. 382 p.
292. Duran J. A. Jr. The reform of financial administration in Russia during the reign of Catherine II. *Canadian Slavic studies*. 1970. Vol. 4, No. 3. P. 485-496.
293. Frank S. P. Crime, cultural conflict, and justice in rural Russia, 1856-1914. Berkeley : University of California Press, 1999. 340 p.
294. Frierson C. A. "I must always answer to the law...": rules and responses in the reformed volost' court. *Slavonic and East European review*. 1997. Vol. 75, No. 2. P. 308-334.
295. Frierson C. Crime and punishment in the Russian village: rural concepts of criminality at the end of the nineteenth century. *Slavic review*. 1987. Vol. 46, No. 1. P. 55-69.
296. Friesen P. M. The Mennonite brotherhood in Russia (1789-1910) / transl. from the German. Fresno, California : Board of Christian Literature, General Conference of Mennonite Brethren Churches, 1980 [electronic resource]. URL: https://dn790008.ca.archive.org/0/items/TheMennoniteBrotherhoodInRussia17891910/TheMennoniteBrotherhoodInRussia1789-1910OCROpt_djvu.txt (дата звернення: 23.05.2026).
297. Gaudin C. Ruling peasants: village and state in late imperial Russia. DeKalb : Northern Illinois University Press, 2007. 271 p.

298. Griffiths D. M. Catherine II: the republican empress. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1973. Bd. 21, H. 3. S. 323-344.
299. Huebert H. T. Events and people: events in Russian Mennonite history and the people that made them happen. Winnipeg : Springfield Publishers, 1999. 281 p.
300. Girish N. Bhat The Consensual Dimension of Late Imperial Russian Criminal Procedure: The Example of Trial by Jury. *Reforming justice in Russia, 1864-1996: power, culture, and the limits of legal order*. Armonk, NY : M. E. Sharpe, 1997. PP.61-82. .
301. Jennings R. C. Limitations of the judicial powers of the kadi in 17th c. Ottoman Kayseri. *Studia Islamica*. 1979. Vol. 50. P. 151-184.
302. Kanat V. Osmanlı-Rus diplomasisinde bir kriz: Ukrayna kazakları (1768-1792). *Tarihin Peşinde*. 2018. No. 19. S. 493-513
303. Kirmse S. B. In defense of land and faith: Muslim Tatars between confrontation and accommodation in late imperial Russia. *Acta Slavica Iaponica*. 2020. Vol. 40. P. 169-192.
304. Kirmse S. B. Law and empire in late tsarist Russia: Muslim Tatars go to court. *Slavic review*. 2013. Vol. 72, No. 4. P. 778-801.
305. Klier J. D. Russia gathers her Jews: the origins of the “Jewish question” in Russia, 1772-1825. DeKalb : Northern Illinois University Press, 1986. 244 p.
306. Kohut Z. E. Russian centralism and Ukrainian autonomy: imperial absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1988. 363 p.
307. Kollmann N. S. The quality of mercy in early modern legal practice. *Kritika: explorations in Russian and Eurasian history*. 2006. Vol. 7, No. 1. P. 5-22.
308. Kresin O. Law and state of Crimean Khanate (some theses). *Everything for the lawyer*. 2016. No. 168. P. 110-117.
309. Królikowska-Jedlińska N. Law and division of power in the Crimean Khanate (1532-1774): with special reference to the reign of Murad Giray (1678-1683). Leiden ; Boston : Brill, 2019. 320 p. (The Ottoman empire and its heritage ; vol. 65). DOI: 10.1163/9789004384323
310. LeDonne J. P. Ruling Russia: politics and administration in the age of absolutism, 1762-1796. Princeton : Princeton University Press, 1984. 394 p.

311. Levitats I. The Jewish community in Russia, 1772-1844. New York : Columbia University Press, 1943. 300 p. URL: <https://dokumen.pub/the-jewish-community-in-russia-17721844-9780231894869.html> (дата звернення: 23.05.2026).
312. Lincoln W. B. The great reforms: autocracy, bureaucracy, and the politics of change in imperial Russia. DeKalb : Northern Illinois University Press, 1990. P. 115.
313. Lowish T. L. Catherine the Great and the development of a modern Russian sovereignty, 1762-1796 : PhD dissertation. University of California, 2020.
314. Miller P. The Karaites of czarist Russia, 1780-1918. *Karaite Judaism: a guide to its history and literary sources* / ed. by M. Polliack. Leiden : Brill, 2003. P. 819-826.
315. Pakarti M. H. A., Solehudin E., Maruf, Saujan I., Shakibiciu S. The role and application of 'urf as a source of Islamic law: a historical review and fiqhiyah rules. *An-Nisa: journal of Islamic family law*. 2025. Vol. 2, No. 3. P. 175-192. DOI: 10.63142/an-nisa.v2i3.300
316. Polonsky A. The Jews in Poland and Russia. Vol. 1: 1350-1881. Oxford : The Littman Library of Jewish Civilization, 2010. 672 p.
317. Popkins G. Popular development of procedure in a dual legal system: "protective litigation" in Russia's peasant courts, 1889-1912. *Journal of legal pluralism*. 1999. No. 43. P. 57-87.
318. Popkins G. Code versus custom? Norms and tactics in peasant volost court appeals, 1889-1917. *The Russian review*. 2000. Vol. 59, No. 3. P. 408-424.
319. Plokhyy, Serhii. The Cossack myth: history and nationhood in the age of empires. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – XV, 386 p.
320. Kovalev N. Trial by Jury in Russian Military Courts *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* [Online], Issue 8 | 2008, Online since 14 July 2008, connection on 04 December 2023. URL: DOI: <https://doi.org/10.4000/pipss.1533>.
321. Kucherov S. Courts, lawyers and trials under the last three tsars. New York : Frederick A. Praeger, 1953. 339 p.
322. Sherip I. Islam as an instrument of Russia's colonial policy. *Current trends in Islamist ideology*. 2025. No. 37. P. 131-152. URL: <https://www.hudson.org/islam-instrument-russias-colonial-policy-in-al-sherip> (дата звернення: 23.05.2026).

323. Solomon P. H. Jr. Courts and Their Reform in Russian History. *Reforming justice in Russia, 1864-1996: power, culture, and the limits of legal order*. Armonk, NY : M. E. Sharpe, 1997. P.3-21 .
324. Zipperstein S. J. The Jews of Odessa: a cultural history, 1794-1881. Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1986. xiii, 212 p.
325. Worobec C. D. Peasant Russia: family and community in the post-emancipation period. Princeton : Princeton University Press, 1991. 301 p.
326. Wortman R. S. The development of a Russian legal consciousness. Chicago : University of Chicago Press, 1976. 340 p.
327. Yoshida H. Customary law as a reflection of the legal consciousness of the Russian peasant. *Transformation and diversification of rural societies in Eastern Europe and Russia* / ed. by O. Ieda. Sapporo : Slavic Research Center, Hokkaido University, 2002. P. 29-38.
328. Madariaga I. de. Russia in the age of Catherine the Great. New Haven ; London : Yale University Press, 1981. P. 277-282.
329. Beccaria C. On Crimes and Punishments and Other Writings / ed. by R. Bellamy. Cambridge : Cambridge University Press, 1995.
330. Charles H. Hammond, Jr The French Revolution and the Enlightening of Military Justice / *Western Society for French History*. 2006. Vol.34. PP. 134-146 <http://hdl.handle.net/2027/spo.0642292.0034.008>
331. Aurele J. Violette. Judicial Reforms in the Russian Navy during the 'Era of Great Reforms': The Reform Act of 1867 and the Abolition of Corporal Punishment / *The Slavonic and East European Review*, Vol. 56, No. 4 (Oct., 1978), P. 586-603 <https://www.jstor.org/stable/4207723?seq=12>
332. Jane Burbank Legal Culture, Citizenship, and Peasant Jurisprudence: Perspectives from the Early Twentieth Century *Reforming justice in Russia, 1864-1996: power, culture, and the limits of legal order*. Armonk, NY : M. E. Sharpe, 1997. P. 82-107.
333. Yuva Sinai Arbitration as an Ideal Judicial Procedure. *SSRN Electronic Journal*. December 19, 2008. URL: <https://ssrn.com/abstract=1509322> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1509322>

334. Western Law, Russian Justice: Dostoevsky, the Jury Trial, and the Law. By Gary Rosenshield. Madison: University of Wisconsin Press, 2005. x, 309 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Саранчук О. В. Форми участі населення у здійсненні правосуддя в Російській імперії XIX століття на прикладі волосних судів та органів місцевого самоврядування Півдня України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Т. 1, № 90. С. 130-136. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.18>

2. Саранчук О. В. Інститут тимчасових членів військово-окружних судів, як спроба реалізації військової моделі суду присяжних (друга пол. XIX ст.). *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2023. Вип. 94. С. 52-60. URL : <https://derzhava-i-pravo.com.ua/files/issues/Держава%20i%20право.%20Випуск%2094.pdf>

3. Саранчук О.В. Інституційні форми народної участі у здійсненні правосуддя: історико-правовий досвід судів Запорізького козацтва XVIII ст. *Актуальні проблеми політики.* 2026. №77. С. 192-199. URL : <https://doi.org/10.32782/app.v77.2026.25>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Саранчук О. В. Становлення Інституту народного судочинства у Середньовічній Україні X - XVI ст. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / НУ "ОЮА" ; за заг. ред. С. В. Ківалова ; відп. за вип. М. Р. Аракелян. - Одеса : Фенікс, 2024. - С. 141-143*

5. Саранчук О. В. Порядок формування волосних судів Півдня України в другій половині XIX - на початку XX століття. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. Одеса, 2025. Т. 1. С. 160-164.*

6. Саранчук О. В. Правове регулювання участі населення півдня України у волосному судочинстві (друга половина XIX - початок XX ст.) // *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.)* / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2023. Т. 1. С. 143-146.

7. Саранчук О. В. Совісні суди на півдні України як форма народного судочинства (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.). *Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22 квітня 2026 р.)*. Одеса : Фенікс, 2026. Т. 1. С. 137-142.

8. Саранчук О.В. Інститут народного представництва у судовій системі Російській імперії (за реформою 1775 р.). *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави. Збірник матеріалів IX Всеукраїнської науково-практичної інтернет конференції* . Черкаси, 2026. С. 31-37

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення, висновки та рекомендації доповідалися автором на: Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів» (м. Одеса, 26 квіт. 2024 р.) – дистанційна участь, Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) – дистанційна участь, Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) – дистанційна участь, Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики» (м. Одеса, 22 квітня 2026 р.) – дистанційна участь, IX Всеукраїнської

науково-практичної інтернет конференції «Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави» (м. Черкаси, 2026) – дистанційна участь.